

Фридрих Вилхелм фон Таубе

Историјски и географски опис
КРАЉЕВИНЕ СЛАВОНИЈЕ
и
ВОЈВОДСТВА СРЕМА

како с обзиром на њихове природне особине
тако и на њихово садашње устројство
и ново уређење у црквеним, грађанским
и војним стварима

ФРИДРИХ ВИЛХЕЛМ ФОН ТАУБЕ

МАТИЦА СРПСКА

Фридрих Вилхелм фон Таубе

Историјски и географски опис
КРАЉЕВИНЕ СЛАВОНИЈЕ
и
ВОЈВОДСТВА СРЕМА

како с обзиром на њихове природне особине
тако и на њихово садашње устројство
и ново уређење у црквеним, грађанским
и војним стварима

*Из сопственој посматрања и заједњања
учињених у самој земљи*

Превео с немачког
БОШКО ПЕТРОВИЋ

МАТИЦА СРПСКА

Наслов оригинала

Friedrich Wilhelm von Taube

Historische und geographische Beschreibung

*des Königreiches SLAVONIEN und des Herzogthumes SIRMIEN,
sowohl nach ihrer natürlichen Beschaffenheit,
als auch nach ihrer ißigen Verfassung und neuen Einrichtung
in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen*

I, II, III Bücher

Leipzig 1777, 1778

ОПИС СЛАВОНИЈЕ И СРЕМА

I књига

*Са умешанућим саопштењима о суседним
земљама и Илирима, који су се у њима
веома раџирили. Из сопственог посматрања и
запажања учињених у самој
земљи.*

Historisch e und geographische
 Beschreibung
 des Königreiches
Slawonien
 und
 des Herzogthumes
Syrmien,
 sowol
 nach ihrer natürlichen Beschränktheit, als auch
 nach ihrer ihigen Verfassung und neuen Einführung
 in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen
 Dingen.

I. B u d.

Mit untermischten Nachrichten von den angränzenden Ländern und von den Illyriern, welche sich
 in denselben stark ausgebretten haben.

Aus eigener Beobachtung und im Lande selbst gemachten
 Wahrnehmungen entworfen
 von

Friedrich Wilhelm von Taube,
 Kaiserl. Königl. württ. Regierungsrath.

Leipzig, 1777.

Насловна страна оригиналног издања I књиге из 1777. г.

Његовој екселенцији, високородном и благородном јошодину, јошодину Францу Колеру профу од Наб-Мање, командиру реда св. Симеона, обих римских царско-краљевских величанствава првом шајном саветнику, краљевском великому жутану маџарске жутанице Баршу, и председнику високотохвалне ц. к. Илирске дворске дештицаје у Бечу, моме милостивом и високозаповедајчем јошодину, јошодину.

ВИСОКОРОДНИ И БЛАГОРОДНИ ГРОФЕ,
 МИЛОСТИВИ ГОСПОДИНЕ,

Ваша профовска екселенција прави је зачетник овоја дела. Јер то ћито је избор Ваша па на мене пружило ми је прилику да истраживаачка појледа пропуштам и шакно упознам земље које се ове објесују. Дужносћи и захвалности оправдаће дакле смелости коју сам узео да ове неизашле листове понизно посветим Вашој Екселенцији.

Но ипак не могу да пропушtam прилику а да јавно не дам израза искреним и природним чувствима најжальните захвалности и поштовања ћито их осећам према једном просвећеном министру који је својим важним држави на различите начине учињеним услугама стекао наклоност једне велике царице и поштовање свих шајрија.

Буде ли шакав министар ове листове йочасијовоа
својим одобравањем, биће то највећа похвала овој књизи
и највећа награда оном који ће се са дубоким поштова-
њем до kraja свој живота називати

Ваше трофејске екселенције

Беч,
16. јула
1777.

најбонизији слуга
Фридрих Вилхелм фон Таубе

ПРЕДГОВОР

Славонија и Срем спадали су досад у непознате земље, а ипак у обесма има толико значајних ствари да неоспорно заслужују да у Немачкој буду боље познате. Међутим, ја ступам на поље које је још мало обраћено. Баш зато не бих се хтео заринчати да у мојој књизи нема никаквих нетачности и грешака. Због тога што сам боравио у тим земљама, што сам имао прилике да их упознам тачније него други и због своје неуморне пажње према свему што се тиче њихова садашњег стања, ипак се с поузданем надам да ће овај садашњи опис заслужити ваљда неко преимућство према свима другим, којих је долуше врло мало. Али, читалац треба да суди, а не ја.

У ствари, овај опис плод је путовања које сам на највишу заповест имао да начиним по турској граници у годинама 1776. и 1777. Како сам од младости навикао да слободне часове употребим на корисне ствари, то сам своја запажана бележија на самом месту, а затим сам их после повратка средио овако како се овде појављују.

Све што се односи на старине и природне занимљивости не налази се овде онако потпуно и исирпенописано како то захтева важност ствари и обиље грађе; зато што сам им посветио једну нарочиту оширију расправу која ће имати наслов: *Кријичко саопштење о различитим новим објектима која је из 1776. и 1777. учињена у Славонији, Срему и суседним земљама, и која се односе како на старије шако и на природојис. С бакроре-
зима, цртежима и географским картама!*¹ У великој 4.

¹ Садржак овога дела налази се већ у *Wöchentliche Nachrichten* го-
сподина Д. Бишинга (Büsching) у Берлину у XV броју од 14. априла 1777.
а. д., 126. стр.

Ово критичко саопштење било је готово већ у априлу; али још није издато, јер је настала некаква забуна око резања бакропреза.

Немам више шта да додам, сем да је ова расправа подељена у две књиге. Књига I, која сад излази, садржи општи опис земље и њених становника; књига друга и последња, која је већ готова и ускоро ће се такође дати у штампу, садржи тачнији опис како Краљевине тако и градова, тврђава, дворца, племићких курија, паланки и значајних села.

Беч, 16. јула 1777.

САДРЖАЈ

прве књиге

-
- § 1. Најбоље географске карте Славоније.
 - § 2. Име земље и становника.
 - § 3. Границе и реке.
 - § 4. Величина Краљевине.
 - § 5. Одступање магнетне игле у Славонији.
 - § 6. Опште особине земље.
 - § 7. Путеви.
 - § 8. Ваздух и клима.
 - § 9. Планине.
 - § 10. Топле бане.
 - § 11. Дрвеће, ибучње, траве, биље и растиње.
 - § 12. Шуме.
 - § 13. Дивље животиње.
 - § 14. Лов на медведе.
 - § 15. Вукови, лисице и куне.
 - § 16. Дабар или кастрор.
 - § 17. Рисови, јазави, пухови итд.
 - § 18. и 19. Пернати дивљач.
 - § 20. Сури орао. Бели орлови.
 - § 21. Право лова.
 - § 22. Штетне животиње и инсекти.
 - § 23. Пчеларство.
 - § 24. Сниларство.
 - § 25. Риба моруна и како се хвата.
 - § 26. Остале рибе.
 - § 27. О сточарству юопште.
 - § 28. Говеда.
 - § 29. Биволи.
 - § 30. Свиње.
 - § 31. Овце.
 - § 32. Коњи.
 - § 33. Питома живад.
 - § 34. Минерално парство.
 - § 35. Плодност земљишта.
 - § 36. Земљорадња и њени недостаци.
 - § 37. Врсте жита које се сеје.
 - § 38. О турској пшеници или кукурузу.
 - § 39. О обичној пшеници.
 - § 40. О лану, кудели, дувану итд.
 - § 41. Стапче популарногреде.
 - § 42. Начин зидана градова, дворца, паланки и села.
 - § 43. О племићким имањима и властелинствима.
 - § 44. Слаба насељеност земље и њени узорци.
 - § 45. Број становника.
 - § 46. Како би се земља боље населила.
 - § 47. Садашњи становници земље.
 - § 48. Њихов језик.
 - § 49. Њихов телесни састав.

- § 50. Њихов морални карактер.
- § 51. Начин живота, обичаји, нарави и навике Илира у аустријским и турским земљама.
- § 52. Храна простог народа.
- § 53. Порекло хришћанства.
- § 54. Две врсте религије у Славонији.
- § 55. Католичка религија.
- § 56. О припадницима грчке религије који су под извесним условима приступили католичкој цркви.
- § 57. О Илирима који неће да се уједине с католичком црквом.
- § 58. Њихово учење.
- § 59. Побољшање њихових црквених ствари на св. Синоду од 1776.

- § 60. О поглавару грчке цркве која није уједињена с католичком.
- § 61. Избор поглавице или митрополита.
- § 62. Епископи који стоје под њим.
- § 63. Приходи епископа.
- § 64. Избор и права епископа.
- § 65. Огранична њихова права.
- § 66. Ниже свештенство грчке цркве која је одвојена од католичке.
- § 67. О њиховим манастирима.
- § 68. О њиховим монасизму и како се десле.
- § 69. Њихова правила, начин живота и карактер.
- § 70. Опште разматрање о свештенству.

ОПИС СЛАВОНИЈЕ И СРЕМА

§ 1. За чућење је да не постоје добре географске карте земље која је тако често била поприште крвавих ратова. Обичне имају много грешака. Больја је велика карта Славоније и Срема коју је по налогу покојнога фелдмаршала фон Кевенхилера (*Khevenhüller*) године 1720. претао Јозеф Гадеа (*Gadea*) а Џох. Адам Шмутцер (*Schmutzter*) резао у Бечу у два листа. Али она није градуирана, а има још и других грешака. Тако на пример река Илова извире на хрватској граници, много ближе Драви, а Мала Влашка уопште није назначена. Осим тога, од 1720. много се шта променило, и Срем је постао већи. Многа властелинства, нпр. Карловци, Земун, Митровица и више других, не постоје више, него припадају граничним војним областима. Хоманови наследници (*Die homannischen Erben*) изрезали су ову карту поново, градуирали је и дали је у њезином обичном формату, не исправљајући грешке. Сем тога, веома мало места стављено је на тачну висину према Полу, а да и не говоримо да је Срем дужи и да за 48 минута, тј. за 12 немачких миља лежи источније но што стоји на тој карти.

Најбоља од свих које још имамо јесте она коју је дао ц. к. фелдмаршал и државни саветник господин гроф фон Ласи (*von Lacy*). Она обухвата не само Славонију, него и

читаву краљевину Маџарску, са свим осталим маџарским земљама, а цртао ју је мајор Милер (*Müller*), док ју је Винклер (*Winkler*) г. 1769. изрезао у бакру на 16 великих листова који се могу састављати. Наслов је: *Hungaria, cum provinciis omnibus*. Стварно је за жаљење што се ова дивна и драгоценна карта не може купити. Бакарне плоче брижљиво се чувају, и од њих није начињено још ни 20 отисака, које је господин фелдмаршал дао само својим најбољим пријатељима. Међутим, неки познаваоци нису ни с овим картама сасвим задовољни. Истина је да оне нису снимљене према астрономском посматрању, него само на обичан начин.

§ 2. После римског освајања, које је пао још пре Цезарових времена, добили су данашња Славонија и Срем име валеријанске Паноније (*Pannonia Valeria* или *Interamnis*), које је остало до четвртог века, иако се читав овај део Паноније већ у другом веку рачунао у Илирију.¹ Данашње име долази неоспорно од Славена, Словена или Славињана (*Slaven, Slovenen* или *Slawinier*), који су г. 640. прешли преко Дунава и запосели Илирију.² Срем, источни део краљевине, добио је име од чувеног римског главног града *Syrtium-a*. Данас име Илирија не одговара више канцеларијској употреби, иако је већина Славонаца у прошломе веку прешла овамо из турске Илирије и обично се назива Илирима. Али се Славонија не може у канцеларијској употреби назвати Илиријом зато што су се Илири, који су у прошлом веку напустили своју отаџбину, распалили много даље и насељили се и у Маџарској, Ердесљу и у Темишварском Банату. Пошто сви Илири који живе у земљама аустријског царског дома и припадају источној пр-

¹ У 1. веку обухватала је Илирија само области на Јадранском мору; тј. Албанију, Далмацију, Истру, и мали део данашње Славоније и Хрватске.

кви стоје под Илирском дворском депутацијом, то се Славонија, Хрватска и аустријска Далмација не зову у канцеларијама више Илиријом. У ствари, име Илирија обухвата све народе из целокупне Илирије били они подложни латинској или грчкој цркви. Међутим, они од њих који припадају грчкој цркви не зову се данас Илири, него Раци (*Raizen oder Raazen*), (Рашани; *Rascier*), име за које они мисле да је славније од онога, али о ком се у Аустрији не мисли тако.

§ 3. Најзначајније реке су Драва, Дунав и Сава. Прва се нетачно назива *Drau*, а последња погрешно *Sau*. Дунав се код Илира назива Дунав (*Dunag*). Ове 3 јаке и пловне реке чине границу краљевине на 3 стране и деле је од Маџарске, Србије и Босне; на западној страни границу чини Хрватска.² Преко ових река, које све три извире у Немачкој, пошто се споје добијају име Дунав и утичу у Црно море, није саграђен ниједан мост. Путник је дакле приморан да их, с колима и коњима, прелази у плитким чамцима и скелама, и често уз опасност по живот. Ипак, превоз је бесплатан и на већини места обављају га војници бродари или понтоњери. Али зими он се због леда каткада прекида на неколико дана; и тада путник често мора да се стрпи у каквој јадној сељачкој потлеушици која нема чак ни прозора. Најважнији прелази према Маџарској, разчулјајући од запада на исток, јесу: 1) барчки код села Барча, недалеко од Вировитице, 2) покрај Валпова, 3) код Осека, 4) код Илока, 5) покрај Петроварадина, 6) покрај Карловаца и 7) код Сланкамена. Између Земуна и Београда превоз јеjak.

² Мала река Илова била је иначе граница између Славоније и Хрватске. Данас је она граница само према Драви; зато што је властелинство Кутине припојено Славонији.

§ 4. Дужина од Хрватске до Срема износи у правој линији кроз ваздух 18 немачких или географских миља, а највећа ширина од Градишке до Драве 12. Срем у својој највећој дужини има додуше 16 миља, али од југа на север широк је само 6. Читава Краљевина Славонија, под којом ћу вазда подразумевати и Срем, дуга је лакле у правој линији од запада на исток 34 миље.

§ 5. У читавој земљи одступање магнетне игле износи 15 степени према западу. У Пакрацу, усред Мале Влашке износи одступање сасвим тачно 15 степени и 18 минута, као што сам запазио 1777. године. Оно се појачава чим се преко Драве пређе у Маџарску. У Печују компас одступа читавих 18 степени и 15 минута према западу. Да није томе узрок много гвожђе, које садрже бруда у Штајерској, Корушкој и Крањској?

§ 6. Славонија је земља која као да је тек пре 20 година извучена из хаоса и створена, будући да је људска рука досада још мало притекла у помоћ природи. Колико ли још природног блага лежи у мраку, или се честито не преравњује и као што треба не користи. Ко путује кроз ову весома благословену земљу, тај на све стране наилази било на баруштине без дна, мочваре и мртва блата, било на непролазне планине са наглим стрмим ждрелима и дубодолинама, било на огромне мрачне шуме,³ било широке и потпуне равнице којима око краја сагледати не може. А љупка природа као да се осмехује: на све стране пружа она дивне изгледе који очарају око. Шуме су 8 месеци годишње вазда свеже и зелене се: као да ништа није увело, а земља се непрестано украсава новим цвећем. Брезуљци су прекривени старијим дворцима или виноградима, а долине баштама које је засадила сама природа. Велика

³ Исто тако изгледало је некада у Немачкој. *Terra in universum aut silvis horrida, aut paludibus foeda.* Tacitus de M. G., cap. V.

река указује се на невеликој удаљености; сребрнасти поток руши се у близини са стене; ваздух одјекује било од његова жубора било од птичије песме. Укратко, овај крај има романтичан изглед. Куд год се окренуле, очи се увесьљавају новим милинама у дивној разноликости чароликих предмета.

§ 7. *Путеви* су некадрмисани и врло рђави. Зими се кроз планину не може путовати без опасности по живот, чак ни у саоницама. Тек откако је славни Јосиф II усредио ову земљу трипут својим присуством, пришло се по прављању путева, насила и малих мостова. У Пожешкој жупанији налазе се још најбољи путеви у читавој Краљевини,⁴ не изузимајући ни трговачки пут (*Commercialstrasse*) од Петроварадина за Земун. Пре неколико година саграђен је пут од Пакраца до Хрватске, сасвим прав и оивичен војникама. Села што су излазила на њу порушена су и са обе стране на одређеном одстојању једнако размештено саграђене војничке куће, не би ли се одбили разбојници.

Ако се изузму Осек, Петроварадин и Земун, путник ће овде наћи исто онако мало *юсташонице* и *бреноћиците* као и у Турској. Али овај недостатак потпuno надокнадује гостољубивост грчких манастира и богатих становника, који воле кад им дође друштво и кад од путника могу да чују какве новости.⁵

§ 8. Клима је овде друкчија него у Немачкој. Јер у равници а нарочито у Срему пролеће обично почиње већ у фебруару; у планини међутим нешто касније. Лето је неподношљиво топло и тело бива од њега необично ма-

⁴ Ово треба приписати неуморној бризи родољубивог великог жупана, г. графа Јанковића Даруварског.

⁵ Један племић, чији се дворац налази на брегу поред пута, имао је обичај да трубом за дозивање сам позива пролазнике нека му сврате. Стара немачка гостољубивост преселила се сад у Славонију.

лаксало и тромо.⁶ Већ у месецу јуну почиње жетва у Срему; у Славонији нешто касније. Јесен траје обично до Светих; око Божића и Нове године хладноћа је најжешћа. Приметио сам да је зима у планини јака као усрел Немачке; али ретко траје преко 2 месеца. Ваздух је врло разнолик. У средини земље између брда бистар је, чист и здрав; али дуж 3 реке веома је нездрав. Јер те 3 реке често се изливaju, плаве равницу свуд широм и остављају велике мочваре, које не само што покривају осми део краљевине, него од припеке почињу да се кваре и заражују ваздух. Отуд настају тешке грознице, које уништавају толико људи, нарочито странаца, да се Осек и Петроварадин називају *иробљем Немаца*. Друга невоља овога краја, која настаје због баруштина, многобројна је и разноврсна гамад, која је лети неподношљива.⁷ Највеће доброчинство које би се могло указати овој земљи било бы свакако кад би се исушиле мочваре,⁸ које, као и египатске, не само што пуне ваздух рђавим испарењима а земљу отровним животињама, него сваке године уништавају по неколико хиљада људи. Кад би се од Саве, онде где она улази у Славонију, ископао прав плован канал, поред брда, дужином кроз читав крај до Земуна, и други дуж Драве до Вуковара, онда у та два канала не само што би се изливале све мртве и покварене воде, и мочваре се исушиле саме од себе, него би се и скратило и олакшало дуго и мучно путовање Савом, штавише читав би тај крај постао много пријатнији, веселији и већи.

⁶ У Португалији и Шпанији летња жега је много већа него у Славонији и Срему, као што сведочи термометар. Али без обзира на то, жега у овим земљама не чини човека тако тромим и леним као у овима.

⁷ Комараца је толико много да у летње вече замраче каткада сунце. Они су нешто већи него у Немачкој, а њихов убод више боли и отровнији је него код оних. Без мреже на кревестом не би се уопште могло спавати.

⁸ Против овога сам чуо слаб приговор да су мочваре због сточне паше неопходне и нужне.

§ 9. *Ланац високих брда* сече краљевину дужином. Та брда почињу на хрватској граници на реци Илови, или у ствари излазе из Хрватске, протежу се од запада према истоку средином земље, постају све ужа и приближавају се код Вуковара Дунаву, који их најзад додирује код Илока. Одатле се брда спуштају низ јужну обалу реке, мимо Петроварадина и Карловца, и наједном коначно престају 1 сат испод Карловца. Остатак Срема до Земуна, као и јужна обала Драве и северна Саве састоје се како од брејуљака тако и од ниских поља и плодне равнице које су измешане са мочварама. Највиша брда имају 458 хвати или 2748 стопа изнад површине трију главних река. Али се планина не састоји од голих неплодних стена и дивљих литица, него је делом густо обрасла ибуњем и високим дрвећем, делом је засађена виноградима и воћкама. Овде онде украсени су врхови старим порушеним дворцима и другим разореним зградама, међу којима сам неке, по начину како су грађене, препознао као римске остатке; већина ипак потиче из средњега времена.

§ 10. Нема краја богатије обдарена *штойлим кујкама, лековитим изворима и водама* него што је планински део Славоније. Речице и потоци који долазе из планине имају толико топлих извора што у њима често избијају, да се не замрзавају ни зими, при највећој хладноћи.⁹ Најчувеније бање су у *Дарувару* и *Пакрацу*. Могло би се у Славонији и Срему подићи 50 бања, што ће се можда и десити кад земља једном буде насељена као што треба. Али данас се људи плаше трошка на који нико неће да се одлучи.

⁹ Кад сам у јануару 1777. путовао саоницама преко славонских планина, стајао је Реомиров термометар стално неколико степени испод тачке замрзавања. Па ипак сам наилазио на отворен поток и видео сам рибе, ракове, жабе и змије где у њима пливају.

§ 11. Велико доброчинство природе су лепе шуме (*Forsten und schöne Waldungen*), у којима има пре свега храсте и затим букве, брезе, тополе, јове, турскога лешника, дивље лозе и многих других дивљих воћки, али нема корисне аришевине (*Lärchenbaum*). У крајевима кроз које протиче Драва налази се врло често и бела топола (*Populus alba*), чија је шупљикава сунђераста кора дебела три палца и може да послужи исто као плута. Борова и јела има мало. Врба такође нема у доволној количини.¹⁰ Велико је обиље слаткога корена (*Glycyrriza oder Liquiritia*); његово корење¹¹ јако се извози и служи за запушаче. Диља трешња, крушка и јабука су честе. У питомим јабукама и скоро у свем другом воћу још увек се осећа приличан недостатак;¹² ма како добро да успевају у овим крајевима. Јер Илири, којима у карактеру лежи да се нимало не брину за потомство, нису до сада марили да саде воће у чијим плодовима неће уживати они, него тек њихови унуци. Утолико су вреднији у саћењу шљива (*Zwetschen- und Pflaumenbäume*), на чије се простране ограђене шуме налази на све стране. Подстrek овој необичној вредноји јесте што се од плода реченога воћа пече есенција која је под именом ракија или шљивовица (*Raky oder Schlivavica*) свакодневно и најомиљеније пиће Илира у турским и маџарским земљама. Ово пиће није тако жестоко као шљивова ракија која се прави у Маџарској и Немачкој. Кад сељак има ћубрета, он га не вози на њиву, него у шљивник, да би добио више ракије. Извесна врста шљиве даје тако добре суве шљиве (*Prunellen*) као што су француске.

¹⁰ Због тога сваки велики жупан мора у главном годишњем извештају новести да ли је новим засадима увећан број врба.

¹¹ Најбољи слатки корен у Немачкој расте у вирејбуришкој бискупији; али застојаје за сремским.

¹² Јабуке се увозе из суседних земаља и продају по мери, ока, тј. две фунте и четврт, за 5 до 6 крајнара.

Ту и тамо наилази се на забран питомих кестенова, чији је плод пријатан за јело. Белога дуда, због уносног скиларства, има у изненавујућој количини и он се још увек брижљиво размножава. У бадему, смокви и т. сл. такође нема оскудице. Виноградом су засађени сви брежуљци и ниска брда. Срем има највише и најбољих винограда; онамошње црно вино ништа не уступа *montepulciano*-у. Добра берба, *жетва irobarmi*, гласи једна пословица, која се заснива на искуству. Јер кад вино у Срему добро буде, према томе јевтино, онда умире много више света него у годинама кад је берба рђава.

Читава земља прекривена је разноврсним јаким и миришљавим лековитим биљем. Све апотеке у Немачкој могле би се одавде снабдевати биљем и корењем. Али дешава се баш обратно. Скупљати биље, то је за Илира сувише тешко; и зато оно што им је потребно, апотекари морају да поручују из Немачке. У јелен-гљивама, смрчковима, трифама и сл. влада обиље. Има овде и различитог дивљег биља којим се може бојити, и врло лепо, и поуздано и дуготрајно. То је женска тајна. Пошто воле да мажу лице, жене знају да направе од корења масти која је много природнија и лепша од француске, не кошта ни упала толико а никако се не може спрати. Нека би бар та масти остала вечно непозната у Бечу, Паризу и Лондону!

§ 12. Ако се изузме Сремско Војводство, које оскудева у дрвету, и неки крајеви у Славонији, све остало је једна огромна скоро непрекидна¹³ храстова шума у којој се врло често може наћи одлична грађа за бродоградњу. Храстови су необично лепо и витко израсли, и имају врло

¹³ Може се читав месец дана пролазити и ловити у шумама од једног места до другог не дотичући ниједно село. У шумама има много одличних трифа, које ни у чем не застојају за пијемонтеским али се не траже, јер нема за то обућених керова.

здраво стабло. Често су високи и прави као јеле и сведоче о великој плодности земљишта. Преко зиме задржавају лист, који волови једу и њиме се хране кад је земља прекривена снегом. Кад би Славонија била на мору, било би у њој више дуката но што данас има гроша. Због тога доносе шуме много новаца магнатима и племићима. Јер сваки сељак или трговац стоком, који своје свиње хоће да тера у жир, мора да по комаду плати четири гроша за два месеца, што у великим властелинствима износи годишње неколико хиљада форинти кад жир добро понесе. Ако не понесе, дрвеће, вместо жира, донесе само шишарку (*Knospen oder Knobben*), коју табаци купују па штаве кожу.¹⁴ Али се те шишарке још слабо скупљају, него труле по земљи.

Путник не може да се не љути кад гледа неописану количину најлепших стабала како у шумама леже на земљи и труну. Кад се руши грава, онда сва стабла која нису потпуно здрава остављају да леже у шуми. Чобани и путници који лети и зими проводе ноћи у шуми пале ватру уз стабло каквог великог дрвета, које услед тога мора да се осуши и падне. А и ветар обара много старо дрвеће. Кад се пут кроз шуму поквари и пролече, онда се просеца нов или се стари проширије. У оба случаја сече се дрвеће које стоји на путу, и које остаје да лежи и мора да иструне. Колико би се поташе овде могло добити и колико гвожђа?

§ 13. Ко мисли да су славонске шуме пуне звери које се могу јести, тај је у великој заблуди. У шумама врви од питомих, а не од дивљих животиња. Јелена уопште нема, дивље свиње су веома ретке, ма како да се иначе ради задржавају у барама и мочварама, срна и зечева такође

¹⁴ О шишаркама сам опширно писао у своме приказу синглеске трговине, III. параграф 2-ог издања.

нема сувише.¹⁵ Грабљиве звери нису благослов природе, него би их због сточарства требало искоренити, као што је било у Енглеској. У Славонији наносе медведи воловима и пчелама велику штету; многобројни вукови сметња су овчарству; гомила лисица, куна итд. задају земљораднику велику бригу. Па ипак лисичје и вучје коже доносе земљи много новаца.

§ 14. У Славонији, Србији и Босни медведи нису тако велики као пољски; али ни тако мали као такозвани зобни медведи (*Haberbär*) у Штајерској. По боји су тамносмеђи. Не нападају лако човека сами од себе; али утолико је већа штета коју наносе воловима и кошицима. Један једини медвед јачи је од најјачег вола. Та борба призор је веома необичан; али се збива обично ноћу, пошто волови и сва друга стока, и лети и зими, и дану и ноћу, остају на пољу. Кад во буде рашчеречен, онда се ујутру на разбојишту наће само крв и два рога. Све друго медвед пождере или одвуче у своју рупчагу. Јер медведи су читавога лета вредни исто као и мрави. Они скупљају дивље воће, воловске кости и мед самоток, од чега им јајбине око Свисветих [1. новембра] буду крилате пуне; а тада запуште узас травом, маховином, грањем младог дрвећа итд., и не излазе више у пљачку. Прича је то да зиму проводе спавајући и хранећи се тако што лижу шапе. Ако им скупљене залихе потрају до пролећа, и не покваре се од инсеката и других случајева, што пак ретко бива, онда они своју зимску палату напуштају најраније почетком месеца марта, лутају и поново почињу скупљање за будућу зиму.

¹⁵ Гомила медведа, вукова, лисица, оравова, крагуја, јастреба, сокола итд. смета размножавању дивљачи, коју и без тога и дан и ноћ без престанка узенмирују питоме свиње, од којих шуме први. Сем тога, ће могу се дивљач и дивље птице размножавати у земљи где има сувише ловача а не пази се на ловостај.

У равници нема медведа, него само у планини. Највише их је у Босни и у Малој Влашкој, која почиње на граници Хрватске и Босне, и протеже се до града Пожеге (*Poschek*). Свуд уоколо око владичанског трговишта Пакраца има највише и највећих медведа.

Пошто су ове грабљиве животиње с једне стране у највећој мери штетне по сточарство, с друге стране пак, кад их улове, доносе знатну корист због топле коже, здравога сала, укусних шунки и шапа, то их лове на различите начине; ипак не толико колико би се могло веровати. Има две врсте лова: обични и нарочити. Онај се изводи пушком и приређује се било лети било зими. Лети се по трагу тражи место где се медведи задржавају и куда иду. Затим разни ловци, привредни чиновници и други љубитељи лова полазе заједно у лов, поделе се у планини на парове и сваки тражи згодну заседу, но ипак тако да у случају нужде једни другима узмогну помоћи. Најзад наилази медвед марширајући, сасвим обиљно пролази мимо и чини се као да не примећује ловца у близини, кога чак и не гледа, иако га је нањушио већ издалека. Била би свакако највећа неопрезност и лудост пущати у медведа кад долази. Јер ако није погобен право у главу или у срце, или ако је чак промашен, он се у трен ока дигне и на стражњим ногама јурне право на ловца, кога ћешпа предњим шапама, и ако га не удави, онда га бар јако раздере, па му чешће згули и кожу са главе. Због тога се мора чекати док медвед не прође и онда му одостраг прошишти тане кроз главу. Ако буде промашен или не буде смртно рањен, он побегне, не нападајући ловца.¹⁶

¹⁶ Један генерал, чије име нећу да кажем, дошао је пре неколико година у Славонију и јако је желeo да види лов на медведе, који је у његовој час напислетку и приређен. Али, кад је видео медведа како се лагано приближава, јунаку најсједном понесета храбrosti, и он пусти чудовиште да мирно промаршира, не опаливши ни метку.

Зими одлазе ловци у клисуре у потрагу за медвеђим јазбинама, поставе се пред улазом и пущају у ваздух, или нареде сељацима да из гласа вичу или друкчије некако начине велику галаму,¹⁷ на то животиње бесно искоче напоље и буду убијене. Каткада треба 20 и 30 пута опалити на једног јединог медведа док не буде убијен. Ако буде јако рањен у утробу, он поиспадала црева поново гурне унутра, запуши рану у брзини травом или лишћем и побегне.

Нарочити лов на медведе изводе, без пушке, без оружја, сељаци у Славонији, Хрватској и Босни, и он сведочи о природној храбrosti Илира. Они иду у лов због коже, и немају никаквог другог оружја сем секира у руци. Кад нађе медвед, Илири стану покрај дрвета и башају се на ње камењем, или га друкчији драже да их нападне. Разљуђени медвед дигне се и бесно побе на оног што га врећа, а овај се хитро попне на дрво, па кад се медвед почне пењати за њим, он му, смејући се, одсече једну предњу шапу, баш у тренутку кад је стигао до Илира. Зверка падне с дрвета и искрвари, и копријући се угина на земљи. Тада Илир спокојно сиђе и последњи пут удачи медведа секиром. На тај начин убијају смели сељаци много медведа.

§ 15. *Вукови* су у целој краљевини много чешћи него медведи, али ретко нападају человека. Утолико више пустоште међу овцама и другим питомим животињама, као и међу дивљачи. Они се радије задржавају у равници него у планини, и Срем много пати од њих. Кад нађе на вучје крдо, човек ваља да се чува да не опали на онога првог. Јер то је обично вучица, и кад она буде убијена, сви се вуци зауставе и окруже је, и онда је врло опасно. *Лисице* су необично многобројне и још много чешће него вукови.

¹⁷ Веровало се некад да сељаци у Шведској некаквом нарочитом виком могу натерати медведа да изађе из јазбине.

Обично племићки ловци једног јединог властелинства убију сваке зиме преко 100 лисица. Јер лисичја гвожђа овде су сасвим непозната. Вучјим и лисичјим кожама овде се много тружи; Осек им је главно складиште и најбоља пијација. Пар најбољих необојених лисичјих кожа може се из прве руке добити за 3 ¾ форинте. Понеко властелинство извали одатле годишње око 400 форинти. Свако властелинство не улови преко зиме више од 1 до 2 тутета куна.

§ 16. Разноврсност *нешкодљивих* звери чије су коже на цени толика је у овим пустим крајевима да јој се човек задиви. Описаћу укратко најплеменитије, и почећу са *дабром* (*Biber oder Castor*), као најкориснијим од свију. Мислио би човек да у слабо насељеној земљи, која је пуне баруштине, мртваја и језера, и која лежи на истом степену ширине као и Канада, мора све врвети од даброва. Али овај закључак вара. Јер због многог лова, исто као и због сталног узнемирања, које стварају свиње што се кљуњају по баруштинама, даброви су се врло проредили. Највише се задржавају на обалама Саве у уским каналима које стварају многобројне адице и који су сувише уски за лаве. Они су додуше исто толики као амерички, али им чекиња није тако густа. Познато је да се у Северној Америци удржује 40, 50 до 100 даброва, граде стан од иловаче и станују заједно у једној републици. Међутим, у Славонији свака породица станује сама, ископа рупу на обали, или начини гнездо у шашу и трсци.¹⁸ Настоји се да се ове животиње ухвате у мрежу живе; не толико због коже, колико због меса, које је католичка црква (али не грчка) допустила да се jede о посту. Због тога се даброви живи носе у Беч и продају по скупој цени. *Видре*, којих

¹⁸ Ипак је 1776. на једну миљу испод Митровице, на Сави, на турској страни најсена мала глинена колеба коју су саградили даброви, у којој је станововало 8 даброва.

има у врло великој количини, исте су као и немачке. Али ловцима недостаје вредноће и спретности да их лове и хватају.

§ 17. *Славонски рис* је велик као јако месарско псето. Лови се због коже. *Славонски јазавац* разликује се од немачког величином, иначе су оба потпуно слични. Планински мишеви (*Gebirgmäuse oder Biliche, glires*) који се илирски зову *шук* овде су исто тако чести као у Штајерској, Корушкој, Крањској и Италији; али су по боји друкчији него тамо, тј. тамноговденосиви,¹⁹ а и нешто су већи него они у Штајерској. Преко зиме су обамрли, или боље рећи спавају: могу се чешће наћи где потпуно уочени леже у шупљем дрвећу. Чим доспеју у топлу собу или близу ватре, поново оживе. У Штајерској, Корушкој, Крањској и Италији пухови се једу,²⁰ али у Славонији не, где се хватају само због коже, од које се добија добро и лако крзно; али не у толикој количини као у Крањској. Прелазим преко *хрчкова*, *штворова* и других *животиња* које су у Немачкој познате.

§ 18. У пернатој дивљачи и различитим воденим птицама велико је обиље. У оне гоје се могу јести спадају *дроља*, *јаребица каменјарка*, *фазан*, *штетреб*, *лештарка* (*Hasel- und Birkhühner*), *циљука*, *јаребица црвених очију*, *стјернадица*, *дивља љуска* и *папика*,²¹ *брейелица*, *дрозд боровњак*,²² *дивљи ћолуб* и *јрлица*; *чрна сарка*, *ронча* итд.

¹⁹ Кожа пухова у Штајерској и околним земљама смеће је боје која прелази у зеленикasto, тробрд је бео.

²⁰ Ове животиње хране се буковим соком и месо им је врло укусно и масно. Већ су Римљани сматрали пухове као посластицу, и уз велике трошкове добијали су их живе у Рим, услед чега су многе облапорне изједилице западале у дугове.

²¹ Дивље патке граде гнезда на дрвећу близу воде, па носе младунчад, чим испиле из јајета, у клупу на воду.

²² Ипак је Славонија пуне боровњака, они су тамо исто тако скупи као у Немачкој, јер становниши не умеју да хватају ову птицу ончама или замкама.

Дропље се баве само у равници и већином у Срему, али их је тешко погодити, јер трче брзо као што и лете, и врло су плашљиве. Месо им је мало суво, али су младе дропље врло пријатно и укусно јело. Ова се птица често налази и у равницама краљевине Мађарске.

§ 19. У пернату дивљач која се не може јести спадају орлови, као и крајији свих врста, јастареби, соколови свих врста, койци, дивљи лабудови,²³ дейлићи различитих шарених боја, ждралови, у неописивим количинама, турске чапље са лепом ћубом на глави, вивци,²⁴ необична птица несий, која је у ствари одомаћена у Темишварском Банату, букавац, роде²⁵ итд.

§ 20. Краљ птица, који се у Срему често налази, јесте сури орао, кога обично зову и велики или камени орао (*grosser Adler oder Steinadler*). Често сам по десетак њих виђао како као да лете око сунца, и то на таквој висини да се голом оку чине као црна тачка и не би се могли дохватити топовским булетом. Орао би се могао назвати сремским барометром. Јер њихов лет показује какав је горњи ваздух. Што је он чистији и ведрији, то орао лети више. Али ако се спрема олуја, онда он као да се јако уплаши и збуни. Помамно леприша и лети тако ниско да би се могао дохватити пушчаним танетом.²⁶ Међутим зими, кад је ваздух облачен и кишен, не виђају се орлови да

²³ Дивљи лабудови, који су слични питомим, оплету гнезда у бари трњем и чичком, да би одбили од јаја непријатељске животиње и инсекте.

²⁴ У Срему има неизбројна количина вивака. Али се онде још не зна да су њихова јаја укусно зарвено јело.

²⁵ Роде у Срему воде да граде гнезда у оцаку и настањених зграда или горе споља на отвору од оцака. Читаво то гнездо, саграђено од прућа и грана, ветар често сруши у сам оцак. На тај начин често у кућама настаје пожар.

²⁶ Кад је нацица једна олуја, примећено је у Петроварадину 100 орлова како лете око горње тврђаве.

лете високо, него траже храну на брежуљцима и висовима; али одлете пре него што их је могуће пушком погодити. Лети се орао вине тако високо да може погледом да обухвати предео од много миља. Кад му оштро око угледа срне, зечеве, јагањце, козе, ждралове, дропље, гуске, нурке итд., он се ономе месту приближи летећи високо, нагло скупи крила и окомито као оловна кугла падне кроз ваздух на младу срну, јагње итд., које зграби канџама и као стрела их кроз ваздух однесе.²⁷ Лешина угинулих волова и коња служи орловима такође као храна, и они је често читаву прекрију. Нека само један једини орао седи на угинулом волу, не сме му прићи ниједан крагуј или друга птица грабљивица, пошто се оне врло боје краља птица, а овај се опет исто тако плаши човека.²⁸ Стара, одрасла орлица тешка је у Срему и Србији 20 до 22 фунте, јер је мужјак много мањи од женке. Да је сури орао црн, познато је. Међутим, пре неколико година нашли су у Темишварском Банату између стрмих и скоро неприступачних стена једно орловско гнездо у коме су били бели орлови. Младунчад су повадили и брижљиво отхранили. Следеће године нађена су у истом гнезду поново бела младунчад, која су опет повађена и срећно очувана. Али треће године нађено је гнездо празно и напуштено. Једног од тех белих орлова сам 1776. видео и посматрао у Земуну као реткост.

§ 21. Лов није регал, него припада магнатима и племићима, који сви у читавој Краљевини могу да лове слободно и без сметњи, изузевши места на којима је забран. Но пошто се сматра као грубост ако сусед преће на суседову земљу са пушкама, ловцима и керовима, то свак воли

²⁷ Наде ли се човек у близини и прискочи ли брзо у тренутку кад се орао спушта, онда овај испусти плен. Лени ловци пришледе на тај начин труд око лова какве дропље или срне.

²⁸ По свој прилици због тога се ниједан орао не спушта на мртва човека обешена на вешалима или набијсна на колац или везана на точак.

да остане у границама свога властелинства, сем баш да би у суседном убио каквог зеца. У граничним војним областима право лова имају официри (*die Oberofficiers*), али не и војници. Сељак у читавој краљевини не сме ловити нигде, па чак ни пушку држати у кући. Без обзира на то, сељаци кришом иду у лов и пущају на све што искрсне, нарочито на лисице. Они хватају и куне, па кожу продају кришом. Ако их открију, племићи их кажњавају као криволовце.

§ 22. Топла земља, којој је осми део често поплављен и састоји се од баруштина, мочвара и језера, мора природно бити пуна разних отровних, штетних и досадних животиња. Рачунам овамо змије, водене змије, ћарке, жабе, красићаче, обичне и водене ћушијерове, који су дугачки преко три стопе и личе на младе крокодиле, даље ћијавице, йолије (*Polyren*), цукорионе, бубе, мраве, црне ћијице и сиве зрикавце, који би својом неуморном ноћном песмом могли заморити стриљење и самог анђела; и разну другу штетну гамад, која у Немачкој још није добила право име; на пример крилате стенице (*die fliegenden Wanzen*), које су $\frac{3}{4}$ палца дуге и $\frac{1}{2}$ широке, па кад ноћу лете по собама чују се као да је птица. Нарочита врста твора повлачи се у Срему око обала река, бара и мочвара да тражи јаја; па како једе и змијска јаја, могао би тај твор добити име сремског *Ichneumona*. У лето се преко кревета мора превући комарник или мрежа, иначе се не би могло спавати. Бескрајно је велика количина дивних двокрилаца, лејптира купусара, вилиних коњица итд. Каткада инсекти, а нарочито скакавци, ужасно пустоше по земљи. Кад лети дуго дува јужни ветар, он доноси собом из турског краја преко Саве један за другим ројеве скакавча којима се броја не зна.

§ 23. Међу корисне инсекте спадају ћеле и свилена буба. И пчеларство и свиларство траже мало рада, а обил-

но узвраћају сељаку његов мали труд; одговарају, према томе, изврсно природној лености Илира. Без обзира на то, ћеларство још ни издалека није тако знатно и јако као што би могло бити. Јер сељацима недостаје подстрека, поуке и примера. Сем тога, пчеле имају 4 опасна непријатеља, која би тек требало искоренити или бар смањити, то јест медведе, детлиће, ласте и стршљење.

§ 24. Гајење свилене бубе уведено је додуше тек 1761, али се за кратко време сило раширило. Јер гајити свилену бубу није никакав тежак посао, могу га обављати жене и деца, а не траје ни 2 месеца. Осим тога, владар је установијама, премијама, наградама и великим трошком дugo помагао свиларство у Славонији и Хрватској, и баш тиме га подигао. Владар је наиме поставио и плаћао једног у свиларству икусног човека, који је имао да путује по целој Краљевини Славонији и Срему и свуда да поучава како треба садити бели дуд и гајити свилену бубу; у коју сврху је бесплатно делио дудове младице и бубино семе. Од власника властелинства затражено је да њихови чиновници пораде међу народом око увођења свиларства; оним властелинским чиновницима који су се у овоме истакли не само што је владаревим дворским рескриптима труд јавно похваљен, него је и награђен златним ланцем и новцем. Поред тога, бечка Комерцкаса (*Commerzkasse*) куповала је испочетка коконе (*Galletten*) или неразвијене и у хлебној пећи осушене јаја свилене бубе, без обзира на то каква су, по 45 крајџара, тј. по пола талира фунту, да би становницима дала вољу. И тако се још и сад купује за рачун Коморе, али само по 35 до 40 крајџара фунта, према коконима. На овај начин свиларство се срећно подигло и цвета данас углавном у Срему. У 1769. добијено је већ 17, а 1774. чак 20 центи кокона. Још увек се наставља сађење младих дудова. Око Осека и у читавој Пожешкој жупанији број им је врло порастао. Ту и тамо наилазио сам на неке који су велики као храстови и потичу још из турских

времена. У Осеку има велики млин за развијање кокона; у Вуковару, Пожеги итд. саграђени су мањи.

§ 25. Како З главне реке које чине границу Краљевине и које су приказане горе у § 3, тако и мале реке и потоци које у њој извиру необично су *бојаће рибом*. *Моруна*, у Русији назvana белуга, краљ је дунавских риба и постојбина јој је у Црном мору; због чега ове рибе има у свим рекама које се у њу уливaju. Споран је узрок који је покреће да напусти постојбину и да неких 100 миља плива уз Дунав против струје.²⁹ Кад би то било само због мрежења, не би тој риби било потребно да се 500 немачких миља пење уз реку. А не би у Дунав долазиле мале моруне од неколико година, које су још сувише младе за размножавање. Ја сам испитивао ову ствар и нашао коначно да ова риба због тога непрестано плива против струје да би се ослободила извесних црва који је голијацију. Кад се у месецу фебруару прве моруне које долазе из Црнога мора у реку добро посматрају увеличавајућим стаклом пре но што угину, видеће се да им је чело густо покривено ситним црвима, који се голим оком једва могу видети, а нису већи од црва у сиру. Ако им се почеше глава, оне се умире и као да осећају велико задовољство. Риба се пење непрестано уз Дунав због тога да би је чешкала вода која тече против ње, док инсекти који је муче не угину, а то буде у јесен. Онда се она опет враћа у море и у Дунаву је више нема. Можда и лососа из мора у реке терају инсекти.

Моруна спада у ред јесетри; она има плућа и са сваке стране има отвор за ваздух. Највеће моруне које се хватају на сремским обалама дугачке су 20 стопа а тешке 15, па и 16 центи. Код моруне се све искоришћава. Њено месо налик је печено на телетину и врло је пријатна храна. Од

²⁹ До Бура, каткада управо до Пожуна, пење се моруна уз реку. Кад се измере вијуга Дунава, онда те рибе, од Црног мора до Бура, имају да начине шестњу од 500 миља.

њене икре прави се кавијар,³⁰ који Илири у Славонији, Србији итд. зову *ajvar* (*Heuwar*). Од њеног мехура прави се рибљи лепак, који је познат под именом рибља клија (*Hausblase oder Hausenblase*). Од кичме и других костију и рскавице умеју Илири да зготове свакојаке ситнице.

Моруна је глупа риба која не познаје своју снагу и лако се да ухватити. Најбоље време за то је од марта до октобра. Рибари, кад иду да је лове, баце мреже које нису јаче од оних којима се хватају шарани и штуке. Чим примете да је моруна у мрежи, они траже место на коме је и опколе га другом мрежом, која је јача а начињена је од танких ужади и канапа. Затим гледају да се у малим чамцима приближе риби, чешкају јој главу и обесе јој о пераје неколико јаких гвоздених кука, причвршћених на исто толико ужета; она се тад обично мирно пусти да је довуку до обале. Каткада се брани, поразбија чамце и повреди рибаре. Кад су моруну тако пола милом пола силом довукли до обале, обавију је рибари јаким ужетима и труде се да јој на суво извуку бар главу, коју у трен ока удара маљем; после чега целу рибу извуку на суво и секу је.

На овај начин лови се у Срему, нарочито на местима где се Драва, Тиса и Сава уливaju у Дунав, безброя малих и великих моруна од 5, 6 до 10 центи, и продају се било свеже по 20 крајцара ока ($2 \frac{1}{4}$ фунте), или се пак усольене шаљу у тубе земље. Али усольавају их тако рђаво да месо због тога постане грубо, тврдо и жилаво.³¹ А и со, која долази из Маџарске, у Срему је сувише скупа.

³⁰ Јајашца се истружују из икре дрвеним ножевима и поставе на косу даску да отече воду; затим се кавијар како соли и затвара у буриће. После неколико месеци, он почири као смола. Лажни кавијар прави се често од икре других великих риба.

³¹ Кад би Илири и Власи у Срему и у Темишварском Банату умели као што треба да лове, соле и суше рибу, могле би моруне, јесетре и друге дунавске рибе заменити у аустријским земљама слани и сушени бакалар итд., за које сваке године по 100.000 форинти треба плати у Холандију и Енглеску.

§ 26. Осим моруне, често се у 3 главне реке и у малим рекама хватају разне друге добре рибе; нпр. *шайке* од 20 до 30 фунти; *шарани* од 10 до 12 фунти; *ласијрме* од 4 до 5 фунти, и многе друге у Немачкој непознате врсте, којима не зnam немачко име. *Кечице* (*Tschicken oder Stierle*) врло су честе у Дунаву и имају њушку налик на птичији кљун, али који се не отвара; испод њега су на врату уста, а кроз средину рибе иде дужином још једна јака жила. *Брицице* (*Bisgurnen oder Pisguren*), које, кад се држе у стакленом суду са водом, предсказују промену времена, тако су честе да се износе на сто чинијама. У брдима има у рекама много морских змијуљица (*Lampreten oder Neupauingen*), које су нешто мање од обичних змијуљица, али су исто тако укусне. *Електичична јеђуља* (*Zitteraal*), која има особине америчког торпеда или дрхтуље, борави и у Дунаву. У Срему се штуке, шарани, кечице итд. продају по 5 до 6 крајцара ока, а обичне рибе за 1 крајцару; зато је риба свакодневна и главна храна простог народа.

Осим тога влада у овим земљама велико изобиље у *корњачама*, *раковима* и другим љускарима. Корњача има две врсте: једне остају увек на суву и бораве у планини међу стенама, где се без мук хватају и у великим количинама живе шаљу у Беч. Велике су као танир и укусно су, здраво и хранљиво јело. Друга врста живи у рекама и мочварним крајевима, па ју је отуд тешко хватати; али је већа од сувих корњача.

§ 27. За слабо насељену земљу, чији становници не осећају никакву потребу да раде, не одговара у ствари ништа боље од *сточарства*. Оно је дакле главно занимање Илира у Славонији, Србији, Босни, Хрватској итд., који као сви сурови народи воле лени пастирски живот више од сваког другог. Најважнија грана славонске пољопривреде и највеће благо земље јесте дакле сточарство, којим се никде не баве више него овде; али које је од

штете по становништво. Сточарство је главни извор из којег земљорадник црпи владареву контрибуцију.

Стока и свиње, као и коњи, магарци, овце итд. ни зими ни лети, ни дању ни ноћу не гоне се у штале; јер их нема и јер леност и сиромаштво народа не допушта да се штале граде. Тиме се не губи само ћубриво, него се и осетно спречава развијање питомих животиња, због зимске хладноће и влаге; а да се и не говори о том како су оне на тај начин препуштене на милост и немилост вучи-ма и медведима.

§ 28. Говеда су од неизрециве користи. Волови се не употребљавају само за обраду поља, него се презу и у кола; а кад остане, земљорадник их угоји па их потроши или прода. Помоћу волова сељак испуњава и обавезе пре-ма властели. Из ових узрока су пустине или широке равнице, које се често пружају на много миља а у Маџарској се зову *ácsák*, стално прекривене воловима; пре свега у Срему. Али ја бих на пустама, уместо волова, видeo да видим села. Ту и тамо ископани су бунари из којих се вода чабровима вади увис и за појење волова сипа у дуг и узан чун или чамац који стоји поред ѡемра.³²

Већина славонских волова тера се у Немачку сасвим полако, да не би омршивали. Велика Кањижа и Шопронь (*Oedenburg*) у Маџарској главне су пијаце славонске стоке за клање, коју аустријски трговци стоком одатле непрестано гоне у Немачку.³³ На тако дугом путу изгубе волови много у салу и тежини, ма како добро били ухрањени.

³² Потпоцо се на равним пустарама у Маџарској, Срему итд., на којима једва да има понеко дрво, вармови као малте вида у даљини, то трговци стоком само изброе бунаре, и према њиховом броју прорачујају колико ће волова наћи на тој равници.

³³ Што не наће купци у Кањижи, тера се у Шопрону. Почетком 1777. стајао је у Шопрону пар бележних ухрањених волова отприлике од 7 центија само 74 форинте, јер је жито било тако јевтино да га сељак није могао продавати, па према томе није могао јести ни говеђег меса. Већина

Несхватљиво је да се на велику корист која проистиче од маслаца и сира, и која у Холандији, Ирској, Швајцарској итд. обогаћује земљорадника, у Славонији и суседним земљама не обраћа уопште никаква пажња. Већина женских телади се коле; оно мало што се отхрани не привикава се мужи, па се отуд као краве ни не дају мусти.

§ 29. *Биволи* су за рад много јачи него обични волови и употребљавају се исто као и ови, али се не једу.³⁴ Они воле мочваре; налазе дакле овде оно што воле. Виђао сам чешће по десетак бивола како стоје у реци, а из воде им вири само глава. Није томе давно како су први биволи добављени из Турске; због тога су још скупи и коштају отприлике 50 форинти комад. Њихово размножавање доноће земљи велику корист.

§ 30. После говеда прво место припада *свињама*. Има их толико да се човек изненади; па ипак их отприлике трећина, и то већином мршавих, долази овамо преко Саве из Србије и Босне.³⁵ Да ли је то штетно или корисно, још је спорно. *Шајетино* је зато што на тај начин не само знатне суме новца које би се могле задржати у земљи прелазе страним поданицима, него се спречава и пораст домаћег сточарства; *корисно*, јер су турске свиње јевтиније од славонских и мађарских волова одређених за Немачку иду за Беч, где се годишње коле 38.000 до 39.000 комада. За сваки пар волова заклан у Бечу износи трошарина (*Accise*) 14 форинти 50 крајџара, не рачунајући гранчну царину.

³⁴ Амерички биволи, који се срећу у племићким зверинаштима у Енглеској, дружијују са раста него турски. Оне се не употребљавају за рад, али се једу док су још млади. Њихово месо учинило ми се укусније и пријатније од говедине. На полуострву Криму бивоље меско је често и добро је за јело; не опија као конкош.

³⁵ Кад жир у Османлијском царству добро понесе, претерују се дебеле свиње. Много их долази као прасици, па се отхранују у Славонији. Јер мухамеданцима је забрањено да једу свињетину. Турске свиње лако је познати. Јер њихова је ћушка шиљаста, врат врло дебо, а по боји су прикасти као дивље свиње.

вонских и зато што сточарски трговци све што траже нађу код једног јединог човека у Турској једно, уместо што у Славонији морају да се муче и претражују често по 10 села пре него што скупе број који им је потребан.

Да свиње не би пренеле кују, претерују се под надзором контумацког чиновника кроз Саву, коју препливавају а затим морају да издрже карантин. За то време терају се сваки дан на Саву и купају. Кад издрже контумаш, турске свиње, ако су ухрањене, терају се заједно с домаћим прво у Велику Кањижу на продају а одатле даље у Шопрон, куд сваке недеље дођу аустријски сточарски трговци па оно што су покуповали шаљу за Беч; остало, што није нашло купца ни у Кањижи ни у Шопрону, иде за Пожун итд. Више од половине свих славонских и турских свиња коле се и троши у Аустрији; друго се тера у Баварску, Франачку и преко Чешке у Саксонску. Ова трговина је весома важна.³⁶

Кад шума добро понесе, онда се свиње већином гоје храстовим и буковим жиром. И у шуми тад све ври од свиња.³⁷ Многе се хране и пшеницом; нарочито кад је жетва добра а жир лош. Зими морају саме да траже храну, која се састоји од корења³⁸ дрвета и биљака, по шумама и ливадама. Често забасају у великом шумама и мочварама, и никад се више не врате у чопор. При трећем прашењу постaju од њих праве дивље свиње; као што су показали огледи у зоолошким баштама.

³⁶ Пар добрих и дебелих свиња коштаје 1777. у Славонији по срдиљу цени 30 до 34 форинте, а продајао се у Бечу по 40 форинти. Али су и трошкови и опасности док се онамо не дотерају велики. Многе свиње уступ оболе, осакате се или се извуку па побегну; зато што су полудиња.

³⁷ За време жирене ниједно псећо не сме у шуму; јер га свиње раскидају. Опасно је чак путовати кроз шуму с кером у колима.

³⁸ И зими и лети свиње јако траже корење папрати (*Filix*). Од тога се гоје. У Крањској гоји свиње и волове алпским биљем које се зове исландски лишај (*Lichen Islandicum*).

§ 31. *Овчарство* стоји још лоше. Прво треба боље обућити чобане и истребити крвне непријатеље оваци, тј. вукове; као што је било у Енглеској на корист овчарства.³⁹ Овце остају напољу и лети и зими, дану и ноћу, а чува их једна врста паса који су тако јаки и храбри да један једини може да одбије вукове. У Славонији се виђа мало стада а састоје се већином од влашских оваци, чија је вуна лоша, груба и дуга; Александријске дају већ нешто бољу вуну. Учињени су покушаји и с аустријским овцама, али се видело да се измећу. Коначно је искуство научило да се од аустријског овна и влашке или Александријске овце добијају добри јагањци који имају добру вуну. Цена јој је 26 до 28 форинти цента; док вуна речених турских оваци вреди овде реткото кад више од 18 до 20 форинти.

У Срему је овчарство много боље и јаче. Онде се често може видети стадо од по 1000 комада. Ту се добија и боља вуна, која се продаје за 30 до 32 форинте; пола те вуне извози се из земље непрерађено и сирово.

Већина стада у читавој Краљевини припада магнатима, племићима и свештенству; сељак нема за њих нарочите воље, и држи само онолико оваци колико му је вуне потребно за одевање. И учинину, изгледа као да би хтели да му убију вољу за то; јер мора да даје десетак од јагањаца и јаради, а од све друге стоке не мора.

Мада је козе забрањено држати, ипак их се на све стране виђа врло много, а оне праве веома велику штету шумама и нарочито белом дуду. Ове штетне животиње држе се већином због коже.

§ 32. Коњи су домаће богатство или домаће сиромаштво једне земље. Овде коњарство није баш како; могло

³⁹ О средствима применснним у Енглеској да се истребе вукови, види мој приказ енглеске трговине, глава 111. о одгајилиштима оваци, 2-го издања.

би бити много знатније и много се побољшати. Коњи су већином као и у Маџарској малог соја: за коња од 13 подланица кажу већ да је велик. У Срему су највећи, најброжнији и најбољи. Сељаци пуштају коње на поље и дану и ноћу, и не дају им зоби.⁴⁰ Лако је према томе разумети да коњи не могу имати снаге за тежак или дуг посао. Ако се навикну на суву пићу, лако добијају лупање срца и сипњу.

Магарци се не држе много. Поједина властелинства имају магаре за мљаву (*Steinesel*).

§ 33. Што се тиче *штапоме* *шеради*, неописива количина лисица и грабљивих птица не допушта да се она размножава. Голубови се скоро ни не виђају; а нема много ни гусака, немачких и турских патака, кокошију⁴¹ итд. Али у нүркама нема оскудице. Оне траже храну у шумама, а пред вече се саме враћају кући.

§ 34. Колико је животињско и биљно царство важно и знатно, толико је опет сиромашно минерално; не зато што нема минерала, него зато што се не траже. Тацит је у *Германiji* рекао о Немачкој: „Јесу ли богови ускратили земљи злато и сребро из гнева или милости, нејасно ми је. Али нећу да тврдим како у немачким планинама уопште нема златне или сребрне жиже. Јер ко је за њима трагао и копао?”⁴²

⁴⁰ Чак ни поштански коњи у Маџарској и Славонији не добијају зоби никако или врло мало. Па ипак путници морaju да плате исту онакву поштанску таксу као што је плаћају и у Аустрији, тј. на сваке 2 миље по попла талира за сваког коња.

⁴¹ Има известна врста кокошију којима су кости превучене врло искном, танком и као смола црном кожницом, и чије је месо укусно малтено као месо лештарки и тетребица.

⁴² „Argentum et auriū propitiī an irati Dii negaverint, dubito. Nec tamen adfirmaverim, nullam Germaniae venam argentum aurumve gignere. Quis enim scrutatus est?” Tacitus, *De moribus Germanorū*, Cap. V.

Исто то може се с правом рећи и о Славонији. У неким планинама наилазио сам на трагове гвожђа. Најбољи камен жељезар често се налази у различитим крајевима. И ко зна какво ли је благо полуметала скривено у земљи, нпр. цинка, антимона, каламина и кобалта, као и живе, а и сумпора, стипсе, шалитре и сл. Камени угља, горско плаветнило, окер, умбра, креда и друга бојена земља показује се ту и тамо. Сем тога, сељаци су у планини наилазили на сирово драго камење. Праве порцеланске земље, као и ваљарске, гипса, мермера, алабастера, стеалија, трипља итд. има такове. Маџарска снабдева земљу солју, која се овде не производи.

Отварати руднике не би било саветно. Јер рудници који су стварно саграђени у Аустрији, у Маџарској и у Темишварском Банату доста су издашни, и могли би од тога имати штете; а да и не говоримо о опасном и сасвим близком суседству Турака.⁴³ Међутим, ипак би требало и било би могућно отворити руднике гвожђа, да би се до мајим гвожђем одбило турско, које се често увози из Турске.

§ 35. Славонија и Срем имају земљиште које су Бог и природа тако благословили да оно делимично даје а делимично би лако могло дати све што је потребно како за одржавање живота тако и да он буде лагодан, и то без нарочите муке и рада, не само изобилно и богато, него и одличне врсте и каквоће; само кад би труд људски у нешто већој мери него сад прискочио у помоћ штедрој природи. Али никде се људи даровима природе не користе горе него овде.

⁴³ У аустријској Босни постојали су богати рудници кад је земља 1739. препуштена Турсима, а они су их, сем нешто гвоздених, запустили. Да у босанским планинама има злата, доказује златни прах измешан са песком оних потока и река које се спуштају из брда.

Уколико је земља маснија, утолико теже иде плуг. Приметио сам да се у већини места у Маџарској оре на 2 вола, у Славонији на 6, а у Срему и Србији чак на 8.

Земљорадник не мора овде да се мучи онако као у Немачкој. Нигде не ради сам, него пропушта польски посао стоци; па ипак му масно земљиште необично издашно узвраћа његов малени труд. Ако је њива бубрена а време добро, пшеница се умножава тридесетоструко, а кукуруз или турска пшеница (*Kukergesz*) 3000струко. Ако земља није бубрена а време само осредње, умножава се пшеница преко двадесет пута а кукуруз преко 2000 пута.

§ 36. Међутим, земљорадња се обавља на врло погрешан начин. Њива се не бубри, а поред тога се никад или врло ретко оставља на угтару, те отуда не може да се одмори. Скинути усеви остављају се напољу у гомилама. Ни зими их не врше друкчије него стоком.

Увек се веровало да природна масноћа земље у овим крајевима уопште не тражи бубрета, него да би штавише усев од њега постао сувише мастан и отужан. Али огледи су доказали супротно и довољане показали да бубрена њива даје и много боље жито и много више него небубрена. Због тога се сад на различитим властелинствима понеке њиве бубре. Илир сељак је међутим за то исувише лен, а нема ни доста бубрета, јер се стока не гони у штале.

Најгорје је што сељаци а и неки племићи уопште не мају амбара, гувана, штала и сењака за скинути усев, за сламу, сено и отаву. Због тога благослов који су примили морају да држе под голим небом и да га остављају на милост и немилост свињама и воловима, као и инсектима и силним ројевима врабаца,⁴⁴ врана, гавранова итд. Сем тога, влажна и кишна јесен упропasti необично много жита, које проклија. Често се може видети високо сложе-

⁴⁴ Мада сваки сељак мора да накупи одређени број врлатајних глава, ипак им је немогућно смањити број. Они наносе њивама велику штету.

на гомила неовршена ћусева обрасла зеленилом као да су је обложили травом.

Вршилда захтева много руку, времсна и рада; у тако слабо насељеној земљи као што је Славонија мора се, дакле, обављати коњима и воловима.⁴⁵ Но на тај начин упропасти се много жита; било зато што коњи многа зрма разглазе и изгњече, било што их сабију у мескану земљу. А и слама се тако изломи да више не вреди за храну, те се стоци мора давати неовршена слама. Свима жупанијама наређено је додуше да уведу немачко млатило. Но ја још нигде нисам видeo да се с тим почело.⁴⁶ Ко истражује узроке рбавог обраћивања, примиће да кривица због тога пада на претерано велика племићка добра, која чиновништво не може да надзире, као и на природну леност народа.

§ 37. Све врсте жита овде добро напредују и сеју се, као йиџеница, кукуруз или Шурска йиџеница (*Kukerucz*), раж (у Аустрији и Маџарској погрешно назvana *Korn*), зоб, *трашак*, *трахор*, *ласуль*, *сочиво*, *шпр* (*Dinkel oder Spelt*), *про-со*⁴⁷ итд. Хељде (*Buchwalzen oder Heidekorn*) нема, јер је за њу потребно песковито земљиште. Купусасте биљке и прорашће, нпр. кромпир, ротква и друге кухињске биљке, врло су занемарене. Међутим, у црном и белом луку као и у купусу (*Weisser Kopfkohl oder Kraut*) је обиље, јер становници сваки дан једу кисели купус.

⁴⁵ Вршилда се у Славонији и свим суседним земљама обавља стоком, обично коњима. На средини гувина стоји стубац за који је дугачким уларима повезано 3 или 6 или 12 коња. По томе месту, по коме је простио класе, коњи непрестано касају у круг, чија је средина онај колац. У известним местима узимају се за овај посао волови. Илири се држе заповести божје: „Немој завезати уста волу код вршице.“

⁴⁶ Чак ни у Маџарској се млатило није могло увести, изузевши неке крајеве и нарочито око немачке границе.

⁴⁷ Барска или пачија трава (*Schwadon oder Manna*), једна врста пропа, расте у Срему често дивља.

§ 38. То што се турска пшеница⁴⁸ необично многоструко размножава, што је врло корисна како за хлеб тако и као сточна храна, и што је ослобођена од десетка, узроци су што се кукуруз у целој Краљевини а нарочито у Срему сеје много више него све друге врсте жита. Но сремски сељак не једе кукурузни хлеб као славонски, јер има жита и сувице.

Кукуруз, који се сеје почетком пролећа а доспева у октобру, истера на родној земљи преко 7 стопа у висину. Да би се одбили волови и свиње, кукурузна се поља, са обе стране путева и ленија што кроз њих пролазе, ограђују неком врстом пира, која се зове *сирак* (*Zirock*).⁴⁹ Кад стигне берба, онда све старо и младо, људи, жене и деца одлазе у кукуруз да киладу клипове са стабљике, скупљају их и возе кући. Често какав лен сељак отера на њиву марву коју хоће да угоји, да приштеди муку око бербе. После бербе или тек у пролеће чупају се из земље заостале стабљике кукуруза, а у неким местима у Срему, где нема дosta дрва, употребљавају се за ложење, или се пак заоравају, јер трунући изванредно набубре земљу. Кад берба кукуруза проће, клипови: „е“ труне и продају на мерице, или се за сопствену употребу мељу у млину,⁵⁰ или употребљавају као сточна храна, зашта је кукуруз одличан.

⁴⁸ Често сам у Срему на добро набубреним њивама наилазио на кукуруз са стабљиком од 5 клипова. На сваком клипу набирао сам 600 до 700 зрма, што је умножавање за 3000 до 3500 пута. Клипови су каткад дужи од стопе.

⁴⁹ Сирак израста у висину као и кукуруз и заклони га. Пошто четвороножна стока не воли сирак, он је одбија од кукурузишта. Но живина воли сирак и гоји се њиме. Њиме се могу хранити и коњи, али они од сирака постају сувице жејстоки.

⁵⁰ Кукурузно брашно је бело као крева и здраво је и укусно на јелу, а Илири га припремају на разне начине. Уробеници у Северној Америци гаје кукуруз исто тако много као и Илири, а једу му брашно без икаквог припремања са крављим млеком.

§ 39. Обична јшеница не гаји се много друкчије него у Немачкој; сем што сељаци не ћубре њиву. На властелинским имањима пшеница се оставља из године у годину, док жетва у Италији потпуно не омане. Али ако се то тамо не деси за 3 или 4 године, амбари се тако напуне да се прекрасном пшеницом морају хранити свиње, које се после продају аустријским сточарским трговцима. Често се на једном једином властелинству нађе жита за 20.000 форинти, па се чека да жетва у Италији омане. Ако се то не деси у читавој Италији, онда се онамо шаље жито из Далмације, Крањске и Штајерске, а славонско опет иде у Далмацију и унутрашњу Аустрију.

§ 40. Лан и кудеља су важна и веома корисна грана пољопривреде, али су у читавој Краљевини занемарени, будући да земљорадници сеју само груб рђав лан, и то само колико им је потребно за сопствену потрошњу. Душа би валацо када би се покушао да се ова култура поправи и прошири, и да се груби лан начини финијим, а то би се ливонским семеном постигло утолико пре што су земљиште као и поднебље врло добри и одговарају лану.

Томе наспрот, *виноградарство* је знатно. Постоји бело и црвено вино. Обе врсте надмашују сва немачка вина; само су врло јаке и жестоке. Не могу дуго да стоје и вала их пити док су млада. За извоз у друге крајеве нема прилике.

И сађење дувана добро стоји, а нарочито се њиме баве у Пожешкој жупанији. Онде успева најбољи, који ни у чем не заостаје за турским.⁵¹

Хмеља, шафрана,⁵² броћа (*Färberröthe, Krapp*), сиња итд. уопште нема, али би одлично успевали у овим крајевима.

⁵¹ Дуваново семе донесено је онамо прво из Албаније. Али како се оно већ изродило, требало би из Албаније поручити свеже семе.

⁵² Око Печја, старога *Reise*, у Маџарској, где се данас ископавају толике римске ствари, сађење шафрана уведено је и проширило са врло великим успехом.

вима. Како су све земље око Славоније и Срема исувише богате житом и вином, то за Краљевину не би било ништа корисније него кад би се увеље такве бильке и такво растиње које би се суседима лако извозиле и продавале, и без обзира на то како је код њих понела година.

§ 41. На племићким имањима и властелинствима пољопривреда је уређена сасвим друкчије него у Немачкој. Свако властелинство има једног управника (*provisor*), једног рачунског чиновника (*exactor*), правника и домаћег адвоката (*fiscal*) и више других чиновника. Већином су то Маџари или Немци. У сваком великом селу постављен је по један властелински настојник (*ispal*), који је под управником и брине се о економским стварима. Он има под собом једног пандура, а свако властелинство држи отприлике шест до дванаест тих пандура.⁵³ Кад сељака треба пленити или иначе силом извршити наплату, онда му у кућу пошаљу једног пандура, који онде живи на дужников трошак. Племићке њиве и виногради обрађују се кукулуком; управо, свак посао који година доноси, нпр. уређивање шљивика, обавља се кукулуком. Како се на кукулук иде не с коњима него с воловима, то постоји један нарочити чиновник под именом волујског каплара (*der Ochsen-Corporal*), који заповеда воларима и кочијашима.

Све гостионице на властелинству смеју да точе једино оно вино и ракију које су купили од господара. То је важна рубрика, пошто о извозу нема ни говора а прост народ воли пиће. Кад шљиве добро понесу, онда чешће бива да једно властелинство испече годишње по

⁵³ Наоружани момак или слуга зове се код Илира *пандур*, а у Маџарској *хайдук* (*Heyduck*). Пандуре сигурности ради држе на племићким имањима у Славонији и употребљавају их за све домаће послове као слуге. Обично се за то бирају најкрупнији и најнаочитији младићи. За појас су им вазда задеснута 2 набијсна пиштоља и 2 мурска јатагана или дуга ножа; чак и кад послужују за трпезом.

хильду акова (*Emter*) шљивовице и ракије.⁵⁴ Од комине и винског талога, који се ухвати по дну винских бурди, пече се такође у великој количини јака ракија за прост народ.

§ 42. Нико не би требало да посечује ове земље зато да би видео лепе градове, дворце и трговишта; варварство Турака и Сармате одавно је уништило римски сјај, а начин зидања овде је јадан као и у свим другим маџарским земљама,⁵⁵ у којима се наилази искључиво на прљаве и бедне градове са приземним кућама. Улице нису чак ни калдрмисане, сем Петроварадина и Осека. У градовима има мало камених кућа, већина их је саграђена од дрвета и блата, а делом и покрivenа шашом и трском, будући да су цигле скупе. Што још има лепо да се види, то су духовне и војне зграде; особито манастири грчких калуђера, фрањевица и бивших језуита, као и касарне.

Дворци и племићке курије такође су веома јадно саграђени. Јер племство је због страшних и често понављаних турских и татарских напада, кад је све пустошено и у пепео сажизано, постало тако плашљиво да му се чини будаласто да се у турском суседству изводе лепе и скупе зграде. Сем тога, већина власника племићких добара скоро је увек одсутна, будући да станује у другим земљама.

Још пре 30 година у читавој се држави није могло наћи ниједно село: сељачке куће стајале су све расуте. Па ако су сад села и нова, по лошем начину како су зидана

⁵⁴ Крупни прникасте шљиве дају најбољу шљивовицу или ракију, и највише. Кад се издробе муљалом, добија се дивно и врло здраво пиће за сопствену употребу. Али ако се ракија намесију прозори, шљиве се детестију без претходног муљања. Акоје најбоље стаје у земљи 8 до 10 форинти. Од смрске шљивовице може се направити много боли и пријатији пунч него од западноиндијског рума и источноиндијског арака.

⁵⁵ Понеко место, због какве битке која се ту била, опсаде или каквог другог значајног догађаја, има у историји велико чуvenо име, које смо упamtili још као деца. Али кад се у то место добе, пред оком нам смо обично показаје какав јадан град, с кућама покривеним сламом или трском.

надмашавају она у Вестфалији и Доњој Саксонској. Много би холандско село у маџарским земљама било леп и раскошан град, будући да су сељачке куће овде просто од земље начињене, сламом, шашем или трском покривене колибе, које чак немају ни стакла на прозорима;⁵⁶ те тако више личе на свињце него на станове разумних бића. Више крова многих сељачких кућа штрчи оцак налик на црквени торањ, који свакој кући даје изглед капеле. Цигани чак станију под земљом у рупама, изнад којих подигну кров од сламе; кухиња им је пред рупом под голим небом.

§ 43. Преко половину Краљевине сачињавају *властите* и *племићка имања* која су већином својина племића. Нека су у поседу владара или свештенства. Владару су додуше припала нека племићка имања⁵⁷ из оставине језуита и на други начин; али сад су скоро сва продана, што је учинило да је од пре неколико година пала вредност свих имања. Она се сад купују у Славонији по 4½ процента; пре по 5 процената. Од 1739, кад су изгубљени Србија и Босна, сва добра у Славонији и Срему доносе много мање него пре, јер је од тога времена ограничена трговина између ове 4 земље и пољопривредним имањима одузета могућност да своје продукте у онакој мери као раније продају у изгубљеним 2 краљевинама. Уопште узвесши, имања исте величине не доносе толико у Славонији колико у Маџарској,⁵⁸ иако им је земљиште плодније него овима.

⁵⁶ Уместо стаклених окана стоји платно. Примети ли се ту и тамо кућа са једним стакленим прозором великом колико шака, по том се може препознати да је то стан каквог богатог или бар вредног човека.

⁵⁷ Кад се властелинства конфикују, због каквог злочина који је извршио њихов власник или зато што нема законита наследника, она припадну владару.

⁵⁸ Узроци који ће убудуће развијати веома су значајни, јер једно сељачко имање у Славонији има много више земље него у Маџарској. И продаја продуката тежа је онде него у Маџарској.

Племићка имања су претерано велика: обично једно обухвата 4 до 6 па и више немачких квадратних миља. Чешће се по пола дана путује једним властелинством. Има немачких кнежевина које су мање од понеког славонског имања. Имање испод 10 села је мало; од 10 до 20 само осредње; али од 20 до 50 и преко тога држи се за велико. Из те претеране величине потиче рбavo обраћивање, слаба насељеност и друге штетне последице. У просеку доноси село племићу обично око 1000 форинти годишње.

Велика је несрећа за земљу што је већина власника имања одсутна и редовно станује у Мацарској, Немачкој и Италији.⁵⁹ Ако се и не узму у обзор велике суме новца које због тога сваке године одлази из земље, из ове одсутности настају и друга зла. Да се и не говори како се због тога не подижу многе установе корисне и на опште добро усмерене. Добрима одсуствима власника управљају било закупци (*Mietthlingen*), или се она дају у аренду (*sind verpachtet*). У оба случаја угњетава се сељак. Аренда (*Pachtungen*) је за становнике увек штетна. Чешка пружа за то жалостан пример.

У војничким областима дуж турске границе нема уопште племићких имања, него је све земљиште подељено међу становнике, који кулук и друга давања дугују владару а не племићима.

§ 44. Морам сад да похитам главној ствари и да опиша *становнике*, који су главна сврха сваког разматрања о држави. Њихову бројност и множину, њихово трудољубивост и вредноћу, њихово патриотско расположење и верност владару већ у сваком случају сматрати као праву снагу државе, као камен темељац свакога царства.

⁵⁹ Рав глас који бије земљу због нездрава ваздуха и многобројних похара, велики недостатак разоноде и доброг друштва, близина турског сусједства, велика удаљност од уљубена света итд. криви су што племство станије изван земље.

Дошло се до тога да, рачунајући једно с другим, на једној немачкој или географској квадратној миљи има данас у Саксонији 2325 људи, у Шлезији 1922, у Бранденбургу 1646, у изборној кнежевини Хановеру 1071, у Ливонској 346 итд. По моме рачуну, долазе у Славонији на једну миљу не више од 203 человека, а у Срему чак само 169 људи; то јест људи, жена и деце заједно.

Узроци што је ова лепа земља, која је под Римљанима била одлично обраћена и јако насељена, данас скоро пуста и празна, и што више служи за стан животињама него људима, различити су. Један од најзначајнијих је тај што је ова земља много година била под турском влашћу, била поприште непрестаних ратова и што су је Турци и Татари врло често до темеља опустошили огњем и мачем. Новији узрок је губитак Босне и Србије. Јер од тога времена, то јест од 1739, Славонија а још више Срем приметно су се раселили; делом зато што свежа сећања на турску зверства плаши народ, делом зато што су од тог времена настале сметње извозу природних добара у Србију и Босну. Неки мисле да је узрок расељавању и велика контрибуција. Више је извесно да томе не мало доприноси претерана величина племићких имања.

Па ипак није та земља тако сасвим пуста и дивља као што се чини путнику кад не зна да сељаци у свим мацарским и турским земљама воде да смештају села далеко од друмова и путева којима иде војска, како не би вазда били на мучи дајући запреге и подвоз за војску.⁶⁰

§ 45. Сви становници (изузимајући магнате и племиће с њиховом чесљади) сваке се године преbroјавају; табеле

⁶⁰ Не само сви официри и обични војници, него и царски чиновници имају право да захтевају запрегу кад путују службено. Чиновници и официри плаћају 15 крајџара, а војници само 12 за једног коња на свакој станици, уместо што се за пошту мора платити 45 крајџара. Штавише, сеоски кнез је дужан да овим путницима наће бесплатно преносниште.

пописа морају се сваке године слати у двор. Али како то пребројавање не тече сасвим како треба, то и табеле испадају погрешне. Больје би било наложити свештеницима да сваке године сачине поуздан попис свих својих парохијана, с тачном листом свих крштених, умрлих и верених или венчаних, па да га предају владици, као што се то ради у аустријској Ломбардији.

У 1777. износио је број свих становника 235.000 душа, рачунајући свештенство и славонске војнике, али изузевши немачке и маџарске регименте. Душе ваља, мали број за тако велику и плодну земљу, која би обилато могла прехранити 1 милион радишиних и вредних становника, па штавише и два милиона.

§ 46. Овде се поставља питање, *како уклонити недостајак становника?* Опширни одговор на њу узео би ове сувише простора. Наводим само да би тај недостатак убрзо нестао кад се исељавање Илира из турских области не би отежавало него олакшавало,⁶¹ и кад би се примамили овамо многи Немци, који сваке године гомилице одлазе у Источну и Западну Индију.⁶² Истина је да су овамо дошли и насељили се већ прилично многи Немци, које без разлике називају *Швабама*,⁶³ као од пре неколико година и прилично многи Илири из венецијанске Далмације. Али њихов је број ипак премали за земљу лишену људи. Осим тога, Далматинци су још лејни него сами Славонци; не доносе дакле земљу никакве користи.

По државним законима сви досељеници слободни су за 6 година од свих владарских давања и намета, а само 3

⁶¹ Уместо да се турски Илири примају раширених руку, морају они да сву своју имовину да плате високу царину, па их онда шаљу с једног места на друго; а требало би да их чекају готове куће.

⁶² Немци који одлазе у друга 3 дела света радије би ишли у Славонију кад би земљу познавали и кад би биле уверени да ће у њој наћи оно за чим иду преко далеких мора.

⁶³ Маџари сме Немце заједно називају *Svabones*, и тај необични назив проширио се напослетку до Славоније.

године од кулука и других дажбина које припадају племићу. Да су ове слободне године сувише кратке, пада у очи. Сем тога, досељеници не стижу на готове куће, него морају да их дижу сами о своме трошку. Најгоре је још што многи од њих на већини властелинства морају да напусте слободу и постану кметови.⁶⁴ Зар је онда чудо ако многи пропадају, пошто им истекну слободне године, продају стоку, напуштају кућу и крадом нестajу? Многи племићи су због тога постали тако неповерљиви да чак неће ни да примају досељенике.

§ 47. Славонци се састоје од *природних становника* и *досељеника*. У они рачунам не само старе становнице земље, него и Илире који су дошли и још увек сваког дана стижу из Албаније, Далмације, Хрватске, Босне, Србије и других предела. Јер они чине један народ и имају исти језик, нарав, обичаје и навике. Стари су се становници због турског јарма и тешких ратова врло смањили, управо су уништени, и земља се претворила у пустину, коју је 1690. поново населило знатно мноштво Илира из турске области. За овим Илирима стизало је у прошлом и овом столећу вазда још више Илира, који су се силно раширили и у Краљевини Маџарској и у свим мађарским земљама, и скоро сасвим потиснули Маџare са северне обале Саве и Дунава, навише од Срема. Сем тога су се у Славонију доселили и многобројни Власи, који су се измешали с Илирима и примили⁶⁵ њихов језик.

У досељенике спадају Немци, Маџари и Цигани, који се не мешају с Илирима и говоре својим језиком. Они чине отприлике десети део становништва; то јест, рачуна-

⁶⁴ Неки племићи који хоће да наслеље своја имања не захтевају више од Немца да постану кметови, него закључују с њима уговор на известан период година, после којих слободњак може да оде или да закључи нов уговор.

⁶⁵ Власи који су отишли у Ердел, у Темишварски Банат и друге мађарске земље, остали су непомешани и говоре још својим језиком.

јући само насељенike, а не немачке и мацарске регименте које су овде у квартиру. Пре пророда Турака, Славонија је припадала Мацарској, и тада се овде насељавала сила Мацара, но они су се опет изгубили. Немци су сад многобројнији од њих, а и од Цигана. Ови су у свим мацарским земљама добили име *нових сељака* (*Neubauer*) и приморани су да раде земљу, плаћају контрибуцију и постану сељаци; будући да се Цигани чергари не трпе исто онако као ни Турци и Јевреји. Али ако се муhamеданци покрсте и положе заклетву верности, могу да се наслеле у земљи.

§ 48. *Главни језик* земље је илирски, исти онај који се, као материјни, али према разним наречјима, говори у Албанији, Далмацији, Хрватској, Босни, Србији и једном делу Бугарске. Између свих тих наречја отприлике је онаκва разлика као између саксонског, франачког, рајског, швапског, баварског и аустријског наречја. Данашњи језик Илира има 45 слова, а настао је из мешавине сарматског или словенског језика са старим илирским, који се од данашњег разликује исто онако јако као што се данашњи немачки разликује од оног којим се говорило у Немачкој у доба Карла Великог. Он је још материјни језик оних храбрих Арнаута који станују на планинама Цераунис (*Zeranis*) у Албанији. Где се илирски језик говори најгиздавије и најчистије још је спорно; ипак већина даје првенство Сремском Војводству, у коме се, веле, наилази на најбоље наречје. Међутим, почев од XIV века умешало се у илирски језик прилично турских речи због чијег су тачног изражавања Илири створили сасвим ново писмо. Сем тога, илирски језик још није сасвим усавршен и нема добра правила, мада има уџбеника и штампаних упутстава за учење истога. Он је погодан за песништво; има великих историја (*Geschichtbücher*) написаних везаним слогом.⁶⁶

⁶⁶ Илирске песме имају слик, као и немачке.

Мацарски језик, који немачки постепено потискује и који се из године у годину губи, неплодна је мајка без кћери; бар у Европи.⁶⁷ Утолико је плоднији илирски, чије су кћери чешки, пољски, руски и вендски, који се као материјни језик говори у неким мацарским жупанијама, као и у Крањској, Штајерској, Моравској, Лужици, Мекленбургу, Померанији итд. Од свих речених језика ниједан није тако мало сличан мајци као руски. Илир и Рус споразумевају се с великим муком.

Богослужбени језик католичких Илира је обични народни језик; но грчких је глагољички (*glagolitisch*), на који је преведено *Св. Јасмо* и на ком су штампане све књиге потребне за богослужење. Овај глагољички језик је код свих словенских народа који припадају источној цркви остао исти у говору, писању и штампи,⁶⁸ тако да се у Русији штампане књиге могу употребљавати и у илирским црквама.⁶⁹ Између светог и обичног језика отприлике је онаκва разлика као између високонемачког и нисконемачког. Изгледа да је тaj свети језик близи основном сарматском језику и да није толико као обични измешан са старијим илирским, од којег се он још више разликује него обични.

Уосталом, немачки језик сило се шири у Славонији, па штавише и у свим мацарским земљама.⁷⁰ У Осеку и

⁶⁷ Језик који се говори на Лапланду као и који говоре неки народи у Азији а који има сличности са мацарским не може се сматрати пристеклим од њега.

⁶⁸ У илирским црквама може се *Господи помилуј* (*Gospodi pomiluj*) чути исто онако често као и у Русији.

⁶⁹ Пошто су Илири подложни аустријском дому слали велике суме новца у Русију за богослужбене књиге, основана је 1770. у Бечу илирска штампарница.

⁷⁰ Јер немачки је језик двора. Како племићи, тако се и други ради жење немачким девојкама, које децу ваститавају немачки. Млади племићи ваститавају се у Бечу у терезијанској Ритершуле или служе при двору у мацарској племићкој телесној гарди, где служе и Илири грчке цркве. Немачке регименте смештене у Славонији, као и немачки сељаци и за-

Петроварадину скоро се једино чује немачки. Како ту, тако и у Карловцима, Земуну итд. проповеда се у католичким црквама наизменично немачки и илирски. У Земуну и другим местима изводе се немачке позоришне представе. На војним вежбама свих регименти, како славонских, тако и немачких и маџарских, стално се командује на немачком. Исто тако и у војним окрузима граничарских регименти, где служе многи немачки официри, сви јавни послови обављају се на немачком.⁷¹ На тај начин постао је немачки мало помало обичан језик уљубена пристојна света. Али прост народ, као и грчки попови и калуђери, не разумеју немачки.

§ 49. Што је *шело* у Илира *јако, здраво и оштарно*, потиче како од власнитања тако и од њиховог простог и грубог начина живота; можда томе доприноси нешто и ваздух и клима или поднебље. Децу нимало не разнежавају. Она се сваки дан купају у рекама а зими цео дан јуре по снегу и леду, без ичега на себи сем кошуље. Кад пољусмрзнута и укоченा добу кући, мати им дà да попију гутњај ракије. Прост народ у равници и у свим паланкама живи, због сиромаштва или пре због лености, не може бити оскудније и бедније; свет спава на земљи, јер нема кревета. И мимо тога, то су здрави јаки људи, који лако подносе све недаће⁷² и тако су јаки да лако могу савладати вола.⁷³

натлије, а и немачки поштари и поштански момци, уносе онамо и свој језик.

⁷¹ У трима славонским жупанијама воде се јавни послови на латинском језику, но који је у маџарским земљама тако покварен да би самом Цицерону био потребан тумач. Тако *praedium* значи запуштено имање; *possessio* обраћено имање; *sessio* имање под закупом (*Meyerhof*), итд.

72 Кад путују на колима, са воловима и коњима, сељаци не с враћају у гостиницу, него ноћ, и зими, проводе у шуми; запале ватру и полеску око ње. Волови и коњи се истргну, па сами морају да траже храну.

73 Кад Илир води вола држени га руком за рогове, а овај побесни, па хоће да се истргне и убоде оног што га води, Илир је доволно јак да вола силом натера на послушност.

§ 50. Како је тешко описати *морални карактер* читају једног народа познато је свима који су се у томе окупали. Међу многим тешкоћама које стоје на путу таквом моралном опису, свакако је највећа у том што се, обраћајући пажњу нужно на главне црте својствене широкoj маси, описује само прост свет; а не најплеменитији и најобразованији део народа. Међутим, он скоро у свим европским земљама има сличну нарав, понашање и начин мишљења.

Под турским јармом Илири су задивљали; примили су пороке својих господара а не и њихове врлине. Они који живе у Срему још су најбољи од свих. Може се рећи да су према Хрватима и Далматинцима они анђели. Сви Илири у аустријским и турским земљама веома су препредени, лукави и умеју да се претварају; сељаци нису онако глупи и прости, нису онакви мамлази као у другим земљама. У религији су ревносни, заправо скоро сујеверни, и за свештенство имају не само највеће страхопочитовање⁷⁴ него су им и слепо послушни.⁷⁵ Ни упола толико Илира колико Француза, Италијана и Немаца не отпада од вере и не прима турбан, јер су ипак јачи од њих, а уз то их и подстичу. Ништа им није теже него подносити неправду. Најстрожа казна неће расрдити Илира кад зна да је крив; али ће га и најлакша до крајности огорчити ако му његова савест вели да је невин. Не гледати им кроз прсте, али избегавати све што је макар налик на неправду, то је за старешину најсигуруји пут да задобије њихову љубав и наклоност. Ко их је задобио, може бити известан да ће за њега поћи и у ватру и у воду.

⁷⁴ Кад мјеранин дође каквом црквеном великодостојнику, баци се на земљу, падне ничице и не устаје пре то што му се то не рекне.

⁷⁵ Не само у својих 5 патријарха него и у владике гледају они као у краљеве, којима у духовним и световним стварима дугују најпотпунију послушност.

Главне врлине Илира су верност владару,⁷⁶ гостољубивост, неустрашива одважност и смелост која не преза ни од какве опасности, склоност рату и ванредна храброст у њему.

Главни су им пороци тромост и леност,⁷⁷ чemu he свакако нешто доприносити и поднебље; склоност разбојништву и пљачки;⁷⁸ необуздан нагон за жестока пића,⁷⁹ са свим пороцима који настају одатле, као што су многоженство, развратност и повреда брачне верности са обе стране, невиђени нехат за будућност, презирање уметности и науке итд., даље потпуну охлађења љубав према ближњем, осветољубивост која често траје годинама, невероватно непознавање основних начела религије⁸⁰ са свим својим лошим последицама, то јест сујеверје, склоност врачању, занемаривање основних дужности итд., као и лукавост, сплеткарење, варање у трговини, веома себичан начин мишљења, који је као небо од земље далек племенинитим осећањима и великолудушности, истинитим обележјима великог духа.

§ 51. Сви Илири су у своје обичаје и навике, начин живота и језик много примили од Турака. Код њих је

⁷⁶ Илири насељени у аустријским земљама нису узели никаква учешћа у маџарским побунама, иако су то на подстицани великом обавештајима. Између остalog, побуненици су им обесавали да не их учинити слободним независним народом; као што се види из повеља и писама које још постоје у Карловицима.

⁷⁷ Зими сељаци имају обичај да положе оградуoko своје куће и баште; да се не би морали мучити одлазећи у шуму.

⁷⁸ Пружи ли се Илири прилика да без опасности и некажњено пљачка, тешко да не одолеје искушењу. Они су тај порок наследили од Турака.

⁷⁹ Ипак сам сретао прилично Илира у равници којима су вино и ракија по природи одвратни. Уосталом, чак ни свештеници не могу да одоле искушењима Бахусовим. Међутим, кад и приносе жртву богу вина, то бива са свом благопријатношћу, не љутећи миријанде.

⁸⁰ Приликом једне црквене визитације, између 3571 парохијана било је само 5 који су тачно умели даочитају *Оченаци* и *Вјерују* и да тачно рекну колико има богова.

многоженство порок веома обичан; па чак и у маџарским земљама. Начин зидања у равници је турски. У целом Срему и једном делу Славоније употребљавају се још турске мере. Прост народ седи на земљи прекрштених ногу и пушта браду да му расте без подсецања. Међутим, отмени људи носе само пун завијен брк (*Knebelbart*), као гренадире у Немачкој. Људи се носе већином пола турски, пола маџарски; женска ношња је ближа турској, али није свуд једнака. Кад се удата жена лепо обуче, главу јој прекрива вео који јој пада низ леђа. Девојке виших сталежа већ су почеле да се облаче по бечкој моди.

Код Илира су стална породична имена необична исто као и на Истоку. Свак носи име које је добио на крштењу. Но, ако је отац био чувен човек, син задржи његово име, које продужи за један слог.

Код простог света не добија девојка о удаји никакву спрему, мираз и сл., него младожења мора да купи невесту од њезина оца, чије се богатство састоји у многим згодним и вештим кћерима. Исти тај обичај постоји и код Влаха. Уколико је девојка спретнија да ради свакојаке кућне послове, да тка, шије, плете и боји, утолико јој је виша цена. Отац је продаје ономе ко највише понуди, а та трговина траје често месецима. Напослетку, кад је куп углављен а неки други просац понуди пре веридбе који аков ракије више, девојку добија он. О веридби и свадби постоје необични обичаји, слични јеврејским.

О Божићу испеку Илири цело свињче или козу, па оставе печење са боцом ракије на столу преко дана и преко ноћи. Ко год јубе, одсече комад и поједе га уз чашу ракије. При сахранама има много необичних обичаја.

Прост свет указује отменом велико поштовање: падне пред њим на земљу и ословљава га *јосидару* (не хосподар). Жене прекрсте обе руке на прсима и дубоко се поклоне главом. Сви Илири имају још грчки или стари календар.

§ 52. У Славонији се народ храни углавном раженим хлебом, у неким крајевима јечменим; као и кукурузом, просом и нешто мало свињским месом. У Срему међутим главна се храна састоји од риба, лубеница, пшеничног хлеба и кукуруза, чemu се каткада додаје још 1 фунта говедине, која кошта само 3 круне, и свињетина. О празницима, који у грчкој цркви заузимају скоро половину године, не смеју Илири да једу ни јаја, ни млека и маслаца, штавише њихови свештеници за време 4 годишња поста не смеју јести чак ни рибе; због тога се прости свет испомаже сочивом и хлебом; али притом не заборавља практику.⁸¹

§ 53. Да је хришћанство у овим земљама ухватило корена већ у доба апостола и да су га по свој прилици увели они сами, изгледа ван сваке сумње.⁸² Око половине IV столећа у Славонији и Срему већ су постављани епископи.⁸³ Приликом провале Хуна, Сармата, Словена и других паганских народа, задобило је хришћанство тежак ударац; ипак је краљ Стеван, свети, започео да га шири и усталио га је у следећим временима кад су Мацари у XI столећу припојили ове земље. Међутим, прдор Турака и освајања која су они учинили у XIV столећу нанели су хришћанској религији велику штету; будући да су Илири били тако слабо обавештени да између хришћанске и му-

⁸¹ Сви аустријски војници имају допуштење да у посне дане једу месо. Како илирске регименте нису хтели да се послуже тим допуштењем, добиле су наредбу од њиховог митрополита или патријарха у Карловима да тако чине. Међутим, многи војници пристали су радије да приме батине него да их натерају да једу месо.

⁸² Павле писце Римљанима, глава 15, 19, да је проповедао хришћанском науци из Јерусалима и наоколо чак до Илирика.

⁸³ За веома славни град *Syrmium* знамо да је већ почетком IV столећа био седиште једног епископа. У г. 335, или у 30-ој Константина Великог, већ је у граду Осеку, који се тада звао *Mursia*, била установљена епископија. *Valeno*, тамошњи епископ, пришао је аријанској секти, и *Athanasius* имао је у њему заклетог непријатеља.

хамеданске религије нису знали да чине никакву другу разлику сем спољашњег знака крста и месеца, па су отуда често допуштали да их наведу да приме турбан.⁸⁴ Од године 1557. проширила се из Маџарске у Славонију и реформирана религија, и задобила толико присталица да је број реформираних парохија износио у XVII столећу неколико стотина. Али су оне опет нестале; сем три реформирана села која леже у околини Осека.

§ 54. Две религије деле данас Славонију и Срем, као и маџарску Хрватску и Далмацију,⁸⁵ то јест 1) *староверна, источна* или *ирчка*, 2) *католичка, западна* или *латинска црква*. Обе имају иста права у јавном испољавању; али не с обзиром на права њихових чланова, кад се посматрају као грађани државе. Јер припадници источне цркве немају право да у Хрватској и З славонске жупаније (али у свим осталим земљама имају) поседују племићка имања⁸⁶ и обављају јавне службе и дужности; ипак као ратници могу да доспеју до највиших положаја и части, па чак и до чина фелдмаршала.⁸⁷ Али сем тога не смеју њихова давања бити већа него код католика. Штавише, грчки епископи су са свим ослобођени од извесних даљња која католици морају сваке године да чине владару. Припадници грчке цркве имају и право да у неким случајевима подижу нове цркве

⁸⁴ Заменио је знак горкога крста знаком младога месеца, обично се тада говорило о онима који су се обрезивали и претапали у Турске.

⁸⁵ Аустријска Далмација скоро читава исповеда католичку религију; али не и турску.

⁸⁶ Овај закон звучи страшно, али није такав, него само захтева да чланови грчке цркве не могу да поседују нити да у наслеђе остављају племићика добра као слободни земљопоседници, према томе не могу бити стапалчи царства, нити могу одлазити и бити слани на царски сабор (*Reichstag*). Иначе грчки манастири и владике имају знатна имања. Скоро половина сељака припада грчкој цркви; па ипак имају кућу и имање са истим правима као и католички сељаци.

⁸⁷ У високом генералитету и међу штабним официрима има много Илира грчке цркве, чији је члан и данашњи командант града Кремоне.

без питања и допуштења; у другим случајевима морају за то тек да добију допуштење,⁸⁸ или оно је у извесним случајевима потребно и католицима.

По броју, чланови обих цркава у Славонији и Срему скоро су једнаки; мада према обичном или погрешном мишљењу католици чине две трећине свих становника. Ја рачунам да ових последњих, којима припадају и унијати, има само 59.

§ 55. У читавој Краљевини налази се само један једини католички епископ, који је године 1739. претеран из Босне па је своју столицу преместио овамо.⁸⁹ Њему је за издржавање додељено властелинство Дијаковар (*Diakowar*) и 1773. спојена је босанска бискупија са сремском. Он станује у трговишту Бакову (*Diakowar*) и има годишње 25.000 форинти прихода; али исто као и сви католички бискупи у маџарским земљама мора годишње 25 процената од свих својих прихода да даје за одржавање утврбења; порез од кога су ослобођени свих 8 грчких митрополита и владика. Област овог католичког бискупата пружа се преко читавог Срема (изузевши Вуковар, који припада Печују) и преко малог дела Славоније; нарочито над Осеком и његовом околином. Остатак Славоније спада у област загребачког бискупа у Хрватској. 8. јануара 1777. свечано је у Бакову установљен и капитол са једним препоштом и 4 каноника. Али он за сада има још врло рлаве приходе.⁹⁰

⁸⁸ Сви ови случајеви јасно су и разговетно одређени у новом илирском *Регуламенту* од 2. јануара 1777., § LXXXIII., страна 99. Још недавно добили су, сем тога, Илири право да у Земуну подигну другу грчку цркву, која је почела већ да се гради.

⁸⁹ Он се због тога још увек назива бискупом босанским, али погрешно: јер он у Босни нема више никаквих права.

⁹⁰ Препошт има 800 форинти, најстарији каноник 600 а остали само 500 форинти годишње. У Вестфалији стоје ова господи нешто боље, и о њима је духовити фрајхер фон Бар (*vom Bar*) дао читања вредан опис у својим *Réveries poétiques*, стр. 112.

Из старих повеља види се да су темплари у Славонији били врло моћни и имали најбоља имања, која су у XIV столећу, кад се овај богати ред угасио, припала владару. Језуити су пошли стопама темплара, стекли овде знатна имања и на крају доживели исту судбину као и они. Данас у читавој Краљевини, баш као и у суседним турским земљама, нема никаквих католичких калуђера изузев фрањеваца,⁹¹ који имају 15 лепо саграђених и калуђера пре-пних манастира. Има их преко 1200 душа, и они су својим настљивим просјачењем и непрестаним скупљањем милодара, што је грчким калуђерима уз претњу најстроже казне као злоупотреба потпуно забрањено, неподношљив терет сиромашном католичком свету.⁹²

§ 56. Унијатима (*Uniten*) зову се они чланови источне цркве који су се уз извесне услове и ограничења сјединили са католичком.⁹³ Осталима, који о јединству неће ни да чују, они су тројица и ови их мрзе много више него католике; управо, гнушају их се као отпадника. Польска је пуна ових унијата; у Ердесу, Маџарској и турским земљама њихов број је велик. Али у Славонији их је врло мало, а у Срему их никако нема. Без обзира на то, треба да се у Славонији успостави унијатско владичанство. Значајно је да код Илира у маџарским земљама још ни један једини

⁹¹ Ипак постоји у земљи један капуцински манастир. У Пожегу је из Маџарске позвано 6 паулината, да би се бринули о школству, које су иначе имали под собом језуити.

⁹² Што су католички сељаци сиромашнији од грчких бића да долази од тог просјачења.

⁹³ Унијати напуштају 3 поставке којима се грчка црква већ 1000 година разликује од латинске. Они признају 1) римскога папу за поглавицу цркве, 2) прихватају чистилиште, и верују 3) да Св. Дух произилази од Оца и Сина. Придржавају међутим 1) св. причешће у оба вида, 2) свештенички брак, 3) сва правила, црквене обичаје и спољашњи ред богослужења; нпр. строге постове, начин одевавања и ношење браде код свештеника.

грчки бискуп нити један једини грчки манастир нису приступили унијатској цркви.⁹⁴

Сходно једној папиној були, не може грчки свештеник примити католичку веру него је приморан да приђе унијатској цркви. Папа је веровао да ће тиме убрзати спајање двеју цркава. Али он се превариро, као што учи искуство. Многи свештеници којима је досадила била дуга браћа, или рђава жена, или строги постови, или који су се навикли да презириво гледају на унијате, због ове буле плаше се и уздржавају од сједињења.

§ 57. Они Илири који остају упорни у томе да се не сједине не могу се у маџарским земљама, сходно једној владаревој наредби, називати више *цизманици*, него вазда *несједињени* (*nicht-Unirte*). У јавним едиктима, патентима и земаљским наредбама они се зову: наша драга верна илирска нација, име које извесно заслужују.

Ова верска странка није додуше никде владајућа црква осим у руском царству; али се у Европи, Азији и Африци⁹⁵ раширила исто онако јако као и католичка. Половина свих поданика великог султана признаје ову цркву. Али их угњетавају и злостављају, иако они своју веру слободно исповедају. У земљама аустријског Дома њихов број износи два милиона људи, и они су слободни у испољавању вере. Њихове цркве имају звона, они имају много манастира и држе јавне богослужбене литије или процесије;⁹⁶ њихови свештеници до губилишта прате злочинца осуђене на смрт; у разним региментима постављен је грчки поп и плаћен из ратне касе; њихови епископи уживају

⁹⁴ У Хрватској је додуше један манастир приступио унијатској цркви; но су калуђери прогнани због учешћа у некаквом јавном устанку. И сад су у њему опет стајали калуђери.

⁹⁵ У читајвој Америци нема ниједне грчке цркве.

⁹⁶ Ја сам видео како, кад процесија пролази поред страже, војници узимају пушку и њоме поздрављају.

углед, имају право духовнога суда и одржавају јавне визитације своје области,⁹⁷ право које у свим другим земљама може да врши само свештенство владајуће религије; будући да је оно нарочито право бискупске моћи, која се у овој прилици показује у пуноме сјају.

§ 58. Три члана вељка и велана учења чине већ 1000 година разлику између припадника ове цркве и католичке; то јест 1) они верују да Св. Дух произилази само од Оца; 2) они не признају силу римскога папе и 3) католичко чистилиште и искупљење из њега за новац. Ипак сматрају да је за мртве душе молитва корисна. Сем тога они одржавају св. причешће у оба вида; њихови попови или парохи морају бити ожењени⁹⁸ или удовци; али њихови епископи и калуђери морају бити без жене. Мијрани се смеју женити само трипут, ко приђе четвртом браку, буде изопћен. А и њихови постови и друга црквена правила, као њихов начин служења⁹⁹ и сви други спољашњи обичаји у држању службе божије¹⁰⁰ разликују се од католичких. У

⁹⁷ Приликом ових визитација добијају и епископи бесплатну зајргу. Али пошто су они у овим претервали, захтевали често 50 конја и у свим местима кроз која су пролазили кнезовски се частили на рачун становништва, то они сад привремено морају да за то траже владарево одобрење, које им се никад не одбира.

⁹⁸ Попови се смеју женити само једном; кад обудове, морају у манастир. Али ово последње је 1776. св. Синод укинуо као рђав обичај; као што показују илирски *Регуламенц* од 2. јануара 1777, § XLVI, страна 46. По свој прилици овај ће се штетни рђави обичај укинути и у Турској.

⁹⁹ Мијрани дају бесквасни хлеб и вино, од чега се узима колико је потребно за службу. Служба се служи само недељом и празницима, и то у свакој цркви само 1 или 2, као што је био обичај и код првих хришћана. Када се благословљени хлеб и благословљено вино подигне да би им се одада пошта, цела црква падне ничице на земљу. Исто то буде и кад свештеник благослови.

¹⁰⁰ Грци су се увек трудали да се што је могуће мање удаље од обичаја првобитне цркве, због чега се код њих наилази на још многе прастаре обичаје. Тако нпр. свештеници благословљају запаљним воштаницама. Благословљеном вино лије се на благословљени хлеб, што свештеник онда једном малом кашиком ставља у уста онима који се причешћу-

свим осталим тачкама они се слажу са католицима, према томе имају 7 сакрамената, призивају светеце и нарочито Ђеву Марију, поштују иконе, мошти, имају ходочашћа, исповести, преобразажај св. причешћа итд. Њихово спољашње богослужење одржава се са исто толиком раскоши као и католичко.

§ 59. Како су у грчкој цркви била потребна велика побољшања, скупило се 1776. свих 7 грчких са католичком црквом несједињених епископа у Карловцима у Срему, који су са својим митрополитом и архиепископом под председништвом једног световног ц. к. комисара, у присуству једног ц. к. актуара и једног тумача, као и илирског народног секретара радили на општем побољшању црквених ствари. Св. Синод [Сабор, тако и даље] отворен је са великим свечаностима 21. септембра 1776, а окончан срећно 3. јануара 1777. године.¹⁰²

На овом Синоду илирског свештенства црквене ствари сасвим су претопљене, изливене у другу форму и стављене на бољу основу. Начињена је и боља уредба за манастире и, затим, 1777. штампана у Бечу на немачком и илирском језику. До тог времена врло занемарене школе такође нису заборављене; боље су уређене и затим су потребне школске књиге штампане на два језика. Од закључака овог значајног Синода, које је потврдио владар, сачињен је формалан владарски едикт, који је владар 2. јануара 1777. потписао и који је ускоро затим као јавни земаљски закон објављен у Бечу штампањем на немачком и илир-

ју. У црквама нема столица ни клупа, јер сви стоје. Исто тако у свакој цркви има само један олтар; хор је од лаве одељен једним зидом, на коме се двоја врата за време службе час отварају а час затварају.

¹⁰² При закључку овог значајног Синода коме сам присуствовао и ја, именован *[избран]* је митрополит и архиепископ господин *Vincenz Joannovich Vidak* [Викентије Јовановић Видак] ц. к. тајним саветником а епископе је владар богато наградио.

ском језику.¹⁰² Из овог земаљског закона може се једним погледом обухватити најновије уређење грчких црквених ствари.¹⁰³

§ 60. *Глава источноје цркве*, чији су чланови дошли из Турске, распрострли се по свим земљама које припадају Аустријској монархији и делом су Илири а делом Власи, јесте *мишройлиј* и *архијеској*, који је 1740. преместио своју столицу из Београда у Карловце у Срему и код својих се једноверних назива *патријархом*.¹⁰⁴ У духовним стварима митрополит је врховни поглавица; али у световним не може представљати главу народа; нити полагати право на оставину мирјана. Он има годишње прихода отприлике 34.000 форинти. Он притиче делимично од 9.000 форинти плате, коју му даје бечки двор као накнаду због смањења архиепископије услед Београдског мира; делимично са имања Даљ, Нерадин и Банковци (*Dallya, Naradin und Pankofcze*); делимично са имања, винограда, од кућа, башта итд. који припадају архиепископији; делимично од прилично високих такса које морају да му положе владике приликом посвећења; делимично из његове архиепископије,¹⁰⁵ но која је губитком Србије смањена. Она обухвата само Срем и град Осек са суседном околином. Уосталом,

¹⁰² Овај едикт, који има наслов *Рејуламенц*, састоји се од 76 парagraфа, има преко једног алфабета *in folio* и 10 прилога.

¹⁰³ Доносите овде један извод из њега било би сувенио, пошто је чувени господин оберконзисторијалт Д. Бишнинг (*Bischning*) већ сачинио тачан извод из њега и донео га у својим читанта вредним *Wöchentliche Anzeigen*. Почетак стоји у 18-ом броју од 5. маја 1777, а крај у следећем броју од 12. маја.

¹⁰⁴ Титулу патријарха не даје му више владар, али га он обично производи за тајног саветника јер му припада титула екселенција. Сем тога у Турском царству има још 4 друга грчка патријарха; то јест у Цариграду, Јерусалиму, Антиохији и Александрији у Египту. Тих 5 патријараха међу собом су једнаки, и ниједан не зависи од другога, никако патријардски има највиши углед и највеће приходе.

¹⁰⁵ Ови извори архиепископских прихода законом су одређени у илирском *Рејуламенцу*, § 4, страница 8 и 9. Али постоји још један други фонд који митрополит не сме да дира.

митрополит је велика личност, има праву архиепископску конзисторију и држи леп двор у Карловцима.

§ 61. Свештенство и мирјани његова народа бирају митрополита *слободним избором* доживотно између епископа; он је dakле срећнији од цариградског патријарха, који своје достојанство мора да купује од великог везира за 90 до 100.000 талира, има сваке године половину свих својих прихода да дад отоманској Порти, па ипак после неколико година сваког дана треба да очекује да га смене и прогнају; то јест чим дође који други и поново понуди великим везиру 100.000 талира за место патријарха.

Када се архиепископска столица смрћу упразни, читав народ шаље 75 опуномоћених посланика у Карловце,¹⁰⁶ који са великим свечаностима и сјајем,¹⁰⁷ после призывања Св. Духа, приступају избору; али трошкови свечаности не смеју бити већи од 2000 форинти.¹⁰⁸ Чим се избор изврши, саопштава се владином комесару, а он га објављује народу, па у грчкој саборној цркви у Карловцима, уз палју малог топа, редовно инсталира новога митрополита пошто је овај положио заклетву верности.¹⁰⁹

§ 62. Под митрополитом стоји данас *седам епископа*,¹¹⁰ а то су: 1) епископ темишварски; 2) карансебешки,

¹⁰⁶ Илирски *Рејуламенай*, § 69, страна 95.

¹⁰⁷ Све ове свечаности су законом прописане у *Рејуламенай*, прилог F.

¹⁰⁸ На истом месту, § 15, страна 18 и 19.

¹⁰⁹ Као што опширно говори наведени прилог F *Рејуламенай*. Формула заклетве налази се у додатку H.

¹¹⁰ Свештенство грчке цркве у Ердељу не подлежи митрополиту, него своме сопственом епископу, који непосредно зависи од Ердељске дворске канцеларије у Бечу; пошто тамошњи чланови грчке цркве немају уопште никакво учешћа у привилегијама и правима Илира који су г. 1690. дошли из Турске и који једино стоје под митрополитом. У Буковини или аустријској Модлавији грчки јединоверници су многобројни. Године 1777. било је онде 415 попова, 96 вакона, 466 монаха и 88 монахиња. Сви они имају свога епископа, који стављају у Раданцу (*Radacz*). Овaj убудуће не може више потпадати под цариградског патријарха.

који у Вршцу, у Банату, има раскошну палату и у њој своје редовно седиште; 3) епископ бачки у Маџарској, чија је епископска столица у слободном краљевском граду Новом Саду, на северној обали Дунава, тачно преко од Петроварадина, због чега се овај обично зове епископ новосадски, а онај епископ вршачки; 4) епископ арадски; 5) будимски; 6) пакрачки у Славонији; и најзад 7) карлштатски у Славонији, који стављају у Костајници. У Славонији је dakле само један грчки епископ, то јест, у Пакрацу у Малој Влашкој. Његова епископија обухвата не само Славонију (изузевши Осек, који припада сремској архијерејској митрополитовој), него и хрватски генералат Вараждин и војне области у којима се налази регимента Кројцер и св. Јирген.

Одећа како архиепископа и епископа тако и свег осталог свештенства потпуно се добро слаже са њиховим достојанством и положајем, и подиже га у очима народа. У њиховом широком црном талару, који покрива цело тело до пета, њиховој дугој бради и коси која природно расте има заиста нечега мушкиог, веома уљудног и достојанственог. Епископи никада не откривају главу; они носе високе црне камилавке.

§ 63. Од свих 7 епископија ниједна не доноси толико као темишварска, која сваке године даје око 16.000 форинти. Епископија карансебешка доноси отприлике 1000 форинти мање. Међутим, епископи новосадски и арадски не могу свој годишњи приход да дигну изнад 10 до 12.000 форинти. Епископи будимски и пакрачки стоје много горе, а карлштатски најгоре, пошто његови приходи због великог сиромаштва земље износе једва 1000 дуката. Свака епархија подељена је на протопопијате а ови опет на парохије.¹¹¹

¹¹¹ Колико парохија, цркава и филијала има у свакој епархији може се видети из прилога B илирског *Рејуламенай*. Епископија арадска је

Епископски приходи притичу делимично од земље, винограда, шума, кућа и башта; делимично од давања нижега свештенства, нарочито попова; делимично од различитих других епископских дажбина.¹¹² Од оставине оних попова који нису оставили децу и робаке 2/3 припадају епископу. За посвећење свештеника и инвеституру архијерја, игумана и викара у будућем се епископима ништа више неће плаћати. Исто су тако потпуно укинута¹¹³ сва давања која су припадала епископским егзарсима или викарима. Десетка епископи уопште немају, јер сељаци грчке вере, на своје велико незадовољство, морају десетак од жита и стоке да дају католичким бискупима, а у четири владелинства владару.

§ 64. Кад се која епископија упразни, не попуњава је владар, него митрополит и сви епископи слободним избором, који владар потврђује. Све чега се притом треба држати законом је одређено.¹¹⁴ Нови епископ бира се венином између архијерја; јер ову част може постићи само монах. Сваки епископ има и конзисторију, чија је судска власт још шира него код протестантских конзисторија у Немачкој.¹¹⁵ Ко није задовољан пресудом епископске конзисторије, може да апелује на архијепископску у Карловцима.

Како митрополит тако и епископ могу половину свог имања да остављају у наслеђе коме хоће; друга половина

најача, јер она има 481 парохију. Будимска међутим има само 48. Без обзира на то, она не доноси највише, а ова није најгора.

¹¹² Сви извори списковских прихода који пристичу из давања и такса, тачно су одредбени у новом *Регуламенту*, § 22, страна 25 и 26.

¹¹³ На истом месту, § 27, страна 28.

¹¹⁴ На истом месту, § 21, страна 22 и 23. Свечаности уз које се обично обављају епископски избори прописане су у лодацима *A* и *G*; а формулама заклетве новозабранога стояју у прилогу *A*.

¹¹⁵ Како треба да буду уређене конзисторије и какве да буду, опширно је прописано у осмом одељку *Регуламента*, § 51 до 59, страна 12 до 15.

припада карловачкој архијепископији, тј. неприкосновеном архијепископском имању или фонду илирске нације, који митрополит не сме да дира; пошто он припада читавој нацији, па према томе треба да се употреби у њену корист.¹¹⁶ Овамо припадају и сви новци који се могу уштедети од прихода за време упражњене архијепископске или епископске столице. Међутим, ако епископ премине не оставивши своју последњу вољу, његова се оставина дели на два једнака дела, од којих један припада реченом неприкосновеном имању нације, а други се прибија карловачком школском фонду¹¹⁷ (*Karlowitzer Schulcapitalien*).

§ 65. Свим архијепископима и епископима забрањено је да без знања владарева излуче кога из цркве, што у источној цркви има исто тако страшне последице као и у западној. Они исто тако не могу посвећенога свештеника својевољно кажњавати бојем, оковима и ланцима, присилним радом или супензијом; сем у случају ако га на то нису осудиле њихове конзисторије редовним судским поступком.¹¹⁸ Исто тако не може високо и ниже свештенство у будућем имати власт да мирјане кажњава бојем или срамним стубом, или да им у цркви не допушта да целивају иконе.¹¹⁹ Но то се још дешава, а мирјани немају храбrosti да се због тога жале.

§ 66. У ниже свештенство спадају протопрезитери или протопопови, који су једнаки првом пастору или суперинтенданту у Немачкој; даље презвитери или попови; као и архијакони, протобакони, ђакони итд., а и *анахорети* или редовници у манастирима и пустиници. Није овде место да се говори о свим тим људима. Ипак су неколико речи о поповима или паросима, чији је положај

¹¹⁶ На истом месту, § 8 до 11, страна 10 до 15.

¹¹⁷ На истом месту, § 30, стр. 33.

¹¹⁸ На истом месту, § 59, стр. 87 и 88.

¹¹⁹ На истом месту, § 61, стр. 90.

од најачег утицаја у држави. Већина их је неуких људи, чија се сва ученошт огледа у читању, писању и појању; они ретко умеју више језика сем свога, а између стотине тешко је наћи једнога способна да одржи проповед. И заиста, њима и није потребно да знају много, јер се служба у цркви састоји само у богослужењу, појању и молитви. Главно им је занимање пољопривреда; а иначе изгледају више као сељаци него као душебрижници. Мени се ипак чини да они својом природном неспретношћу наносе мање штете вери него непристројна одела, саблажњиво држање и дрско лице младих углажених свештеника, који сви подражавају новој моди и својим понашањем свакодневно обесвешчују олтар коме служе. Како је број попова претерано порастао, предузете су различите мере да се смањи.¹²⁰ Настоји се такође да се полако ишччупају из грубог незнана у којем су огрезли, у коју сврху треба да се у Карловцима оснује свештеничка семинарија или школа за будуће попове. Да не би сувише черупали мирјане, све шттоле без изузетка јасно су одређене и за обавештење мирјана објављене штампом.¹²¹

Ко хоће да буде посвећен за свештеника мора имати преко 24 године, мора положити редовни испит пред конзисторијом свога епископа и не сме се посветити у турској области. После тога може тражити парохију, али мора бити аустријски поданик. Све парохије дају архиепископ и епископи. Сваки прави свештеник је заједно са својом породицом ослобођен од контрибуције и свих других дажбина.¹²²

¹²⁰ На истом месту, § 37, стр. 37.

¹²¹ Тако је нпр. штота за веичање једног брачног пара 1 фор. 8 крају., за једну службу 17 кр., за свештовање масла 17 кр., за једну *Молићу* *Бојародицу* 7 кр., за годишње опело 1 ф. 12 кр., за освећење водице 7 кр., за један сарандар од 42 службе 10 ф., итд., као што се општији може видети из прилога C и D илиског *Регуламента*.

¹²² Све горње општијије је прописано у илиском *Регуламенту*, § 34 до 41.

§ 67. У аустријско-маџарским земљама има 30 грчких мушких манастира на броју, али ниједан женски.¹²³ Године 1777. било је у Славонији 6 а у сремској дијецези 12, дакле у читавој земљи 18 манастира, међу којима је неколико веома раскошних грађевина. Од 23 грчка манастира који су налазе у Македонији на брду Атосу, обично названом Света Гора, припадају 2 аустријским Илирима, и подложни су према томе митрополиту у Карловцима. Најзанимљивије је то да се грчки манастири не подижу у градовима и селима, као католички, него вазда у шумама и пустињама, по примеру првих манастира хришћанске цркве, да монаси, који се код Илира зову *калуђери* а код Грка *анахорети*, не би били у побожности ометани и да их светска врева не би бунила. Ова намера, коју су имали и први оснивачи манастира у IV столећу, свакако је богоугодна и у највећој мери похвална. Но из ње настаје та невоља да калуђери у пустињи задивљају и да се не могу држати у стези; нарочито зато што њихов *архимандрит* или *отац*, а често и *штуман* или *вардијан*, не живи стално у манастиру.¹²⁴

Манастири су висока школа за све свештенике, који онде треба да се уче богословији и другим наукама, због

¹²³ Код Грка нема ни издалека толико женских манастира као код католика. У Славонији и осталим маџарским земљама сви су они укинути, јер су почели да се претварају у јавне куће.

¹²⁴ Навешћу неколико примера који су се од неколико година десили у Славонији. Један калуђер одлазио је чешће у пљачку па му је напослетку јављо одсечена глава као друмском разбојнику. У једном манастиру поред Пакраца разбесели су се калуђери на свога архимандрита толико да су га убили гвозденим моткама. У крају који припада Грађицкој регименти ухватио је неки војник своју жену у прелубу с једним калуђером, који је био његов рођени брат, и коме је он на лицу места узео живот; због чега је војник једино морао да пробе кроз шибе. Кад су викара или настојника једног манастира у Срему оптугили да је присвојио некакве манастирске новаце, бацио га је митрополит 1776. у своју тамницу или подрум, наредио је да га скину гола и шибају, а тад су му нашли кесу пуну дуката везану испод мошнице.

чега се епископи и попови узимају из манастира. Но иако су манастири на тај начин корисни, ипак је њихов број постао сувише велик и штетан по заједнику. Баш због тога се сад и ради на том да се смањи. По начелу које је св. Синод прихватио 1776, сви они манастири који сопственом снагом и без прилога мирана не могу да исхране бар 8 калуђера треба полако да нестану и да се споје с другима.¹²⁵ Кад би ово благотворно уређење обухватило бар и католичке манастире! Сад се према томе испитује стварно имање манастира. Оно је већином у земљи и непокретностима; ретко у капиталу.

§ 68. Да су сви калуђери или *анахорети* истога реда, то јест реда св. Василија, познато је. Побожни архиепископ Василије био је први који је монасама и монахинјама прописао нарочита правила. Како се то десило у години 300, то су његова правила прва; а можда и најбоља с обзиром на дух правог хришћанства. Сви калуђери или анахорети и одевају се једнако. По новој уредби не може се нико примити у манастир пре 24 године да се обуче; тада тек мора да издржи новицијат од 3 године, у ком још увек може напустити манастир;¹²⁶ док коначно у својој 28 години не положи свечани завет, који је исти као и код католичких монаха. У Русији је за то прописано 30 година.

Калуђери се деле у 2 класе: они су или хијеромонаси (јеромонаси) или монаси, који се зову и бакони. Први су посвећени духовници, који се једино и искључиво баве студирањем, поучавају младе свештенике и чекају да дође време да иду на службу божју. Они не подлеже епископима, него митрополиту у Карловцима. Кад су они хтели да попове потпуно искључе од исповедања, задржано је то

¹²⁵ Илирски Регуламенӣ, § 47, стр. 46 и 47.

¹²⁶ На истом месту, стр. 51, бр. 12.

право изричito и поповима.¹²⁷ Томе наспрот, бакони су само световњаци који се баве неким занатом и обављају све ручне послове; али их иначе држе равним свештеницима, које у већини манастира бројем далеко надмашавају. Ови калуђери световњаци подлеже непосредно епископу и, као и свештеници, непосредно архимандритима.

Архимандрите именује сам владар, а игумане епископ, и то обично доживотно. Како издржавање архимандрита ствара манастиру велике трошкове, то у свакој епископској дијецези треба да буде само један манастир који ће за старешину имати архимандрита; свима осталима треба да управља игуман. Али ова нова одредба још није ухватила корена.

§ 69. Онај главни подстрек који иначе пуни манастире и претрпава их калуђерима, то јест добро јести и пити, не радити, често дане у задовољству и весељу проводити и временом постстати опат, то јест велик и богат господин, тај подстрек, велим, отпада код Грка. Јер сви калуђери живе не може бити сиромашније, и у складу са правом крајњом сврхом свога духовног сталежа воде строг покажнички живот. Они каштигују своје тело, не додуше као турски дервиши и пагански брахмани у Индији, бичем, него само тако што муче своје тело заједно са опаким страстима и одричу се земаљских слasti; као што је сам Спаситељ света прописао својим ученицима. Калуђери преко целе године не једу ни месо, нити јаја, млеко и маслац. Штавише, о посним данима забрањена им је и риба. Сва јела припремају им се на уљу.¹²⁸ Обично им је пиће вода. Уз такву храну морају јеромонаси непрестано

¹²⁷ На истом месту, § 45, стр. 45 и 46.

¹²⁸ Грчки манастир лакше је нахи по мирису него га види; јер рђави зејтин, који употребљавају због штедљивости, свим предметима и згради даје неки смрђљиви мирис.

да студирају; а монаси од јутра до мрака да раде занат, или да ору, копају, раде виноград¹²⁹ итд. На тај начин морају сви калуђери да једу свој хлеб у зноју лица свога. Тако би требало да је у свим манастирима! Јер Бог је уредио да молитва и рад иду једно с другим, а то олабави ако се једно од другог растави.

Прост народ показује према калуђерима изванредну наклоност и слепо им верује, зато што они живе у строгости, што су умрли за свет и што више од свих других духовника стоје на гласу светости и правоверног учења. Народ често ходочасти у манастире и довлачи им све што смогне.

Иначе су калуђери врло гостољубиви: они усрдно дочекују путнике без разлике вере, и радосна срца дају им све што манастир може; али за то очекују какав мали поклон. Штавише, њихово гостољубље обухвата каткада и разбојнике, које кришом пуштају да код њих преноће и пружају им прибежиште; додуше не по својој вољи, него због страха да ће им иначе разбојници у оним пустинјама похарati манастир и побити његове житеље. Због овога је власт у турској области већ порушила неколико манастира и растерала калуђере.

§ 70. Оно што су неки већ запазили, да су духовници код свих народа и у сва времена били вазда једнаки и да су то још увек, то се потврђује и код Илира. Ниже свештенство (попови, калуђери и сви остали) уме да измами новац од лаковерног света помоћу стотину измишљених молитава, чудотворства и светачких поступака, који неу-

¹²⁹ Неки архимандрити терају због тврдичлука преко јего, натерују своје монахе на најтесни посао и ускраћују им намирнице које им приналеже, само да би нагомилали новаца и на тај начин прокрчли себи пут до епископске части. Они у калуђерима гледају своје кметове и окружују их држе.

ке мирјане често заводе с пута праве побожности и стварају код њих погрешне појмове о вечном бескрајном бићу, о правом живом богу. Исто тако наводе многе, кад им добе смртни час, да остављају завештања и прилоге црквама и манастирима, што њихови потребити наследници после јалово оплакују. Насупрот томе, више свештенство уме да нађе сијасет средстава и путева да истргне плен из руку никег и да приграби новац од њега. Из тог узрока труди се више свештенство без престанка да повећа број никег колико је више могуће. А како су попови ослобођени од контрибуције и других терета, то сваки сељак који уме читати и писати тежи да постане свештеник. Више но сви други, морају се манастири помирити с тим да буду употребљени као сунђер, који епископ, кад му устреба новаца, само стисне. Сваки епископ гледа на манастире који се налазе у његовој духовној области као на своје сопствене златне руднике. Пощто архимандрити и игумани увек настоје да добу до епископије, која се добија слободним избором митрополита и свих епископа, лако је замислити како радо и спремно пуштају они да их ови черујају, не би ли помоћу неизвичног мамона стекли заштитнике и пријатеље.

Сад су додуше такве злоупотребе укинуте новим уредењем црквених ствари. Забрањене су све штоле које нова уредба о штолама не садржи и не наводи.¹³⁰ Свештеници никако не смеју да састављају или пишу тестаменте мирјана.¹³¹ Сва изричito непотврђена давања никег свештенства више, и уопште свако скупљање прилога, дарови, поклони итд. строго су забрањени архиепископу и епископима као недопуштено изнуђивање. И напослетку, без изузетка забрањена су и сва она давања која су иначе у

¹³⁰ Илирски Регуламенат, § 39, стр. 41.

¹³¹ На истом месту, на крају § 44, стр. 45.

новцу и другим стварима манастири морали да чине епископима, и притом је наређено да епископи не могу присвојити ништа од прихода манастирских.¹³² Све сами благотворени закони, који имају за сврху благостање илирске нације. Међутим, старо укорењено зло не да се брзо излечити. Потребно ће бити још 50 година док се овај народ не навикне на правила и уредбе. Прво треба да никне и одрасте нов нараштај.

Крај прве књиге

ОПИС СЛАВОНИЈЕ И СРЕМА

II књига

Са уметнунама саопштењима о суседним земљама и Илирима, који су се у њима веома раширили. Из сопственог посматрања и запажања учињених у самој земљи.

¹³² На истом месту, на крају § 48, број 20, стр. 54.

Historische und geographische
Beschreibung
des Königreiches
Slavonien
und
des Herzogthumes
Syrmiens,
sowol
nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch
nach ihrer ißigen Verfassung und neuen Einrichtung
in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen
Dingen.

II. B ii φ.

Mit untermischten Nachrichten von den angränzenden Ländern und von den Illyriern, welche sich in denselben stark ausgebreitet haben.

Aus eigener Beobachtung und im Lande selbst gemachten Wahrnehmungen entworfen
von

Friedrich Wilhelm von Tanbe,
Kaisert. Königl. Regierungsrath.

Leipzig, 1777.

Насловна страна оригиналног издања II књиге из 1777. г.

ПРЕДГОВОР

другој књизи

Многим читаоцима учиниће се ова књига значајнија од прве, јер су у прој описане само опште и природне особине земље и становника. А ова друга књига садржи посебне и политичке особине Краљевине, државно устројство и начин управе у њој, повластице како краља тако и државних стајежа, и права свих становника без изузетка; као и стање уметности, науке, мануфактура и трговине; даље, уређење правосуђа; као и стварну поделу Краљевине, а нарочито стару историју читаве Илирије и новију Славоније и Срема.

Како Славонија и Срем чине део старе Илирије, то је стара и средња историја тих двеју земља тако подробно скопчана и везана са историјом читаве Илирије, да ми је било немогуће расправљати о њој посепце. Јасности ради било је још потребно дотади се порекла и судбине данашњих становника земље пре него што су Илирију заузели и посели. Но морам рећи да је тај део историје још у тами. Сав мој труд да башин да ће светлост поуздане извесности није имао успеха који сам желео и надао му се. У грчким манастирима и у архивима грчког архиепископа и епископа нису се и поред моје наде могле наћи никакве поуздане листине и стари веродостојни рукописи о историји старих Илира и њихових наследника, Словена. Међутим, нашао сам их нешто у овдашњој Царској библиотеци, и они су ми понешто осветили, па сам их се држао радећи историју како земље у старом и средњем времену, тако и историју словенских народа пре но што су се населили у Илирији.

Осим тога, нисам пропустио ни позната штампана помоћна средства, и то уколико нису у противвречности са споменутим нештампаним. Пре свега тражио сам обавештења у следећим делима: *Caroli du Fréne, Domini du Cange, Illyricum vetus et novum, sive historia regnum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae*, коју је учени гроф Јосип Кеглевић Бужински, Илир, године 1746. поново *in folio* штампао у Пожуну са многим додацима и исправкама, због чега ово издање заслужује да му се даде велика предност испред свих осталих. Даље: *Memoriarum populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, paludem Maeotidem, Caucasum, mare Caspium et inde magis ad septentriōrem incalentum, ē scriptoribus historiae Byzantinae erutae et digestatae a J. G. Strittero, Tom I*, корисно дело које је 1771. изашло у С. Петерсбургу у великом кварту. Притом нисам пропустио ни разне расправе и списе по словенској историји веома заслужнога господина професора Тунмана (*Tunman*) у Хале, као ни историју Илира коју је искун и проверио ц.к. мајор фрајхер фон Хоенхаузен (*Hohenhausen*), мој цењени пријатељ, издао године 1777. у Осеку у Славонији. Све остало у овој другој књизи што се не тиче историје Илира, потчи, исто онако као читава прва књига, које из мојих сопствених запажања и искуства, које из усмених обавештења разумних људи с којима сам у оним земљама био у друштву и с којима сам још у преписци.

Намеравао сам да читаво дело потпуно завршим овом другом књигом. Али како ми је оно, због плодности материје, под пером нарасло а ларвицки је вашар пред вратима, морао сам прекинути; а све што је остало, а што ће бити само једна мала свеска са географским описом градова и места, објавићу као додатак неизоставно о следећем ускршићем вашару.

Беч, 27. септембра 1777.

САДРЖАЈ

друге књиге

-
- § 1. Стане уметности и науке код Илира у османским и маџарским земљама.
 - § 2. Школе у Славонији и Срему код грчких и католичких Илира.
 - § 3. Ученост Илира у маџарским и османским земљама.
 - § 4. Стане мануфактура и механичких вештине код Илира.
 - § 5. Како да се код њих подстакне вредноћа и радљивост.
 - § 6. Недостатак занатлија, уметника и фабриканата код Славонији.
 - § 7. Саопштење о постојећим мануфактурама.
 - § 8. Опште обавештење о стану занатства у Славонији.
 - § 9. О трговини житом и стоком за клане.
 - § 10. Славонска трговина са Немачком, Италијом, Маџарском и Турском.
 - § 11. Биланс увоза и извоза.
 - § 12. Какав се новац употребљава у земљи.
 - § 13. Старо стање Славоније и граничних земаља.
 - § 14. Најстарија историја илирских земаља под Грцима и Римљанима.
 - § 15. Историја средњега времена.
 - § 16. Нова историја Славоније и њена подела.
 - § 17. Славонија под скриптом старих маџарских краљева.
 - § 18. Под владавином и господством османских султана.
 - § 19. Цар Леополд Велики поново ослобађа земљу.
 - § 20. Поново је насељавају турски Илири.
 - § 21. Уређење трију жупланија и њихово припојење Маџарској.
 - § 22. Уништавање разбојника и учврђивање јавног мира и безбедности.
 - § 23. Разматране о становништвима као граванима државе.
 - § 24. Државни сталежи.

- § 25. Становници градова и села.
- § 26. О кулику и даждбинама кметовским у градовима и селима.
- § 27. Краљеве повластице.
- § 28. Права државних стајежа.
- § 29. Владарски приходи.
- § 30. Начин управљања и устројство у *militare* или у војним областима.
- § 31. У *provinciale* или у три жупаније.
- § 32. Уређење правосуђа.
- § 33. Послови илирски засновани на повластицама и привилегијама.
- § 34. Ставе полиције.
- § 35. Јавна постројења за одбијање куге.
- § 36. Уређење сувоземне војске.
- § 37. Бојни чамци или наоружане галије на Дунаву.

ПОСЕБНИ ОПИС СЛАВОНИЈЕ

§ 1. Онде где главну реч воде попови, фрањевци и калуђери, не треба очекивати цветање уметности и науке. Да би у њима узнапредовао, никоме није од потребе да долази у земље у којима живе Илири. Није наступило чак ни праскозорје уметности и науке. Тама прекрива земљу: незнање је овде подигло свој престо.¹ Верници латинске и грчке цркве једнаки су у незнању, будући да су њихове духовне старшине, фрањевци, калуђери и попови, и сами незналице.

На први поглед, крупна је мана вишег грчког свештенства што не настоји да своје потчињене извуче из незнаша. Њему би се, додуше, у Османлијском царству могло и оправити; али не у мађарским земљама, где владар помаже и сам жељи да се незнаша уклони. Но велике тешкоће, можда и себичношт,² илирска леност итд. плаше владике. Ко малим прстом треба да пробије лебој зид, тај губи храброст и не сме ни да почне.

¹ Кад сам 1776. говорио у Карловцима о ратним догађајима у Северној Америци, један иначе памсттан владика упита ме, изнисаћен, зар је у Америци рат, и између којих краљева. Други један беше у недодумници да ли је Америка у Источној или Западној Индији. Но сретао сам међу вишим свештеницима и паметни и просвећене главе.

² Веома је нејасно да ли би народ, кад би био просвећен, још очувао слепу послушност свештениству и мирно пустито да га черупа.

§ 2. Добро и темељито вaspitanje младежи доноси неописану корист како цркви тако и држави. Управо, истинита срећа сваког човека зависи скоро искључиво и једино од образовања његова разума и срца, стечена у младости. Ове две мисли подстакле су године 1776. владара да међу Илирима источне цркве отвори основне школе (*gemeine Landesschulen*) и да свим грчким владикама изричито наложи да из све снаге убрзавају, потпомажу и унапређују увођење основних школа исто онако као што је већ било у Темишварском Банату.³ У ту сврху је 1776. у Бечу штампан и у свим мађарским земљама подељен како *Priручник за учиштеље* на илирском и немачком језику, тако и *Катихизис* на илирском, влашком и немачком језику.⁴ Сем тога, грчким владикама је наложено да вредно надзори школе и уклањају грешке које се увуку. Најзад, сачињена је 1776. школска уредба, прегледана на синоду и потом саопштена сваком владилини, да је удеси према нарочитим приликама своје епархије.

О католичком школству воде бригу већином фрањевци; али су му потребне велике поправке. У краљевском слободном граду Пожеги постојала је иначе висока школа којој су као јавни учитељи стајали на челу неколики језути. После њихова пада, универзитет је нестао, па је коначно 1776. претворен у гимназију, која је поверена близи шесторице павлинца позваних из Мађарске.

§ 3. Једино место где се обуčавају млади духовници источне цркве јесте у манастирима калуђера. Штета само

³ Илирски Регуламент од 2. јануара 1777, § 65, стр. 91. и 92. Ту стоји да ће се сваком владилини урачунати у изванредну заслугу ако помогне милостиво настојање владарево.

⁴ Састављач *Priручника* је школски директор Јанковић од Миријева у Темишвару, један Илир. *Priручнику* су додате табеле, има 2 дела и носи наслов: *Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der illyrischen nicht unitären Trivial-Schulen in den K. K. Erbländern. I Theil*, Wien, 1776, у 8 и стаје 28 краџара. Други (II) део стаје 45 кр.; а *Катихизис* ништа, јер је штампан о владареву трошку. Карловачки синод га је потврдио.

што у тим манастирима нема никакве праве учености и што се онде не предају скоро никакве друге науке сем теологије.

Међутим, код Илира ипак нема оскудице у многим песничима и певачим (*Dichter und Meistersänger*). Сви Илири су барди и имају природан смисао за песништво, али он није израђен, мада њихове песме звуче мелодично и лепо их је слушати. Има међу њима и правих научника, али они, као што је лако разумети, имају за своју ученост да захвале страним земљама и народима. Навешћу их овде неколинцу. Још живи каноник у Загребу Балтазар Адам Крчелић (*Kercselics*) од Крабве (*von Corbavia*) написао је успеле књиге.⁵ Казимир Бедековић и Јосиф Рубер Бошковић, обојица бивши језуити, чувени су.⁶ Онај је рођен у Загребу, а овај у Дубровнику. Име Сремца Захарија Орфелина, рођена године 1726. у Вуковару у Срему, постало је познато по многим корисним делима која су сва написана на илирском језику и штампана у Венецији.⁷ И он је још жив, и наставља да пише књиге. Уосталом, у Славонији уопште нема илирске штампарије, али има немачких.

§ 4. Скоро све мануфактуре од важности претпостављају извесне уметности и науке, без којих им нема нарочитог напретка.⁸ Али како код Илира у хришћанским и

⁵ *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares, Zagrabiæ*, 1772. in fol. Врло корисно и учено дело.

⁶ Бедековић је написао духовиту книгу *De vanitate scientiarum*. Деља ученога Бошковића исувише су познати да бих им овде наводио.

⁷ Орфелинове књиге зову се на немачком: *Leben und Thaten Peters I. Venedig*, 1762, 8°. *Slavonisches Magazin*, ibid., 1767, 8°. *Cellarri Wörterbuch*, ibid., 1776, 8°. *Slavonische Grammatik*, ibid., 1776. У рукопису су готови: *Glaubensbekenniss der griechischen Kirche*. Даље: *Von der Vereinigung der morgendländischen und abendl. Kirche*, итд., што ће ускоро бити штампано.

⁸ Тако су ткачима свиле потребни добри пртлачи и сликари шара. Фарбарство се заснива на хемији, без које ништа не вреди. Кујунџије, галантеријски радници, брусац драгог камена итд. морају добро пртлати. Без механике не могу се правити машине за мануфактуре и фабрике, итд.

османлијским земљама уметност и наука леже још у повоју, или, тачније, нису још ни рођене, то код њих не могу ни цветати мануфактуре од значаја. Треба преобразити дух народа пре него што се код њих пробуди вредноћа и воља за рад. Природна леност овога народа, нарочито мушкарца, и велика надница која се мора плаћати радницима, несавладиве су сметње мануфактурима и фабрикама. Узима се иначе као начело да цена надница зависи од цена животних намирница. Међутим, карактер Илира и слаба насељеност земље, због које нема довољно руку, обарају ово начело. Јер колико год да су животне намирнице јевтине, толико је надница скупа;⁹ пошто Илир не ради пре него што га глад на то натера.¹⁰ Како да се у таквом народу подигну мануфактуре?

§ 5. Овде се поставља питање како одвратити народ од лености и подстани га да ради. Тешко питање кад се ради о народу који од природе мрзи сваки рад, који живи у не може бити плоднијој земљи, кога још нису заразили раскоши и обест, коме је за живот потребно само најнеопходније а то се без велике муке може лако набавити. Кад би младеж била боље васпитавана, постојала би нада да ће напослетку доћи нови нараштај и да ће избегти пороке својих старијих. Садашња контрибуциона стопа није никакав подстrek за рад. Јер ко је вредан, плаћа много, а ко је лен, мало.

⁹ У Бечу су стапарина и огрев скупљи него у Лисабону, Мадриду, Паризу и Лондону. Животне намирнице су и у Бечу двапут скупље него у Славонији. Онде, на пример, једна фунта говедине стаје 6 крајџара, а овде само 3 крајџара. Без обзира на то, надничар у Бечу прима дневно само 17 крајџара, а у Славонији 20 до 30 крајџара, и још поврх тога јело и пинс.

¹⁰ Кад, на пример, надничар 3 дана ради у винограду, па тако заради и у испу има 1 талир, онда он отвортог дана неће опет иди у виноград, него ће 8 дана остати код куће и ленчарати; то јест све доделе док му траје зарађени талир. Нов доказ да висока надница наводи на леност.

Најбрже и најлакше средство да се пробуди дух радијности било би свакако кад би се увели раскош и луксуз и кад би се потребе живота умногостручиле. Али одбацимо таква штетна и ружна средства, која су гора од самог зла које треба да излече. Добро и побољшано васпитање деце, као и привлачење страних радника и уметника, увођење нових мануфактуре на рачун државе, много су болја и сигурнија помоћна средства, која ретко омањују. Уместо што сада деца расту у нераду и чувaju стоку,¹¹ требало би да се за времена навикну на рад и науче да преду, чешљају вуну, плету, ради дрвеним иглама (*klöppeln*) итд. И сами старији учили би своју докону децу да преду итд., кад би имали прилике да рад своје деце продају фабрикама у самој земљи. И као што један једини срчан јунак у борби може стотину плашиљивих неодлучних војника да претвори у исто толико јунака, тако би и пример вредних странаца покренуо на рад хиљаду лених Славонaca.

Међутим, све су то средства која зло додуше ублажавају, али не могу да га излече у основи. Треба му затрпнати извор: а то је кметство.¹² Грађани, сељаци, војници, сви су они кметови. Леност је вазда верна нераздвојна друга кметства. Нека се уведе слобода и својина. Обе су привилегија разумних створења. Овакав дар учиниће Славонце вредним и радљивим, становништво ће брзо порasti и земља ће процветати.

§ 6. Пошто се у читавој Славонији осећа изванредна несташница у занатлијама, уметницима, фабрикантима и

¹¹ Досад је сваки домаћин пуштао децу да му чувају стоку, те су она тако одрастала као и стока у шумама и пустинјама. Коначно је у известним славонским жупанијама с великим муком дошло дотле да свако село постави свога пастира, да би деца могла остати код куће.

¹² Штетност кметства показао сам у својој *Verteidigung derer Hoheitsrechte, welche auf der Burg zu Wulfen haften*, I Band, 73, Note A. Страна 159. другог издања.

мануфактуритима, то је свим трима жупанијама као и командујућем генералу наложено да се труде и настоје да привуку странце у земљу, као и да домаће људе изуче за зидаре и дунђере. Жупаније морају сваке године у своме главном извештају навести да ли су извршиле ову наредбу и на који начин. А већ се и прилиично немачких занатлија насељило у Славонији и Срему; и сваке године још их подоста долази. Ако су спретни, вредни и штедљиви, и ако се због слатког вина не одаду пијанству, имају прилике да зараде овде хлеб много боље него у Немачкој и да с временом стекну имање; о чему су ми познати различити случајеви. Зидара недостаје још у великој мери, због чега многи османлијски зидари из турских области предлазе овамо и траже посла. Они се зову Цинцари (*Cinzars*).¹³ Они из Македоније изванредно су вешти да граде топле купке, те су неколико таквих са великим мајсторијом назидали по Славонији.

§ 7. Да ова Краљевина делимично заиста производи основне материје и сировине за многе важне мануфактуре, а да би их делимично лако могла производити, види се већ из прве књиге овога дела. Међутим, све док народ више воли да ленствује и сиротује уместо да ради и добро живи, не може се мислiti на значајније мануфактуре. Како недостаје вредноће и фабриканата, то се овде може наћи само мало мануфактура. Ово мало укратко ћу описати.

Свиларство не спада у број мануфактуре: оно пружа само сировину за једну од најважнијих мануфактуре. Године 1777. створено је друштво бечких трговаца које с владаревом помоћи хоће да подигне у Славонији свилар-

¹³ Ови Цинцари не ради ни издалека тако добро као немачки зидари. Они у собама умеју да изводе само лучне таванице, те свака соба личи на капелу.

ску мануфактуру. Да ли ће овај подухват успети, показаће време. У Стражеману већ се од дуже времена производе свилене марамице и друге ситнице од славонске свиле.

У трговишту Подборје, које припада двору Дарувар, има немачких сукнара који од грубе домаће вуне праве турску абу, фланеле и слично како продају народу. Али како нема фарбара и стрижача, ова мануфактура не може да напредује. Недалеко одатле, то јест, у Пакрацу, налазила су се у ранија времена добре фарбаре; али сад више нема ниједне.

Недалеко од Нашица подигли су немачки фабриканти стакла у шуми стаклару од 8 лонаца. Радника има око 40 душа и они праве различито стаклено посуђе и бела прозорска окна, али ова не могу да издржи хладноћу па пущају. Нешто од те robe извози се већ у Турску.

Од свих славонских мануфактуре ниједна није тако важна као сељачка. Јер, земљорадник, или боље рећи сељанка,¹⁴ производи све, како оно што је потребно да би се покрило тело, тако и домаће потребе за целу породицу; изузевши само црвену калоту или капу, коју људи носе на глави, на турски начин, и која долази из Венеције. Отуда сељацима није потребна страна роба; него за сопствену употребу, а не за продају или трговину, праве грубо платно, турску абу,¹⁵ чеге и капе, илирске папуче и ципеле, које се зову опанци, итд. Већи део справа и алата потребних за земљорадњу и виноградарство праве сами сељаци, који умеју и да штаве кожу. Жене боје плавом бојом беле

¹⁴ Тешко је срести сељанку без преслице, коју она увек носи уза се, да би могла прести и док иде пољем.

¹⁵ Ово сукно прави се од славонске и турске вуне и врло је гробо. Оно се додуше ваља, али нити се чешља нити фарба, него се носи бело. Жене облажу хаљине од абе ситним лето исеченим комадима обоясна сукна, које на њу пришију и тако начине своје беле хаљине као да су извесене и испарене.

уштављене јагњеће кожице па их продају;¹⁶ а оне су уопште чудо веште у бојењу. Све вунене, памучне, свилене и ланене ствари умеју оне да обоје цвећем, биљем и корењем не само лепо, него и тако да дugo траје и држи се; или своју вештину веома таје, и не би је одале ни за новац. Па како су жене Славонке, те морају тешко да раде док човек седи скрштих руку, није никакво чудо ако човек мора да купи жену и да је, у односу према њеној вештини, плати више или мање; као што сам рекао већ у првој књизи.

Ма колико да су гвожђем богата Штајерска и Крањска близу Славоније, толико је у овој Краљевини у народу велика несташница гвоздене и челичне robe.¹⁷ Ништа не би могло бити уносије по земљу него да се отворе рудници и подигну радионице гвожђа и штавионице коже; будући да је велико обиље у изврсној гвозденој руди и горивом дрвету као и у сировим кожама дивљих животиња, а исто тако у млевеној храстовој кори и шишаркама за штављење, названим *valonia*. Ипак регименте купују прилично коже и дају је на штављење својим људима у земљу.

§ 8. Сви Илири показују велику наклоност за трговање и у њему су веома вешти, али оно код њих личи помало на јеврејско. Славонија има и врло повољан положај за трговину. Јер она се граничи са Турском и Маџарском, није далеко од Јадранског мора, а са три стране опкољавају је јаке пловне реке, које, саставивши се, теку у Црно море. Међутим, за бродарство на ове три реке има много

¹⁶ Овакво крзно стаје само 8 дуката а за дugo времена не губи ништа у лепоти своје плаве боје, које јагњеће кожице добијају од корења и цвећа неких дивљих биљака, и која је трајна као индиго.

¹⁷ У понеском селу не може се наћи ни једна јединица секира или тестера. Сельачка кола у равници, као и известна врста кола у Срему, названих таллине (*tallika*) именују на себи ни лата гвожђа, него су потпуно дрвена, без иједног јединог гвозденог експера.

незгода.¹⁸ Пловидба низ Дунав у Црно море, делимично због честих кривина и опасних места на Дунаву, делимично због досађивања на новац попашних Турака, врло је спора, несигурна и тешка. Штавише, бродови иду само низ Дунав, и не долазе више натраг; пловидба још није ни честито уређена, за шта би било потребно много времена, муке и послас, поред капитала од пола милиона форинти,¹⁹ ни не спомињући да је по Црном мору слободно пловити само Русима. Менично право не важи ни у Славонији ни у осталим маџарским земљама, што је не мала сметња трговини.

Главна трговина аустријских земаља води се додуше са Османлијским царством у коме су сви поданици Аустријске монархије изједначени са пријатељским народима, па шта више имају и право слободне трговине кроз Турску за Персију, са превозном царином од 5 процената.²⁰ Међутим, главна трговина Славоније иде у Немачку и Италију, не у Турску. Ни османлијским поданицима не допушта се у Славонији никакво друго трговање сем на јавним сајмовима.²¹ А тако се поступа и са Јеврејима, који се у читавој

¹⁸ Тако на пример пловидби сметају илићаци и пешчани спрудови, дреће које се налази у води и воденице које често стоје уред сређе реке. Лако би било подићи ветрењаче. Сада у читавој Краљевини има свега једна ветрењача, која стоји код Бакова.

¹⁹ Прошло је једва двадесет година како је Турско трговачко друштво у Лондону увидело корист коју би имало кад би избегло дугу пловидбу кроз Средоземно море а кад би своју трговину преко Беча са Турском могло водити Дунавом. Тако је оно предложило бечкоме двору да о своме трошку уреди пловидбу од Беча до Црнога мора, под условом да ону пловидбу обавља 25 година сасвим само искључујући све друге трговце и добије допуштење да на обали Дунава подиже складишта, магазине итд. Међутим маџарски стајлажи нису видели своју сопствену корист и нису хтели да даду допуштење за овај корисни и важни подухват.

²⁰ Према гласу Београдског мира од 18. септембра 1739, у члановима XI и XII.

²¹ Међутим Земун је од тога изузет, и у њему османлијски поданици могу слободно трговати кроз читаву годину.

Славонији и Срему никде не трпе.²² Али ако османлијски поданици доведу породицу из Турске у Славонију и положе заклетву верности, добијају право да као и аустријски поданици слободно тргују и држе дућане. Они који још немају породице морају се оженити у Славонији; а који су мухамеданци морају се прво покрстити, и тек пошто положе заклетву, постају аустријски поданици.

Најважнија трговина коју аустријске земље воде с Турском,²³ и коју остале немачке земље воде с њом преко Беча, иде додуше преко Земуна за Београд, али само на малом растојању од 6 немачких миља; то јест из Маџарске преко Петроварадина до Земуна, преко пута Београда.²⁴ Због тога Срем нема велике користи од ове веома важне трговине, коју би бољи трговински уговор са Портом учинио још значајнијом.

§ 9. Већ је у првој књизи примећено да се три славонске жупаније потпуно састоје од племићких спахилука, чије приходе њихови власници већим делом троше у страним земљама. По врло умереном прорачуну, суме новца које на тај начин одлазе из земље износе годишње пола милиона форинти. А оно што владар узима из Краљевине за себе, износиће годишње бар још пола милиона форин-

²² Јевреји су се јако проширили по читавој Турској царевини и приграбили трговину. Највећи део трговине Грка и Јермена састоји се у мењању новца.

²³ Иако аустријске земље губе у трговини са Турском 2 милиона форинти годишње, она им ипак није од штете, јер они тако набављају вину, памук и друге сировине које се прерадују у земљи.

²⁴ Турску трговину преко Срема не отежава само страх од куге, због кога се све трговачке бале морају у Земуну отпрати, распакавати, димити и сунчати, него и недостатак моста на Дунаву између Новога Сада у Маџарској и Петроварадина у Срему. Због тога се сва роба која се из Турске истоварује у Петроварадину мора смештати у складиšта и превозити преко Дунава чамцима и скелама. Све то успорава превоз робе, нарочито зими. Сем тога, то стаје и новаца, а бригу над тим воде фактори одсутних трговаца. А тиме роба поскупљује.

ти. Читава сума пење се дакле отприлике на 1 милион. Овај милион мора се сваке године поново добити и вратити трговином, како земља за неколико година не би спала на просјачки штап.

Како Славонија нема никаквих мануфактурара од важности, то се главни извоз састоји у природним производима земље, углавном у житу и стоци за клање. Али и све земље које се граниче са Славонијом имају такове сувишика у стоци и житу. Због тога их веља извозити у далеке земље, мучно и са великим трошковима.

Извоз жита постао је важан тек од 1770. године. Пре тога Италијани нису знали да им у суседству лежи земља која има плодна житна поља и која целу Италију може снабдети житом. Због тога се Италија, кад би жетва оманула, снабдевала из Енглеске или из Маџарске, из Берберије и из Египта. Речене, 1770. године учиниња је прва проба са славонским житом, и Италијани су за свој новац добили добру и јевтину робу. Тако је за Славонију настала сасвим нова трговинска грана, која је у току 6 година донела земљи из Италије неколико милиона форинти.

Али треба знати да овога извоза жита нема сваке године, него само онда кад у Италији а нарочито Сицилији жетва потпуно омане. Искуство је досад показало да то бива сваке 3 или 4 године. И чим се покажу извесни предзнаки потпуно лоше жетве у Италији, прекупци, фактори и писари трговаца и житара почну да обилазе Славонију, прегледају амбаре, кошеве и складиšта племића, са којима закључују продајне уговоре. Купљена пшеница превози се о трошку племића, обично кулуком, воловским колима до реке Саве, где купац преузима пшеницу, товари је у лађу, вози уз реку до Карловца у Хрватској, а оданде колима и на коњима каролинском цестом до Ријеке на Јадранском мору. Одатле иде жито за Венецију, Напуљ, Ливорно, Бенову, Ницу итд. Рачунато из године у годину,

донаси овај извоз Краљевини чистих пола милиона фримт.²⁵ Сем тога, сваке године иде нешто пшенице у Далмацију, Хрватску и Истру. У оних 600 хиљада мерова (*Mätszen*) које Маџарска сваке године шаље водом у Штајерску, Корушку и Крањску има много славонске пшенице.

Друга главна грана извоза састоји се у живој сточи, која се без прекида тера кроз Маџарску за Немачку. Нешто стоке за клање иде кроз Хрватску и Далмацију преко аустријских пристаништа на Јадранском мору за Венецију итд. Како се сад на многим маџарским стапашилуцима говеђа крда вредно смањују,²⁶ то се изгон дебелих волова у Славонији повећава из године у годину.

§ 10. Сада морам описати с каквим земљама Краљевина води трговину и којом робом тргује понаособ. Почећу са извозом, као најважнијим; али ћу и код извоза и код увоза изоставити сву робу која се не производи или не троши у Краљевини, него се преко ње само превози.

Извоз у Немачку

Онамо одлази неописива количина угожених волова и свиња, сирова свиља, нештављене лисичије, вучје, медвеђе, кунине, рисове, јазавчеве, пухове итд. коже, као и коже неких питомих животиња, нарочито коза,²⁷ живи даброви, восак и мед, пшеница, дуван, усольена моруна, ајвар или

²⁵ Кад се жито извози у Италију, једна мерница пшенице, пожунске мерсе (пожунска мерница је нешто више од аустријског мерова) стаје у Славонија 2 форинте по средњој цени; а иначе не више од 1 форинте. Године 1776. и почетком 1777. није било ни помисли на продају, па је мерница пшенице стајала нешто више од 1 форинте.

²⁶ Разлог за смањивање крда јесте да би се начинило места много уноснијем очварству; као што сам напоменуо у своме *Опису енглеске привреде*, стр. 30, новог издања од 1777.

²⁷ Сирове коже из Славоније довозе се на продају у Осек. Док је Срему најбоља пијаца за продају сирових кожа Нови Сад у Маџарској, преко пута Петроварадина.

кавијар, рибљи лепак, шљивовица, шишарке за штављење или *valonia*,²⁸ слатки корен (*glycicirrhiza*) итд.

У Италију

Најглавнија роба коју Славонија испоручује Италијанима јесте пшеница и неке друге врсте жита; затим нешто дебелих волова, дуван, усольена моруна, кавијар или ајвар, рибљи лепак, сирове коже, восак, шишарке итд.

У Турску

Оно што се онамо извози састоји се пре свега од просте ракије од комине и винског талога, шљивовице, стаклених посуда за пиће и прозорских окана. Каткада одлази онамо и нешто жита.

У Маџарску²⁹

Онамо не иде скоро ништа сем нешто пожешког дувана, гравејниско и огревно дрво и сирова кожа. Како жупанија Бачка, која лежи преко пута Срема, има мало винограда, то се онамо преко Дунава извози сремско вино.

А сад прелазим на увоз стране робе из других земаља, који није од велике вредности зато што Илири још нију размажени па се отуд задовољавају сопственом робом. Највећи део онога што је Славонији потребно из других земаља долази из аустријских и чешких крајева у Немачкој.

²⁸ Ове шишарке не вала бркати с другим израслима на храстовом листу (*Galläpfel*). Ја сам их тачно описао у своме *Опису енглеске привреде*, стр. 215. и 216. другог издања I свеске.

²⁹ Како је Маџарска, с обзиром на земљиште које држи славонске националне регименте, страна земља, то стављам овде и Маџарску.

Увоз из Немачке

Немачка даје Славонији сукно средњег квалитета за официре и грађане у градовима, грубо сукно за војнике, пешаке и коњанике, чарапе, различиту фабричку робу од гвожђа, бакра и цинка, неке инструменте за ранаре, ножеве, маказе, мачеве, пушке, необраћене топове, барут, шећер и каву, нешто апотекарске робе, биља и једноставних лекова, богослужбене и друге књиге, хартију, напрстке, игле за шивење и сличне ситнице.

Из Италије

Што се оданде увози све су саме ситнице и састоји се углавном од првених калота за сељаке. Нешто морске сули долази преко Ријеке из Трапанија и Барлете.

Из Турске

Ма како да је увоз турске робе опасан због куге, Славонија је ипак прилично троши; и то влашку и македонску вуну, отприлике 40 хиљада свиња годишње, које се терјају за Немачку, као и кожу, гвожђе,³⁰ памук, нешто волова, каву, зачине, гориво, дрво за Срем итд.

Из Маџарске

Главни артикал којим Маџарска снабдева ову земљу јесте со; остало не значи много, на пример токайско вино, првена и црна дивљач, поврће и друге ситнице.

§ 11. Увоз стране робе мора разумљиво бити врло мали у земљи чији становници све своје потребе па чак и

³⁰ Босанско гвожђе је долудше лоше или стаје само 5 форинти по центи, па га зато у Славонији више узимају него штајерско.

у одећи задовољавају сами својим производима. Замислите земљу која изobilno производи све што је потребно за живот, коју још није заразио раскош и обест, у којој нема многогројног племства па су према томе луксуз, пирровање и разуданост још непознати породи. Из тих разлога годишњи увоз све стране робе износи нешто више од пола милиона форинти, и то ако се не урачуна турска стока за клање, која иде за Немачку. Насупрот томе, артикли који се извозе у стране земље тако су важни да сваке године доносе Славонији бар један и по милион страног новца. И тако није погрешан рачун да ова Краљевина својом активном трговином добија годишње бар 1 милион форинти. Међутим, на крају године није земља ништа богатија него на почетку. Будући да владарска давања и приходи племићких имања, који одлазе изван земље, одржавају у равнотежи добитак и губитак.

§ 12. У читавој Краљевини у оптицају је једино аустријски новац, изузевши холандске дукате и немачки конвенцијски новац. Златни и сребрни новац потпуно су једнаки; хоћу да кажем да 1000 форинти у сребру нису ни гори ни бољи од 1000 у злату. Царски или аустријски гулден (што је исто а означава се скраћеницом *Fl*) вреди исто колико и рајнски гулден или комад од две трећине (*Zweydrittel-Stück*). Он се састоји од 20 царских гроша или од 60 крајџара. Аустријски талир вреди 2 форинте, исто колико и саксонски и баварски. Ипак се не виђа ни аустријски талир, ни гулдени,³¹ или уголико више комада од по 20 крајџара, који иду по 3 у једну форинту. Комади од 17 крајџара држе се у Славонији за најбољи новац и тајно се преносе у Турску, зато што Османлије кују од

³¹ Од 1741. до 1773, дакле за 32 године, исковано је у аустријским ковницама целих и по половина талира или гулдена највише за 107 милиона форинти; али сви су они делимично и тајно пренесени у Турску, где често циркулишу.

њих своје пијастере или гроше од једне форинте, седам и по крајџара.

Златни новац састоји се од *souverains d'or* и у дукатима. Они вреде 12 форинти 40 крајџара. Једна половина вреди 6 форинти, 20 крајџара. Дуката има три врсте: кремнички од 4 форинте 18 крајџара, царски од 4 форинте 16 крајџара, и холандски од 4 форинте 14 крајџара.³² Од обе прве врсте постоје не само двоструки, него и шестоструки дукати, који вреде шест пута толико.

Иако је извоз свег аустријског новца забрањен под претњом конфискације, ипак се врло много преноси у Турску. Патентом од 18. априла 1777. дозвољен је додуше за стално извоз свих врста златног новца, али је за Турску остао забрањен; да се не би дукати употребљавали за плаћање губитка од 2 милиона форинти који аустријске земље трпе сваке године у трговини с Турском. За плаћање овог трговинског биланса служе аустријски талири, који се кују у Бечу.

Како је новчарство у Османлијској царевини поверено Јеврејима, лако је замислити како изгледа турски новац. Отуд је он без изузетка и у Славонији као и у свим другим земљама аустријског дома потпуно извикан и забрањен под претњом конфискације. И руске рубље су од године 1770. на злу гласу, зато што им је од 1758. смањена унутрашња садржина.

§ 13. Илирија или Хилирија, код римских писаца *Illyricum* или *Hillyricum*, а и *Illyris* или *Illyria*, обухватала је у своме старом стању а затим под жезлом Александра Великог не више од источне обале Јадранског или Хадријанског мора, која лежи преко пута Италије, поред Крфа (*Corcyra*, *Corfu*) и других тамошњих острва; према томе,

³² Намис од повишења свег златног новца, што се десило едиктом од 1. маја 1771. Од тога 1. маја 32 хиљаде дуката чине тачно 33 хиљаде дуката.

мали део данашње Албаније до реке Дрине, као и читаву Делмацију или Далмацију, са једним делом Босне и Хрватске, као и Либурнију и Јапидију, и источни комад Истре, тј. онај део данашње Хрватске који се граничи Јадранским морем па до реке Арсије (*Arsia*) у Хистрији или Истри. Народи који су живели у тој старој правој Илирији били су дакле Далмати, Либурни, Јапиди, Истри и Скордисци (*Scordisci*) у данашњој Босни и Хрватској дуж источне границе Далмације.

Чим су покорили Илирију, ширили су Римљани своју власт све више у унутрашњост земље према истоку и оно што су освојили припајали су Илирији, која се тако временом повећавала. Тако су јој већ у I столећу припадали читава Хрватска, Босна и Славонија. Сразмерно ширењу римске области ширила се и Илирија, добијајући према истоку, југу и западу нове границе. У IV столећу подељена је она у западну и источну Илирију. Првој су припадали Далмација, читава Панонија и Норикум (*Nordreich*); а другој скоро читава Грчка, па чак и острво Крит, као и читава Дакија и Мезија. Али када су у следећим столећима римске провиније преплавили Сармати, подразумева се под великом Илиријом само појас који лежи између Јадранског и Црног мора, као и између три реке, Драве, Дунава и *Scodrus*-а и трачког брда *Haemus*-а. Норикум, Панонија и Грчка нису јој више дакле припадали. Господари Паноније остали су напослетку Маџари; али не данашње Славоније, коју су већ раније запосели Срби и Хрвати (*Serbier und Croaten*). Због тога се у средњем веку једино Славонија рачунала у Илирију, а остатак Паноније више није.

Данас се име Илирија не употребљава више у канцеларијама; а унеколико је и неодређено. Обично се под њим разумева Далмација, Хрватска, Босна, Славонија и Србија: све same лепе земље, подељене између Аустрије, Венеције и отоманске Порте. А ова последња уграбила је њезин најбољи комад.

§ 14. Стварно и право порекло Илира губи се у тами старине: први почетак њихове државе пада у праскозорје оних времена о којима до нас нису стигле поуздане вести. У почетку су се борили међу собом; затим против многих страних народа а највише против Грка, Римљана, Гота, Хуна и Сармата, против 5 народа непријатељских им више свих осталих. Ширење власти њихове зависило је од победа им и пораза, а закони и обичаји од разбора и неразбора њихових кнезева, као што је бивало и још бива код свих народа на земљи.

Да су Феничани, ти смели морепловци старога света, насељили Илирију јаче но што су то преко копна учинили Целти или Келти, јесте, због њихове јаке трговине у Јадранском мору и због навике им да на свим обалама морским до којих су стизали бродовима оснивају колоније, утолико вероватније што је Кадмус, фенички принц тирски, кога су Аргивљани са супругом му Хармонијом прогонили из Беотије, отишao у Илирију и онде створио државу, убрзо цветну и напредну.³³ Држи се да од његовог лица Илиријуса потиче данашње име.

Током времена, Илири, чији краљеви столовању у Солину (*Salona*), толико ојачаше услед бродарења и гусарења, да су Македонију натерали да им плаћа данак,³⁴ док Филип, отац Александра Великога, није илирску државу у неку руку повезао с македонском и припојио Македонији грчку Илирију или Албанију. Александар Велики побеђао је у својој првој младости с мајком својом Олимпијом

³³ *Caroli du Fréne, Domini du Cange, Illyricum vetus et novum*, Cap. II, § 3, 11 et 13, pag. 5 et 7. Јупитер, краљ у Криту, одвео је из Тира принцезу Европу, у броду који било да се звao беља во, било пак да је на њему била слика белог бика. Кадмус хтеде да посети своју сестру Европу у години света 2553 крене он из Тира с флотом, али напослетку стиже у Беотију, где је саградио град Кадмс-у или Тебу и основао државу.

³⁴ *Ibidem*, § 20, pag. 8 et seq.

у Илирију и онде потражио заштиту.³⁵ Чим се Александар у току времена попео на престо свога умореног оца, разви се у њему ратнички дух. Први војни поход који је он предuzeо био је управљен против Илира, које је у једној битци победио и затим потпуно потчињио под своју власт. Та освајања беху првенци његових победа. У својим персијским походима имао је Александар уз се много илирских ратника, који су због своје прекаљене храбрости били у великој части. Но после смрти Александрове Илири поново збацише грчки јарам, после чега су освојили Албанију, Епир и многа тамошња острва и спојили их са Илиријом. Како су се од старине бацили углавном на гусарење, почели су сад да својим гусарским бродовима крстаре кроз ономашње воде и да, на штету римске трговине, угрожавају море на све стране.

Римљане, који су били покорили скоро читаву Италију, ту напослетку најшли и наведе да са Илиријом заподену рат, који се свршио тако да им је илирска краљица Теута била приморана плаћати данак.³⁶ Не дugo затим дошло је до новог рата, који је римски војсковођа *L. Anicius Gallus* водио тако срећно да је у доба слободне Републике, године 597. по оснивању Рима, у току 30 дана освојио читаву Далмацију са главним градом *Delmum*-ом или *Dellaminum*-ом и велики део краљевине претворио у провинцију римског сената и народа.³⁷ Остатак Илира задржао је додуше још сенку своје старе слободе; али су постепено сви они стављени под иго, па је тад и читава земља учи-

³⁵ Краљ Филип отерао је своју супругу Олимпију због неверства и оженио се другом једном принцезом. Млади Александар не хте да буде копиле, и тако се због тога најшли да је тај жестоки младић на дан очева венчања, побегао са отераном Олимпијом.

³⁶ *Ibid.* § 28, p. 10 et 11. Ратоборна Теута на све стране је ометала и узенмиривала римску пловидбу.

³⁷ *Ib.* § 33, p. 12. Војсковођа *L. Anicius* одржао је у Риму тријумф на коме су побеђени илирски краљ *Genitus* и његова жена, деча и брат ишли везани испред тријумфалних кола.

њена римском провинцијом.³⁸ Ускоро затим је *Teutobochus* (der Teuten Bock, Тевтонски Јарац), тај дивовски краљ Цимбра и Тевтона или Немаца, изврс страшан упад у Илирску провинцију и код Нореје задао Римљанима ударац у живаца. Кад је убијен Јулије Цезар, збацише Илири по пети пут римску власт, склопише савез са својим суседима у Немачкој, Панонији и Грчкој и успоставише поново своју срушену државу. Читавим Римом завлада због тога страх. Цар Август имао је толико среће да после једног крвавог рата, у ком су Римљани претрпели исколовко тешких пораза, поново нагна на послушност Илирију, Панонију и остале побуњене земље, уз помоћ Тиберија, свога наследника, и Германика.³⁹ Солин, том приликом опустошена престоница државе, поново је изграђен и процветао као римска колонија *Martia Julia*.

Почев од тог времена, обиљна брига римских царева била је да у Илирији одржи ред и мир, уведу уметност и науку, земљу учине напредном а народ уљуде, и да уопште питомијим обичајима поправе грубу нарав Илира. Хадријан је због тога отишао у Илирију, а Антонин Побожни доживео је онде прве клице уметности и науке. Диоклејан, који је рођен у Диоклеји у Илирији и показивао нарочиту љубав према своме завичају, одвео је онамо многе Римљане, којима је јаче насељио земљу а понасоб обалу, основао нове градове, а старе проширио и украсио лепим грађевинама. И заиста, како су напредни били Славонија и Срем под окриљем римског орла, о томе не сведоче само стари историчари, него и многи преостали споменици, рушевине и комади раскошних грађевина и дивних градова. Срем је и Римскоме царству дао неколико царева.

³⁸ Ib. § 35, 36 et 37, p. 12 et 13.

³⁹ Ib. § 50, p. 15, et Cap. III, § 1 et 2, p. 17.

Народи који су под римским жезлом насељавали Славонију звали су се *Amantini*, *Segestani*, *Jasi*⁴⁰ и *Colopiani*. Најодличнији градови, рачунајући с истока на запад, беху: *Syrtium*, главни град Илирије, *Rittium*, *Acumincum*, *Justiniana prima*, *Budalia*, *Cormacum*, *Cuccium*, *Mursia*, *Jasora* и др. Славонија и Срем носили су у то доба име *Pannonia Savia* или *Valeria*, или *interamnis*, зато што се област та налази међу трима рекама. Но савска или валеријанска Панонија била је нешто већа од данашње Славоније, зато што је онај припадао и комад данашње Хрватске. А сад се морамо осврнути и на ужас пустошења који је овој цветној области као вихор наисла провала варварских народа, чиме је заувек учињен крај римској слави и величини.

§ 15. Скоро сви Сармати (*Sarmatae* или *Sauromatae*) напустили су још пре хришћанског рачунања времена Колхиду, своју првобитну постојбину у Азији на обалама Црног мора, и прешли у Европу, где су после тога добили име Венди, Славени,⁴¹ (*Slaven*), Славини (*Slawinier*), (*Vinidi*, *Venedi*, *Slavi*, *Slavini*). Извесна множина од њих насељила се у I столећу између карпатских планина, Дунава и Тисе у земљи Јазига, и Римљани су с оружјем у руци морали субјузити њихове разбојничке упаде у Панонију.⁴²

Једно главно племе сарматско, које је од старине носило име Срби⁴³ (*Serbier*), прешло је већ пре Христова рођења из Азије право у Малу и Велику Польску и онде

⁴⁰ Тачно је долудше да су *Amantini* и *Segestani* углавном седели у Хрватској, но њихова област прелазила је и у Славонију. Народ *Jasi* живио је на обим обалама Драве.

⁴¹ Најстарији становници Паноније већ су носили име Славени.

⁴² Под владавином цара Тиберија продрили су у Панонију Сармати и опустошили је огњем и мачем. Док је Калигула био заплетео у рат с Немцима, упали су Сармати по други пут у Панонију и страшно је опустошили.

⁴³ Код старијих историчара имају Срби различита имена. Они се зову *Serpuli*, *Serbilli*, *Serpilli*, *Syrbli* итд. По свој прилици име потиче од града *Serblia* у Сарматији.

се населило. Кад су Србима њихова места у Польској постала тесна, добар број њих оде у Немачку, чији су источни део, лишен народа и становника, Срби посели и насељили.⁴⁴ Они Срби који су становали у брдском крају Божерске (*Bojer-Land*) или данашње Чешке и Моравске, названи су *Horvati* (*Hrbati*), *Chorvati* или *Chrovati*, тј. Брђани, од чега је сковано име Хрвати (*Croaten*).

Сармати, који су се населили између Дунава, Тисе и карпатских брда и за разлику од Срба звали се код Римљана *Sarmatae limigantes*, постајају све јачи, многобројнији и све оданији пљачки. Они су сваке године упадали Римљанима у земљу, што је навело цара Диоклецијана да између Дунава и Тисе, у углу који творе ове две реке на своме ушћу, подигне јак и још очуван бедем, како би походима сарматским истурио обруч.⁴⁵ Видевши они тада да у Панонији и Илирији не могу да освоје места за се, већина их напусти у VII столећу ове крајеве и пређе преко карпатских планина у Польску и Немачку.⁴⁶ Међутим, они су се разишли са Србима и Хрватима, својом браћом, који су, као што је споменуто, давно пре тога посели Польску, Шлезију, Моравску, Чешку, Лужицу, Мајсен и друге немачке крајеве, те су према томе мислили да имају више права од ових придошлица. Раздор је имао за последицу

⁴⁴ Походи немачких народа у Панонију, Дакију, Мезију, Италију, Шпанију, Африку, Галију и Британију дали су польским Србима места у Немачкој. Они поседниче испражњене земље и сило се раскирише.

⁴⁵ Да би свог кордон учинио што је могућији јачим, изабрао је Диоклецијан за њ место с оне стране Дунава (рачунајући од Паноније) и то у крају који је природно јак и с обе стране га штите две велике реке. Сем тога, две реке су наставима вазда бранили наоружани римским бродовима. Сам шанац, који неуки Мајзери зову *vallum Trajanii*, пружа се од Дунава према северонистоку, дуг је 13.000 рајских хвати, 3 широк а 2 висок. Јарак испред бедема тако је оплићао да није дубљи од неколико стопа.

⁴⁶ Кад су ти Сармати тада дошли у Чешку, добили су исправа име Леси (*Lechen*) и Чеси (*Tschechen*), које Срби и Хрвати никад инсу носили. Њих (*die Böhmen*) и сад још Славонци и сви Илири стапио зову Чесима.

само да су у VII столећу врло многи Срби и Хрвати напустили своје старе насеобине у Польској и Чешкој. Они су преко земље Јазига отишли на Дунав. Грчки цар Хераклије, коме су у то време били потребни савезници против његових непријатеља и који је узео у службу једну чету (*eine Horde*) Турака,⁴⁷ примио је под војничку плату и Србе и Хрвate. Но, ми се морамо прво опет вратити у IV столеће.

Кад је западно царство почело да се ближи пропasti, делом зато што је било исувише велико, делом због веома рђаве владавине различитих царева, а делом и из других узрока, постало је оно са свих страна, а пре свега у Илирији, предмет храбрих напада ратоборних, сурвих и дотле мало познатих народа, и коначно се крајем V столећа потпуно разорило и пропало. Ако се изузму Хуни, Сармати и Авари⁴⁸ скоро сви остали народи били су пореклом немачки.

Први су продрли у Илирију Вандали или Вандели (*Vandali*). Они су крајем III столећа узели Римљанима један комад Илирије, пре свега Панонију. Кад су у IV веку ишли у Галију, упали су у Илирију Гети, Гепиди или Готи,⁴⁹ као и Суеви или Швабе. Швабе су убрзо потиснули

⁴⁷ У то време први пут се сазнalo за Турке. Они су били Татари и живели су између Црног и Каспијског мора.

⁴⁸ Како Сармати тако су и Хуни и Авари дошли из Азије: само што су Авари онде носили име Геугени.

⁴⁹ Гети, Гепиди, Готи три су имена једног истог народа, који је био једно дачко племе. *Gothi idem, qui Daci*, пише Тацит. Најстарије им је седиште било у Сарматској или Польској, у подножју Карпата. Оданас су отишли на полуострво Крик и становаху још пре хришћанског рачунања времена на обалама Еуклиснског залива. Кад је Овидије прогнан у Томос, научио је њихов језик и писао песме на готеском. Напослетку су их потиснули Хуни, те они у IV веку побољше уз Дунав, упадају у Илирију и одатле у Италију, Галију и Шпанију, због чега се јужна француска обала дуго зvala *Gothia*. Јорнандес, готски историчар који је писао средином VI века, не заслужује никако веру у погледу ствари које су се десиле 700 година пре његова времена. Он прича, уз смешне околности, како су Готи прешли тобоже из Скандинавије и Шведске, у чамцима и бродовима, преко Балтичког мора.

Готи, који су одржали Илирију и под својим Теодерихом или Теудерихом постали господари и Италије. Али треба добро имати у виду да су Готи двапут упали из Илирије у Италију: први пут око године 407, кад је владао *Arcadius* и *Honorius*,⁵⁰ други пут године 490, кад је на источном царском трону седео *Zeno Isauricus*.⁵¹ Међутим, Готи нису дugo остали у мирном поседу илирских земаља, које су почетком V века већим делом погубили и морали их уступити Хунима. Ови Хуни, који су се у Европи под краљем Атилом силно расширили, у најстаријим су се временима, док су још били први суседи Кинеза, називали Хионг-ну. За време владе грчког цара Теодосија II, или око средине V века, Атила је страшно опустошио читаву Илирију. Поврх тога, многи Херули и Руги, претрпевши пораз у борби против Лангобарда, покушали су да се настане у Илирији. Оштита пометња се још повећала кад су Готи и народи који беху у римској ратној служби претрпели пораз од Бугара; после чега су Бугари освојили данашњу Славонију. Скоро у исто време упали су у Панонију Лангобарди и претерали из ње преостале Готе, који отидоше у Далмацију. Алани, Квади и Хати (*die Alanen, Quaden und Chatten*) помагали су такође да се Илирија опустоши.

Кад је *Fl. Anitius Justinianus* године 527. ступио на источни престо, савлада он преостале Готе и поново припоји Илирију царству; али само за кратко време. Јер Хуни су му поново отели Илирију, коју су, исто као и Греку, из темеља опустошили. Штавише, сам цар Јустинијан морао им је плаћати данак. После тога поново наиђоше Сармати; они прећу преко Дунава, упадну у Илирију и на

⁵⁰ Ови Готи задржаше најзад као плен краљевину Шпанију и добише име Западни Готи.

⁵¹ Херули и Руги (*Heruler und Rugier*) из Мекленбурга и Помераније су године 476. под својим краљем Одаклером (*Odoacer*) учинили крај Римском царству. Илирски Готи побу онамо, прогнају Херуле, те су названи Источним Готима.

све стране начине страховиту пустош. Следеће године доживела је Далмација слично пустошење од стране Лангобарда.

Међутим су Аваре или Геугене, азијски народ, средином V века Турци претерили из њихових насеобина у Азији. Они избегну делом у Кину, делом у Европу до Дунава, заузеши године 568. Панонију, коју су напустили Лангобарди, па године 598. продру са Сарматима, верним својим пратиоцима, у Славонију, после чега им је цар Мауриције морао уступити град Сирмијум. Без обзира на то, Авари нису пропуштили да са Сарматима и Гепидима сваке године полазе у поход и пљачкају Илирију. Његов наследник Фока није могао спречити Аваре да не преплаве читаву Илирију.⁵²

Све дотле је данашња Илирија још увек била део царства, иако слабост царева није допуштала да је штите од упада многих варварских народа, који су најлепше градове претворили у рпе камења а земљу у дивљу пустину. Како су Срби и Хрвати који су, као што је горе речено, из Польске, Шлезије и Чешке дошли на Дунав, добро послужили цару Хераклију против пљачкаша Авара и других непријатеља, поклони им он Илирију и уступи им сва своя права на те земље; тј. допусти томе борбеном и ратоборном народу да пређе преко Дунава, претера Аваре из Илирије и Мезије, и за себе освоји становника лишену земљу. То се заиста и десило у 640. години. Срби и Хрвати, којима су се прикључили и многи заостали Сармати, насељише изнова опустелу и опустошенну земљу. Напослетку преплавише они и прогуаше читаву Илирију и Горњу Мезију, тј. Славонију, Србију, Босну, Хрватску и Далмацију, као и део Бугарске и Албаније. Од Илирије остале само име, будући да су се стари Илири измешали

⁵² Под Маурицијем и Хераклијем претворили су Авари читаву Илирију у праву пустину.

са придошлицима, које су после толиких претрпљених несвоља гледали као спасиоце, и стопише се с њима у један народ. Мали неизмешани остатак Илира држи се још увек са својом старом слободом, језиком, одевањем, обичајима и законима на албанским планинама, које се од старине зову Цераунис (*Zeraunis*) а сада *Monte negro*.

У то време беху Срби и Хрвати две главне гране Сармате или Словена, којима су се приклучили остатци скоро свих споменутих и у тим крајевима некада моћних народа. Пошто су освојили земљу, признавали су они још доста дуго врховну власт грчких царева, својих заштитника и покровитеља, који су им слали свештенике и обратили их на хришћанство. Од свих словенских народа ниједан се није истакао толико као Хрвати. Они су узели ону земљу која се сад дели на Хрватску, Далмацију и Славонију. Срби су се двема рекама, Босном и Рашком, поделили на Босанце (*Bosnier*) и Раашане (*Rassier oder Rascier*), од чега је најзад начињено Раши (*Raizen*). Од Срба је Горња Мезија добила име Сервија или тачније Србија (*Servien oder richtiger Serbien*), и јужни део ове краљевине зове се још и Раша (*Raschiah*), а становници Раци.⁵³ Како Хрвати-ма тако и Србима владали су у Илирији њихови сопствени краљеви и кнезеви или банови. Они су постали напредан и моћан народ, док се не појавише Турци и не учинише крај њиховој слави и величини.

Како стари Илири, тако су и словенски народи који су, као што је споменуто, године 640. са допуштењем царевим посели илирске земље и отели их Аварима, због несташице својих историчара изгубили славу код потомства. Вечни заборав покопао је њихове велике духове, славне људе и храбре јунаке, у којима они, као што све-

⁵³ Илири тврде да је Раша била деспотовина којој су припадале Хрватска, Славонија, Босна и Србија. Данас име Раши (*Raizen oder Raazen*) означава код Илира само они међу њима који су верници источне цркве. Припадници западне зову се просто Илири.

доче њихови велики подвизи и опасни ратови, свакако нију оскудевали, исто онако као ни ми.

§ 16. Сад приступам расправљању о новој славонској историји, која се може дати утолико краће уколико је у многим штампаним делима описана опширино, јасно и тачно. Да и у овом не би заостала незгодна празнина, морам навести оно што је најзначајније а што се састоји у следећа IV велика дogađaja:

I — спајање илирских земаља са Краљевином Маџарском крајем XI века;

II — продирање Османа у XV веку и њихово освојење ових земаља у XVI веку;

III — поновно освојење Краљевине Славоније, које је извео цар Леополд, и поновно њезино сједињење са маџарском круном у нашем веку;

IV — ново уређење и учињене промене у досадашњем устројству земље.

Први краљеви словенске крви обухватали су под именом Хрватска све три државе које су Хрвати половином VII века освојили и поново их насељили, то јест Далмацију, Хрватску и Славонију. Следећи су се називали краљевима читаве Славоније, под чиме су се разумевале све три државе, које чине само једну. Напослетку је Далмација изгубљена, а тада Хрватској није припадало ништа осим Славоније.

§ 17. Ладислав I, или Свети, осми краљ маџарски, ступио је на престо године 1077. а владао је до 1096. Његова сестра Лепа била је удата за Сладомира или Звонимира Димитрија, краља Далмације, Хрватске и Славоније, који се код латинских писаца зове *Saromirus* или *Zuonimirus Demetrius*. Кад је после његове смрти обудовела краљица преузела владу, дошло је до неслоге међу великаши-

ма краљевине; можда зато што је *Winiche*, великаш који је био ожењен принцезом умрлог краља, захтевао круну за себе. Делом на молбу краљице удове, делом на позив великаша државе, преће краљ Ладислав године 1078. са многобројном војском Драву, која дели Маџарску од Хрватске. Он није напао на отпор и запосео је целу земљу до Јадранског мора. Тринаест година после тога, то јест године 1091. јубе речени краљ по други пут у Далмацију, освоји неке приморске градове⁵⁴ и постави своје нећаке за вицекраљеве над читавом краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом, коју је споменуте 1091. године припојио маџарској круни. Да би му пак те три земље остале верне и да не почну немири, он свим становницима дада маџарско грађанство, и не само то, него и све слободе и права која су уживали маџарски сталежи. Па је тако остало и до данашњег дана. Славонија није у то доба чинила посебну краљевину, него је била део Хрватске, све до времена Лудвига II.⁵⁵

Осим тога, следбеници Ладислава Светог проширили су своју власт и на исток над источном Илиријом све до Црног мора, и проморали су на плаћање данка не само Бугарску, него и Србију, Босну, Влашку па чак и Молдавију. Земља Рама или Рашка (*Raschiah*) обухватала је тада јужни део државе Срба. И кад је Урош (*Urosh*), краљ Србије, удао године 1128. своју принцезу Јелену за Белу II, једанаестог краља Маџарске, дао јој је Раму у мираз. Имре (*Emerich*), седамнаести краљ маџарски, припојио је

⁵⁴ Грчки цареви почели су занадивним оком гледати на пораст маџарске краљевине. По извесном мишљењу, због тога је као шар Алексије одстуপио своје право на далматинске приморске градове херцегизма млетачким. Извесно је толико да је херцег *Vitalis Valerius* био први који је имао Далмацију у својој титули.

⁵⁵ Јер је Лудвиг II, који је године 1516. ступио на маџарски престо и погинуо 1526. у Мохачкој битци, био први маџарски краљ који је Славонију носио у краљевској титули.

године 1202. читаву Србију својој држави. Међутим, у XIII и XIV веку имали су Маџари много да се носе са слободном државом Млетцима, која им је супротно свим уговорима и мировним закључцима четири пута отимала Далмацију и Истру. Коломан, девети краљ маџарски, освојио је ту краљевину већ 1105. године. Па иако су Млетци миром од 1358. морали читаву Истру и Далмацију вратити маџарском краљу Лудвигу I, ипак су Млетци отели у XV веку те земље по пети пут,⁵⁶ па највећи њихов део и задржали; све док се нису појавили Турци и већим делом Млечићима плен преотели.

§ 18. Османи или Очмани (*die Osmanen oder Otschmannen*), које ми из незнაња називамо Турцима, прешли су први пут из Азије у Европу године 1355, под Муратом или Амуратом (*Morad oder Amurat*), и Солиманом, овојицом принчевима султана Оркана, и напали су с нечувеном срећом са свих страна не само Источно царство, него и илирске провиније подложне Маџарској. Они су били налиј на силну реку кад се излива, којој се ништа није могло супротставити.⁵⁷ Од године 1421. њихова се моћ у Босни и Србији ширila сваког дана.

Остоја (*Ostoyas*), краљ Босне, који је као и сви краљеви и кнезеви или банови Илирије био вазал маџарског краља, стајао је у дослуху са Османнима и олакшао им је

⁵⁶ Због те неверности сви су Млечани једним државним законом заувек искључени из маџарског индигената или грађанског права.

⁵⁷ Османи су у свим деловима света покорили преко 30 разних народа; при чему су се вазда држали шпанско-америчког основног правила да владајућу кућу истребе потпунце, а становнике делом натерају да се обрзку, делом да лише свих грађанских слобода. Они су уништили паганство и проприли мухамеданску религију с једног kraja света на други много брже но што се проширила хришћанска; но с оружјем у руци, огњем и мачем; а не као што је хришћанска религија напоследу после триста година победила паганство превасходношћу свога моралног учеса, изненадујућом непоколебљивошћу неколико милиона мученика и другим натприродним стварима.

прилику да се утврде у Босни. После његове смрти године 1425, дочекали су се они скоро читаве земље. Потом године 1428. нападну на Србију, коју је Мурат II, погрешно назван Амурат, опустошио следеће 1429. године, а 1442. опсео Београд; али га је судбио Хуњади Јанош (*Johann Hunyad*). Велика победа коју је Мурат II извојевао године 1444. над Маџарима код Варне, отворила је њemu и његовим следбеницима пут за освојење илирских земаља. Исте 1444. године морали су му Маџари одступити Бугарску, из које је он убрзо затим поново упао у Србију. Његов наследник Махмуд II освојио је 1463. целу Босну. Но храбри краљ Матија I⁵⁸ одузeo му је Босну поново.

Тaj Мoхамед, тачнијe Мехmed II или Мехмуд II (*Mohammed, Mehmet II, Mähmud II*), с надимком Велики, најсречнији је освајач у новоме времену. Јер он је покорио 12 држава и преко 200 градова, међу њима и Цариград, који је под његову власт доспео 29. маја 1453. године. Читаво Источно Царство постало је плен Мехмедов. Чим је освојена престоница, окрену Османи читаву своју силу против илирских земаља, чији су краљеви и кнегеви или банови, пошто су се мало имали уздати у заштиту маџарску, осећали своју слабост и, мислећи да ће се одржати, чинили неодговорну државну погрешку, да исто као што су чинили и грчки цареви, дају своје принцезе султанима за жене; чиме су султанима давали прилику да измисле право на наслеђе или пре силом дођу до њега, и убрзавали своју сопствену пропаст.

Године 1456. опсели су Османи Београд по други пут; али их је опет одбио Хуњади Јанош. У исто време настојали су да покоре остатак Албаније и прогнали су

⁵⁸ Тога Матију Корвина, сина храброг Хуњади Јаноша, држао је цар Фридрих III дуго заточена у Бечу и Прагу а 1458. га из тамнице дигао на краљевски престо. Он је продро у земљу цара Фридриха, и освојио је 1485. Беч, па штавише и целу Аустрију!

године 1465. срчанога Борба Кастројата, обично званог Скендербега (*Scanderbeg*).⁵⁹ Затим велики Мухамед II покуша да продре и у Славонију, у коју сврху исте године 1470. утврди гранично место Шабац (*Sabacz*).

Године 1471. жалосно је време кад су Османи први пут продрли у Славонију, опустошили је огњем и мачем до Загреба у Хрватској, а становнике одвукли у ропство без разлике стајежа, старости и пола. Следеће године нашли су опет и похарали не само Славонију него и Истру и Фриаул. Намамљени плачком, појавили су се године 1473. опет и претворили Славонију и Хрватску у пустињу, штавише, продрли су без отпора у Штајерску, Крањску и Корушку, коју су потпуно поробили. Исто су жалосно позорије поновили године 1475. и 1476, те не оставише у Славонији камена на камену. Краљ Матија I настојао је да заштити границе Маџарске, и спремао се године 1479. и 1481. да поново протера Османе из илирских земаља. Но како га је у том спречавао краљ Фридрих III, наће он за добро да 1484. закључи примирје са султаном Бајазитом II,⁶⁰ али га овај прекрши и поново опустоши не само Славонију и Хрватску, него и Крањску.⁶¹ Међутим упадну Маџари 1494. у Србију и начине Турцима велику штету. Али ови преко Саве и Драве пређу у Маџарску, те је до Петау-а (*Pettau*) у Штајерској страшно опустоше. Године 1502. латише се они опет оружја, отеше Јајце (*Jaicza*),

⁵⁹ Борбе Кастројата, мали један кнез у Албанији, борио се са шаком јунака читавих 20 година за слободу и веру своје мале земље. Напоследу је мораде уклонили пред турском надмоћи и 1426. го и бос побећи у Италију. Умро је онда 2 године доцније у сиромаштву.

⁶⁰ У инструменту који је о томе сачинен учинио је државни секретар грешку да се заборави и испусти онај до Башке који лежи с оне стране планине.

⁶¹ Лазислав VI доћео је 1492. државни закон да се Банат, Славонија, Хрватска и Далмација, као и заповедничка места у Срему, Београду и оближњим државама могу повретати само рођеним Маџарима.

главни град Босне и упадоше опет у Маџарску. Но претрпеши пораз и поново изгубише Јајце.

Лудвиг II настојао је да прибави краљевину мира, па склопи са чувеним победиоцем и законодавцем Сулејманом (*Soliman*) I⁶² трогодишње примирје, а кад је оно истекло, заузео Сулејман 1521. Београд, први бедем Маџарске, и многе друге тврђаве; потом 1522. освоји читаву Босну⁶³ и 1524. читаву Славонију; али буде потучен до ногу. Сулејман се убрзо врати са већом силом, те кад 1526. свалда три утврђена места, Сланкамен, Петроварадин и Илок, упадне поново у Маџарску и однесе у наведеној 1526. години код Мохача потпуну победу, чије су последице биле да је освојио многе градове у Маџарској, упао у Аустрију и 1529. предузео опсаду Беча.⁶⁴ Краљ Фердинанд I, наследник Лудвига II, који је погинуо у споменутој битци, настави додуше рат, али с тако лошом срећом да је према миру од 1526. морао препустити султану Сулејману не само знатан део земље у Маџарској и краљевине Србију, Босну, Славонију, Хрватску и један део Далмације, него се морао и обавезати да плаћа годишњи данак од 30.000 дуката.⁶⁵ Две године касније умре Фердинанд I. Одмах после тога нападне султан Сулејман, повредивши примирје, његовога наследника Максимилијана I (међу царевима II).⁶⁶ Обојица лично изиђоше на бојно поље водећи сваки

⁶² Многи га називају Сулејманом II; али погрешно. Јер принц Сулејман који је 1355. са својим братом Муратом продро из Азије у Европу није постao султан; према томе не може се ни називати Сулејман I.

⁶³ Босну су Османи три пута освајали: то јест 1463, 1489, и коначно 1522, кад је узео Сулејман, који ју је задржао.

⁶⁴ На месту где је стајао Сулејманов чадор пред Бечом саграђена је после лепа једна зграда као што је изгледао тај чадор.

⁶⁵ Краљ Фердинанд је и плаћао тај данак победоносном султану Сулејману, све до свог краја, то јест 1564.

⁶⁶ Како су Турици држали маџарске тврђаве и тако имали отворен пут за Немачку, државни сабор у Аугсбургу одобри 1566. цару Максимилијану војску од 48.000 пешака и 8.000 коњаника.

своју војску. Али кад Сулејман, опседајући Сигет 1566, умре од срдобоље, склопи његов наследник Седим II примирје на осам година с царем Максимилијаном,⁶⁷ који му остави све краљевине и земље што их је освојио Сулејман, поред тврђаве Сигета. Но ипак су разна места у Хрватској постепено повраћена.

Тако су од 1526. читава Славонија, па чак скоро и све илирске земље, доспеле под власт Османа, који су се сматрали као законити њихови поседници и на свој начин сасвим друкчије уређивали владавину у тим земљама. Над Славонијом је већ одавно био постављен паша: град Пожега, код Турака *Boczega*, обично му је био седиште. Уместо да оштећена утврђења поново оспособе за одбрану, Османи су их на свој начин пуштали да полако пропадају. Велики број становника, како у Славонији тако и у свим другим илирским земљама, примио је мухамеданство, било добровољно било присиљен, и убрзо се са својим освајачима и тиранима претопио у један народ. Остали су било поубијани, било пртерани, било поробљени. Отуда није никакво чудо што су у свим илирским земљама отмене, старе и племените породице делимично изумрле, делимично се стопиле са пуком, с којим су у својој сопственој земљи носили исте ланце.⁶⁸

§ 19. Леополд Велики, који је 1657. постао краљ маџарски, а 1658. цар римски, дошао је с Османима у велике

⁶⁷ Сматрало се да се не може помирити са савешћу ако се са несрвеницима склапа трајни мир, па се уместо њега склапало примирје. Коначно се увидео како је погрешан такав закључак. Слободна држава Млетци прва је 1750. претворила примирје у вечној мир. Исто то учинила је Аустрија 1758. године.

⁶⁸ У Србији, Славонији и Босни, од многих племенитих породица илирских, које су онде под илирским краљевинама и деспотима цветале од старије, остала је свега једна једини чиста и истомешана, а то је прастара породица грофова Бранковића. Последњи из те куће ритмајстер је код славонских хусара.

несугласице, због којих буде сазван државни сабор.⁶⁹ Они отпочеше и ратни поход у Маџарској, али с врло лошом срећом. Па ипак буде с њима 9 дана после сјајне победе извођене код Св. Готхарда склопљено 10. августа 1664. препагљено примирје на 20 година. То примирје не потраја дуже но колико је великим султану требало да очисти сабљу од парника.

Јер године 1670. нездадовољни Маџари започеше опасну побуну, сковаше сами себи ланце и предадоше се под заштиту султана Мехмеда IV, који 14. јула 1683. дође пред Беч са 270.000 момака. 2. септембра 1683. опсада града је разбијена, а затим је рат уз велико крвопролиће потрајао под 4 султана још 15 година и тако се срећно наставио, да су Мехмед IV а за њим Сулејман II губили град за градом и битку за битком у Маџарској, Славонији, Босни, Србији итд.⁷⁰ Међутим су Турци 1690. додуше освојили Београд и упали у Славонију, али су се код Осека морали повући и изгубили су 1691. главну битку код Сланкамена у Славонији, када су победоносне снаге цара Леополда освојиле и остатак Славоније и Хрватске, поред једног дела Босне. Преко 100.000 немачких војника пало је у Маџарској да би ослободило Маџаре из турског ропства и разбило ланце под којима су стењали. Пошто је Мустафа II године 1697. поново потучен до ногу, започело се близу Карловаца у Срему, 5 миља од Београда, спремати примирје у једној кући нарочито подигнуту за конферен-

⁶⁹ На овоме државном сабору, који је почeo 10. јануара 1663. у Регенсбургу и који поради многих послова траје до данашњег дана, одобрено је цару 50 римских месеца, да би заштитио царство од Турака, који су свуд имали слободан пролаз за Немачку. Папа Александар VII приложио је такође велике суме новца.

⁷⁰ Четири велика султана, Мехмеда, Сулејмана, Ахмеда и Мустафу II победу је испочетка херцог Карло Лотрвишки, а затим оба принца Еутен Савојски и Лудвиг Баденски; нарочито у годинама 1685, 87, 88, 89, 1691. и 1697.

ције.⁷¹ Три царска посланика били су грофови Волфганг фон Етинген (*Oettingen*), Леополд фон Шлик (*Schlick*) и фон Марсиљи (*Marsigli*); два турска, Мехмед Реис-ефени и Александар Маврокордат (*Maurokordato*); млетачки Руцини (*Ruzzini*); и један из Польске. Мировним уговорима присуствовали су и посланици Русије, Енглеске и Холандије. Они су са Мустафом II склопили 26. јануара 1699. примирје на 25 година и то под следећим условима: цар Леополд задржао је Маџарску, Ердељ и Славонију; султан Мустафа II Темишварски Банат и целу Босну, али Хрватску само до реке Уне, као и област Херцеговину и Далмацију; Млетци читаву Мореју и замке у Далмацији освојене за време рата, као и острво Св. Маура; и напослетку Пољаци Украјину, као и Подолију.

Од тога времена наредље, Славонија је вазда остала под аустријским домом, иако су те Турци у следећим ратовима нападали, а 1716. опустошили јој границе. После чега је Пожаревачки мир од 1718. повећао аустријску област са Београдом и највећим делом Краљевине Србије, као и једним комадом Босне и Влашке. Но несрћним београдским примирјем од 18. септембра 1739.⁷² добио је султан Мехмед V опет све оно што су 1718. изгубили Ахмед III,

⁷¹ Да би се предупредила свака препира о рангу, која обично често смета мировним преговорима, била су на кући за конференције 4 врате за опуномоћене министре 4 ратујуће стране. Сад је та зграда капела, назvana Капела мира (*Maria-Frieden*).

⁷² То примирје учинио је један царски генерал који за њије имао пуномоћи а који је без пасоша отишао у турски логор; онда је ухваћен и страхом од смрти наведен да закључи примирје. Иначе, то примирје је једино које је издржало своје време, штавише, претворило се у вечни мир, и траја сад већ око 40 година. Не могу да не напоменем како је, чудним определењем божијим, дом аустријски неколико пута склапао мир с Портом малопре што би дошло до неког непредвиђеног опасног рата са Француском и Шпанијом: као што се на пример десило 1699. и 1739. Јер 1700. умре цар Карло II шпански, а 1739. цар Карло VI; после чега, 1701. и 1740. отпочеше далекосежни ратови за наследство.

његов претходник, и он сам; но Темишварски Банат је напустио.

§ 20. На такав начин стекао је законити господар 1699. поново Славонију и Срем, пошто су од 1471. чешће пустошени огњем и мачем и лишавани становништва. Краљевина је стењала под турским јармом читавих 156 година, то јест од 1526. до 1691, и претворила се била у пустину. Најбоља поља беху запуштена а најплоднији крајеви беху покривени мрачном шумом која је служила за стан медведима, вуцима и другим дивљим животињама, будући да није било становника који би обрађивали земљу. Једино су се по рушевинама могла распознати места на којима је пре 200 година стајала каква варошица. Земљу је дакле требало изнова насељити и становници су је морали поново заузети. То су учинили Илири, које је њихов патријарх Арсеније Чарнојевић (*Arsenius Czernovich*) године 1690, још пре што је читава Славонија отета од Османа, у неизбројном мноштву довој овамо из свих турских крајева. Велике слободе и повластице које им је дао цар Леополд, 6. априла и 21. августа 1690, и које су сви његови наследници у годинама 1706, 1713, 1715, 1743, 1763. и 1776. не само свечано потврђивали, него још и проширивали и умножавали, привлачили су вазда све више Илири да се извуку испод турског јарма и побегну у Славонију.⁷³ На тај начин земља је додуше до извесне мере опет насељена, али још ни издалека не тако као пре 300 година или као пре 1471. године.

⁷³ Године 1737. настојао је патријарх Арсеније Јовановић (*Arsenius Joannovich*) у Београду из све снаге да преведе у Славонију мноштво од 20 и нешто хиљада Албанијаца и Бугара. У тај мањи број људи освојили Ниш и отворили пут за Албанију и Босну; штавице, генерал Лентидус заподевао је чарке већ по Албанији. Међутим, њих успут стигну и већим делом поубијају, што се патријарх Јовановића тако кошију, да је остатак живота провео у јаду и тузи.

§ 21. Пре упада турскога била је Славонија сједињена с Хрватском; но после поновног освојења стало се на њу гледати као на посебну земљу. То је дало повода хрватским сталежима да на државном сабору који је отворен у Пожуну 17. маја 1729. захтевају да се Славонија поново сједини с Хрватском, уведе боље васпитање младежки и истерају Јевреји, који су се под турском владавином лично угнездили у Славонији и Хрватској. Оно прво није се у тај мањи могло учинити, и Славонија остане посебна краљевина састављена све од самих војничких области. Становници нису плаћали никакву контрибуцију а зато беху обавезни да држе границу и у ратно време да дају многе трупе.

Године 1745. почну се неке области, војницима од мање потребе и смештене подаље од турске границе, друкчије уређивати, преводити на грађанску управу, од тих области почну се правити жупаније или комитати (крофовије) и припајати круни маџарској, а становници ових жупанија ослобађају свих ратних служби и уместо тога привикавати на увођење умерене контрибуције. Ствар је било тако тешко извести да се иста потпуно завршила не пре него тек 1747; чиме су и области граничара војника добиле боље уређење. Више од половине читаве краљевине има сада грађанско уређење и подељено је у три жупаније које су припојене маџарској круни.⁷⁴ Овај сеоски део или грађанска провинија зове се како у свим маџарским земљама, тако и у Славонији и Срему, *Provinciale*; војничке

⁷⁴ Није овде место да се испитује је ли било корисно или штетно да се већи део Славоније ујединије са Маџарском. Хрватска је са краљевином Маџарском само спојена, а не, као Славонија, у њу укључена. Па ипак се Славонија сматра као део краљевине Хрватске, што је противично. Између Маџара и Илира може се осетити нека појатна омраза, природна неподношљивост и скривено непријатељство. Илири кажу да узорок томе није ништа друго већ што су они у времену устанка упорно одбijали да се заруже с Маџарима против цара Леополда и Карла VI. Но Маџари наводе сасвим друге разлоге.

области зову се *Militare*. У ономе баве се становници само земљорадњом, сточарством, рибаријем и другим грађанским занимањима; а овде сес свега тога још и ратом, те су дакле у исти мах грађани, сељаци и војници.

То ново уређење, и нарочито истребљење разбојника и успостављање јавне безбедности, о чему ћу убрзо говорити, јесу баш оно време од ког ваља рачунати почетно цветање поново оживеле земље.

§ 22. У прећашња времена, па штавише још и пре 30 година, читава краљевина била је разбојничко гнездо у ком је врвело од најсмелијих разбојника. Ту и тамо у најдубљим шумама бивала је ушанчена каква чета очајника, који би с времена на време изненада излетели па ударили намет на села. Изгледало је као да се старо право јачега и злосрећних напада преселило из Немачке овамо. Па ипак, био је то управо остатак турског варварства које се није тако брзо могло изгубити; или је то у ствари била последица Илирима урођене наклоности да харају и пљачкају; наклоности коју су већ Римљани пре више од хиљаду и по година гледали да искорене у том народу. Кад би пре 30 година каквом Славонцу устребало новаца или ако због лености није хтео да ради, он би наоружан изашао на пут или би напао којег свога комшију. Путници не беху сигурни за свој живот, а власници пољских имања бојали су се да на имањима станују. Какво је уживање у пољском животу ако га прекида смртни страх?

Године 1736. учињен је први корак да се земља ослободи од разбојника; чега ради двор пошаље у Пожегу нарочите комесаре снабдевене пуномоћју и одговарајућим наредбама како да поступају. Затим се у цеој краљевини објави владарски опроштај и ослобођење од свих заслужених казни за one који добровољно добу у Пожегу, предаду оружје, искрено признају своје преступе и закуну се да

их више неће чинити; уз претњу да ће, пошто прође рок помиловања, читаву краљевину претражити војници и да ће све разбојнике живе набити на колац. Доста разбојника добе у Пожегу,⁷⁵ па буду одведени у тамницу, судски са-слушани и пошто су положили заклетву да више неће чинити недела, пуштени без казне. Сваки од њих добије још од владарских комесара нешто новца, да би се вратио својима и опет могао радити земљу. Међутим, како комисија престане и комесари оду, разбојници, који су се били преобратили због страха од казне, махну се плуга, разиђу се опет по шумама и почну поново свој стари занат. За кратко време, Славонија опет провре од разбојника, од којих нико не беше сигуран у својој рођеној кући.

Кад је чувени четовова Тренк, кога су језуити унесрећили, одвео већину и међу њима најсмeliје разбојнике из Славоније у Немачку у рат, учини се поново покушај да се успостави јавна сигурност и разбојништва силом искорене. Једно од најкориснијих средстава беше да стану правити села (дотле није било ниједног), сељачке куће, које беху рашијкане по огромним шумама или у брдима, рушити и на једном месту их *конечно* заједно подизати,⁷⁶ да би комисија могао имати на очима комишију и пазити на оно што онај ради. У сваком селу постављен је и по један поуздан и заклет кнез (*Knees*), коме је дужност да

⁷⁵ Одмах у почетку појавио се један харамбаша (*Haram Bascha*) или вова једне чете, који је са 50 и неколико добро наоружаних разбојника, налик на дивљаке, јавно у строју умарширао у град Пожегу, положио оружје и предао се. Ниједан од њих није допустио да га окују у ланце, нити се и један судески чиновник уфрао да их окнва силом. Јер свуд око Пожеге лежало је скривено у шумама неких 1000 очајника, да ослободе своје другове у граду ако се с њима буде случајно окрутно поступало. Приликом судског саслушања признали су неки по сведочанству још постојећих аката да су у теку 30 година убили преко 50 људи.

⁷⁶ Једино на стапаљку Баковару, који припада латинском бискупу славонском, није се спровела ова крајња потребна и корисна мера, те су куће на све стране рашијкане.

будно пази на све становнике, и сумњиве пријављује. После аустријског Рата за наследство, који је завршен миром у Ахену 1748, смештени су по одобрењу племства неки немачки коњички пукови у З жупаније, где је племство понегде на својим спахилуцима подигло по неколико касарни за 20 до 30 коњаника. А сем тога, сви разбојници се без милости живи набијају на колац.⁷⁷

Овим и другим погодним средствима коначно је пре 15 година јавна сигурност с великим муком прилично востављена, али ће, бојати се, услед укидања мучења, поново бити поремећена; због чега се ово укидање 1776. у Славонији таји. Сад туда нема више многоbroјних разбојничких дружина које би се као некада скитале по земљи са харамбашом. Још се могу срести поједини разбојници. Кад ови нешто похарају или неког убију, подигне се чита земља и покрену се славонски граничари или немачки коњаници. Опколи се читав крај где се злочин десио, подробно се претраже шуме, брда и мочваре, док се злочинац не ухвати, који међутим често за времена умакне, побегне преко Саве у Турску и онде добија заштиту, иако би требало да буде ухваћен и изручен.⁷⁸

⁷⁷ Набијање на колац је како у целој Турској тако и у мађарским земљама обична казна. Пошто злочинац голог полегнут стомаком и чирсто завежу на земљу, одсече му целат секиром стражницу па стави у њу дрвени колац, на врху окован гвожђем, а који целатски момци одостраг дрвеним маливима утерују злочинцу у тело, док га целат спреда управља обим рукама. Ако злочинац треба јако казнити, онда целат, већ према пресуди, има да управља колац тако да он унутра у телу прође поред кичме и изађе кроз затиљак или између плећа. У том случају разбојник остаје жив често по 24 сата, пушни дуван и пије ракију. Али ако се по пресуди колац протера кроз трбух, смрт број наступи.

⁷⁸ Кад је недавно неки велики жупан једном таквом приликом писао турском заповеднику у Босни, на прво и друго писмо није стигао никакав одговор. На треће писмо гласио је одговор овако: „Чудно је што нам чините толико муку, баш као да смо мы дужни да хватамо побегле разбојнике. Дођи сам па тражи своје разбојнике, они су у селу Терманту. — Ибрахим ага“.

§ 23. Досад су Славонци посматрани и описивани само као природни људи. А сад их морамо осмотрити и као чланове једног заједничког државног тела, то јест као грађане, који своје заједничке безбедности и среће ради не само што заједно станују, него и једном врховном господару препуштају да се брине за општи напредак, те су се, према томе, прећутно одрекли природне слободе коју сваки човек доноси собом на свет као најплеменије право рођења.⁷⁹ Ту настају многа крајње важна разматрања, од којих се прво тиче повластица врховног господара и права сталежа царства (*der Reichsstände*). Ипак, ја морам пре тога да прикажем и опишием све грађане државе, од којих државни сталежи, па чак и сам господар земље, као први државни сталеж, сачињавају само један малени део. Они се сastoјe 1) од државних сталежа, 2) од становника градова и трговишта, и 3) од сељака, који су или само сељаци, или пак у исти мањи и војници, и рукују плугом исто као и оружјем.

§ 24. Државни сталежи који имају седиште и глас на маџарском државном сабору сastoјe сe од 4 класе, и јесу (1) бискуп ђаковачки, то јест католички бискуп Славоније,⁸⁰ (2) магнати или барони царства, то јест кнезеви, грофови и фрајхери; (3) обични племићи, који имају племићка добра (*nobiles possessionati*); и напослетку (4) краљевски слободни град Пожега, који, као и сви слободни гра-

⁷⁹ Сви су европски народи жртвовали своју природну слободу, зато да би били срећнији. Но да ли они срећније живе него динаљи у Америци, то је тешко рећи. Руко какве не! Становници полуострва Крима су динаљи у Европи, који никако неће да буду цивилизовани, зато што се плаши несреће која притискује цивилизовани народе. Они на сваки град гледају као на тамницу где краљеви држе затворене робове. Стари Немци мислили су потпуно исто као Татари.

⁸⁰ Како грчки бискупи не могу да имају племићка имања, то они и нису сталежи државе. Без обзира на то, они имају исто толико малих колико и бискуп ђаковачки.

дови, припада краљу. Ко не спада ни у један државни сталеж, тај не може ни доћи на државни сабор у Пожун, који краљ сазива кад хоће. Бискуп славонски и сваки магнат има на њему један посебан глас. Но сви племићи сваке жупаније имају заједно само 2 гласа,⁸¹ а краљевски слободни град Пожега има само један.⁸²

Они племићи који немају племићко добро, него стањују на сељачким имањима зову се у државним законима *armalistae* и сматрају се као сељаци; и по своме спољашњем изгледу једва се разликују од правих кметова. Њихов број је у маџарским земљама необично велик, будући да су многи богати племићи услед тешких турских ратова изгубили своја имања и спали на просјачки штап.⁸³ Мада су они, на основу свога племства, без изузетка ослобођени од свих давања владару, ипак морају власнику племићког добра на коме живе плаћати све што и други сељаци.⁸⁴ Једино су из учтивости и сажаљења слободни да не морају стварно ићи на роботу; али за то морају да дају новац по такси.

Јасно је dakле да припадност државном сталежу високог и нижег племства не зависи од рођења него једино

⁸¹ Кад се краљевским писмима сазове сабор, онда се сви племићи састану у жупанијској кући. Велики жупан предложи три племића, од којих остали изаберу двојицу, даду им пуномоћ и шалу на сабор као своје посланике.

⁸² Слободни град налик је на државни град (*Reichsstadt*) у Немачкој и сматра се као племићки спахилук. Узев у целини, град има популације магната; али не његови грађани појединачно. У Маџарској су сви градови, изузев Пеште, увлаштени у дугове.

⁸³ Овакви уненесрећни племићи добро чувају своју племићку повељу и покazuju је као изабу пред суд, где им се онда, као свим другим племићима, даје столица. Многи од њих баве се и занатом, те су на пример обуђари, без губљења свога племства. Јер они неће да живе кодмагната, као што је то обичај у Польској.

⁸⁴ Власник неће иштити да изгуби, све и да су ти осиромашели племићи ослобођени од спахијских давања; иначе их не би трпео на свом спахилуку, него би имања дао прости сељацима.

и искључиво од поседовања племићког имања. Како граничне војничке области немају ни племићких имања ни слободних краљевских градова, то ту никако и нема државних сталежа, који се налазе само у 3 жупаније (*in provinciali*). У целом Темишварском Банату нема племићких имања нити државних сталежа.

§ 25. Славонија је земља робова или кметова. Ако се изузме свештенство латинске и грчке цркве, краљевски чиновници и официри (*Kriegsofficiere*), чиновништво племства и грађани града Пожеге, сви остали становници су кметови. Не само сељаци, него су кметови и грађани по градовима и трговиštима, штавише и неки имућни трговци.⁸⁵ Сви Илири који су дошли амо године 1690. постали су кметови. Али кметовско стање у Славонији и свим маџарским земљама није ни издалека тако тешко као у Чешкој, Моравској и већини немачких области; оно је прилично ублажено земаљским законима, који господару имања тако чврсто везују руке, да бити кмет нема у себи ништа страшно, сем самог имена. Јер господар нема над својим кметовима никакве друге власти, сем што од њих може да тражи законски утврђену роботу и годишње неколико форинти у новцу, поред једног хвата дрва. За кулук, возарину, пилићарину (*Zwangdienste, Rundefahren, Rauchuhner*) и друга давања којима вестфалски племић притискује свога сељака овде се ни не зна. Нити иједан поседник у Славонији може своје кметове без законског разлога истерати и самовољно им одузети њихову земљу и кућу; мада ниједан сељак у Славонији и Маџарској не може наследно

⁸⁵ Од неког времена постао је у Славонији обичај да магнати и племићи који настоје да насеље своје спахилуке не захтевају више од придоцница а нарочито од Немаца да жртвују своју слободу и да постану кметови. Даду им земљиште, саграде им кућу и склоне с њима уговор на известан број година, после којих им је слободно да оду. Сада су дакле *coloni* од две врсте: 1) *adscripti*, или кметови, и 2) *liberae emigratii*. Ови последњи зову се и *pacitii*.

и стварно поседовати земљиште и непокретна имања као своје право власништво.⁸⁶ Но ипак остаје истина да је кметство активни узрок мале насељености и многих других веома штетних последица.

§ 26. Потпун или цео сељак (*ein Vollmeyer oder ganzer Bauer*) (*colonus integræ sessionis*) зове се онај који има целу сесију, то јест 24 јутра⁸⁷ оранице и 8 јутара (*Joch oder Mader*) ливаде.⁸⁸ Славонско јутро износи једно и по маџарско, и из тог разлога су сеоска имања у Маџарској много уноснија него у Славонији. Све што цео сељак има да дâ своме господару састоји се годишње од 12 дана кулука са 4 вола (*Spanndienst*) или пак 48 дана кулука без подвоза (*Handdienst*), рачунајући по један дан кулука на вола; као и годишње један хват горивог дрвета и три форинте у новцу. Сељак с пола имања (*Halbmeyer*) (*colonus mediae sessionis*) даје годишње 6 дана кулука са 4 вола, или 24 дана кулука без подвоза, и 1 хват дрвета и 1 талир. Може кмет имати и више од једне сесије, на пример једну и по, али у том случају он мора да дâ 18 дана кулука с подвозом или 72 без подвоза и тако даље.

⁸⁶ Или другим речима, племић је власник земљишта и има *dominium directum*. *Coloni* имају *dominium utile*, не могу према томе по својој воли располагати земљиштем; тј. они немају право да своја имања отуђују или да их тестаментом завештају коме хоће. Умре ли *colonus* са децом или без деце, ред наследства је већ одређен законом; према томе, не може се менјати тестаментом.

⁸⁷ Комад земље на коме се посеју две мерице жита зове се у Маџарској јутро. Но у Славонији обухвата једно јутро толико оранице колико се може засејати са три мерице жита, према томе за једну тренину је веће од маџарског. Обично се у једно маџарско или камерално јутро рачуна и 1.600 квадратних хвати (сваки са по 6 квадратних стопа). Међутим то није свуда тако, будући да се у једно јутро рачуна час 1600, час 1200, час 1000 квадратних хвати, већ према томе да ли је у коме крају оскудна или обилна у земљи.

⁸⁸ То јест у плодним крајевима. Али ако земља није нарочито добра, она се сесије сразмерно повећавају, на пример од 48 јутара оранице и 16 јутара ливаде. На једно пољско имање (*Meyerhof*) рачуна се обично 600 јутара, подразумевајући шуме и пашијаке.

Господар има право да од свога кмета захтева или да му стварно изађе на кулуку или да му уместо тога дâ новац. У последњем случају кмет, према законској такси, не сме платити за кулуку с подвозом више од 40 крајџара, а 10 крајџара без подвоза.⁸⁹ Потпуни сељак може dakле да се од свих кулука ослободи за 8 форинти годишње. Набе ли се на крају године да је кмет кулучио више но што је био дужан, онда господар мора да му за сваки кулуку с подвозом више плати у новцу не 40 него 80 крајџара, а за сваки без подвоза 12 крајџара. Ако кмет, на пример, буде са спахијским житом послат на пут који траје три дана, онда му се три дана потребна да би се празних кола вратио кући не отписују од кулука; сем ако није био ван граница жупаније у којој живи.

Све ово горње, друкчије је у војним областима, у којима је кулуку удешен сасвим на други начин и много оштрије. Онде насељеници морају да кулуче далеко више него у трима жупанијама.

Није овде место да се приказује штетност кулука. Био он како му драго благ, ипак је по земљорадњу вазда крајње штетан.⁹⁰ Ако земљорадња, темељ државе, треба да цвета, онда се кулуку мора претворити у новац; као што се пре неколико година са најсрбенијим последицама десило у изборној кнежевини Хановеру.

Владарска давања кметова састоје се превасходно у контрибуцији. Сви сељаци, како латинске тако и грчке цркве, морају католичким бискупима у свим маџарским

⁸⁹ Ма колико сиромашан био славонски и хрватски сељак, он увек хоће да се од кулука откупи новцем, само да не би морао радити. Сељаци непрестано моле за то допуштење, па кад им буде дато, они проладу синичче и плате тиме куљук за читаву годину.

⁹⁰ Најштетније ће бити што сељак често мора далеко да иде или да тера кола док не дође на место, и што се изилазак на кулуку обично тражи у време кад земљорадник и сам има пуне руке послса, те без штете по сопствено домаћинство кулучити не може.

земљама плаћати десетак. Но кукуруз или турска пшеница потпуно је слободан од десетка,⁹¹ и десетак се плаћа само на козе и овце. На коморским добрима и неким племићким имањима десетина по горњој одредби не припада бискупу него владару.

§ 27. Што се тиче владарских повластица, познато је да краљ Маџарске по праву наследства од 1687. ступа на престо као краљ Славоније; да се свечано крунише у Пожуну светом круном светога краља Стевана;⁹² да сасвим сам има право рата и мира, савеза, одашљања посланика и тако даље; да му припадају заплењена имања и феудална добра изумрлих породица; да му припада контрибуција, царина и све што се нађе под земљом, тј. рудници; да он, као први и најотменији државни сталеж, слободно располаже државним приходима; да у ратним временима може да изда општи позив под оружје, и тако даље.

У војничким дистриктима нема државних сталежа: онде краљ влада нesограницено, но држећи се државних законова. У жупанијама је краљева моћ ублажена великим слободама племства.

§ 28. Права државних сталежа у Илирији састоје се углавном у следећих седам тачака. 1) Ниједан члан државних сталежа не може бити кажњен телесно и животом, чашћу или имањем ако му се дело пре тога није пресудом и правом доказало и он по законском пропису проглашен за кривца. 2) Сви јавни закони морају се донети заједно на

⁹¹ У маџарским државним законима прошлога стодећа наведене су понименично све врсте жита од којих десетина припада бискупима. Тада кукуруз у Маџарској још није био уведен, а Славонија је била под Турсцима.

⁹² Не сматра се законитим ниједан краљ који није крунисан том златном круном. Кају да ју је папа Сиљвестар II послао краљу Стевану. Но то толико поштована круна изгледа да је поклон грчких парева. Јер је начињена према грчкој дијадеми и украшена сликама тих парева, па, штавише, на њој су и грчки написи.

државном сабору, на коме се ради као у енглеском парламенту у Лондону.⁹³ 3) Чланови државних сталежа ослобођени су свих царина, приреза и свих других краљевских намета и јавних давања. 4) Они имају искључиво право лова по читавој Краљевини. 5) Нико други сем католичког магната или племића не може имати непокретна имања и земљишта с правом наследства и у власништву. 6) Странци не могу имати племићких добара, ако пре тога нису натурализовани. 7) Сваки члан државних сталежа представља на своме племићком добру или спахилуку некаквог малог владара. Јер он може да утврђује свој замак или племићку курију, да држи трабанте, хусаре, пандуре и тако даље. Он има право да своја имања користи како хоће и да с природним производима њиховим слободно располаже у целој земљи.⁹⁴ Са пустог земљишта које је његовим трудом претворено у плодно припада њему а не бискупу десетак, или управо деветак, како од жита тако и од стоке, што код новооснованих села доста одбације. Члан државних сталежа има даље наследно судско право над свим својим насељеницима,⁹⁵ који му изилазе на кукуруз и слично, и који у њему гледају свога бранитеља и заштитника.

Не само Славонцима и Хрватима, него је и Маџарима забрањено да у страним земљама примају било грађанску било војну службу, и то уз претњу губитка њихових имања и сваког наследног права.

⁹³ Због тога није одржан ниједан државни сабор од 1764. године. Сви магнати који долазе на њу имају право субење својој пратњи.

⁹⁴ Из ове прерогативе простице и више и важнијих последица но што би се веровало. Ако, на пример, земљи запрети глад, краљ не може да заборави сталежима извоз њиховог жита.

⁹⁵ Сима племићким имањима у Славонији припада наследно судско право а некима и право на смртне пресуде (*Blutbann oder Halsgericht*), што се сматра као тежак терет. Наследно право субења обухвата и право књажевана наследника тамницом или батинама. Ова последња казна је окрутна на турски начин, и многи је се Илири боје више но вешала и мача.

§ 29. Главни извор државних прихода је контрибуција, која само у 3 жупаније, не рачунајући војничке области, износи годишње 170.000 форинти и прилично је висока. Има целих сељака који морају плаћати годишње по 60 форинти контрибуцији. Према уведеној контрибуцији на стопи мора сваки кмет плаћати контрибуцију на све своје стварне приходе. Корист наиме која притиче од обрађене земље и стоке прорачуната је на одређени начин, и према томе се плаћа контрибуција. Ако је земљорадник вредан, ако обрађује све своје винограде и њиве и ако држи много стоке, мора плаћати високу контрибуцију. Али ако је лен, контрибуција му је мала, а тиме се његова леност подржава. Та контрибуциона стопа није дакле погодна за лен народ. Па ипак, добро ми је познато да свака контрибуциона стопа има своје добре и лоше стране. У војничким областима сребена је она нешто боље.

Десетак од жита, коза и оваци, припада на 4 спахилука такође краљу.⁹⁶ Прелазим преко других ситнијих кметовских давања. Царина на увозну и извозну робу прилично је важна, нарочито у Земуну.

Мислим да се не варам ако целокупни краљевски приход из Славоније и Срема проценим на 1 милион форината, од чега се једва једна половина употребљава за плаћање краљевских чиновника и војника, за одржавање тврђава, јавних зграда и тако даље. Чист остатак износи годишње свакако преко пола милиона форинти.

§ 30. Сада приступам начину управљања и устројству који су у војничким областима народних војника или у *militare* сасвим дружији него у *povinciale*. Оно није припојено угарској круни, него се у њему управља војнички, удешено је на војнички начин и стоји под командујућим

⁹⁶ Та четири спахилука зову се Пакрац, Дарувар, Илок и Кутјево, од којих је последњи припао краљу из оставине језуита.

генералом у Славонији, коме је редовно седиште у Осеку, или који је у осталом подложен бечком Дворском ратном савету и од њега добија наређења, како да поступа. У рукама официра су како правосуђе тако и сви јавни послови области. Они дакле морају бити упућени не само у војнички позив, него и у пољопривреду и финансије, па чак и у право. Јер они деле правду у грађанским и кривичним стварима, будући да су они редовне судије војника и свих осталих становника који се било у градовима баве грађанским пословима било у селима сточарством и земљорадњом. Не може се порећи да је у овим војним дистриктима удешено све уредније и боље него у жупанијама. Владарске одредбе и уопште све нове мере и прописи који имају за сврху напредак и болјак земље, па према томе благостање поданика, не само што се без спорности и оклевашања као у жупанијама, извршавају с волjom и вредно, него се, и пошто су уведене, активно и упорно спроводе.⁹⁷ То ће свакако бити и један од узрока што становници далеко радије живе у *provinciale* него у *militare*. Јер Илир мрзи уредност и одупире се свим новотаријама и не познајући их: он воли да остане онако како је видео, чуо и научио од оца.

§ 31. Онај део државе који је године 1747. добио грађанско устројство, или *provinciale*, подељен је на три жупаније или комитата. Једна грофовија или жупанија (*comitatus*, илирски *stolize*) мали је део земље на коме се налази известан број племићких имања па и коморских добара, утврђења, краљевских слободних градова и обичних градова, и којим у краљево име управља један врховни

⁹⁷ То чине војничка послушност, дисциплина и притисак. Сем тога, у *militare* има много више виших и низких официра него што је у *provinciale* краљевских чиновника. Због тога је онда надзор општири и увођење нових и корисних мера далеко лакше него у жупанијама, где је у надзорном особљу прилична оскудница.

гроф (*Obergraf*) или велики жупан (*Obergespann*) (*supremus comes*).⁹⁸ Ниједна жупанија није наследна нити скопчана са каквом почашћу, као у Маџарској,⁹⁹ него сваку краљ по своме нахочењу повераја једном магнату који у тој жупанији мора имати имања. У правним и судским стварима подлежу све три Краљевском намесништву у Пожуну, а у свим другим стварима Краљевском намесништву у Загребу (*Sagrab*) или Аграму у Хрватској. Комитати морају дакле у важним случајевима слати извештаје делом у Маџарску делом у Хрватску, према природи ствари, и оданде примати наредбе како да поступају.

У сваком комитату, како у Славонији тако и у Маџарској и Хрватској, има један велики жупан, који прима 1000 талира годишње, али у Славонији га обично нема; 1 поджупан (*vice-comes*), који у ствари води све послове, мора присуствовати извршењу казне над злочинцима, и прима 600 форинти; 1 порезник (*Rentmeister oder Ettnheimer*) (*perceptor*), који управља комитатском касом и прима 300 форинти плате; 1 секретар (*notarius*) са неколицином подсекретара (*vice-notarii*) и са 300 форинти плате; 4 врховне судије (*Oberstuhrlrichter*) (*supremi judices*) и 4 ниже судије (*Unterstuhrlrichter*) (*vice-judices nobilium*), они са 100 талира а ови само са 50 форинти плате; имају међутим неких споредних прихода. Поред њих долази још 1 капетан (*Hauptmann*) који предводи комитатске пандуре и хусаре; као и нешто других низких чиновника.

⁹⁸ Жупаније у свим маџарским земљама су истоветне као и старе немачке *Gaugrafschaften*, и велики жупан је оно што је био *Gaugraf*. Могу се употребити и са данашњим *Landvogteien, Kreisen, Aemtern* и *Pflegerichten*, па је тако велики жупан *Kreishauptmann, Landpfleger, Amtmann* или *Landvogt*.

⁹⁹ У Маџарској је десет жупанија наследно, остале припадају бискупијама или високом државном чину. Нешто мало их је које држи краљ.

Великог жупана именује краљ; све друге чиновнике бирају магнати и племићи поседници. Но, велики жупан приликом сваког избора предлаже тројицу, од којих се бира један. Сви чиновници морају бити племићи и у тој жупанији имати имања. Године 1777. сви су комитатски чиновници били робени Маџари, Хрвати и Немци, пошто Славонци још неће да се оспособљавају за таква звања, па ретко уче и латински језик, на ком се обавља већина послова.

§ 32. Маџарска, Немачка, Француска, Енглеска и тако даље рај су за правозаступнике и адвокате,¹⁰⁰ али врело чистилиште тужиоцима. У Славонији међутим адвокати и прокуратори умиру од глади. Начин на који се дели правда, или правосуђе, уређен је сасвим једноставно и природно. Мудролије Јустинијанове и његовога суманутога Трибонијана немају овде никаква значаја,¹⁰¹ него само стари честити земаљски обичаји и маџарски законик, назван *Jus tripartitum*. У пределима војничким све правне случајеве решавају без оклеваша и околишења, како било да било, официри, који се не држе никаквих правних измишљотина. Кривичне случајеве брзо решава војни суд, чак кад је оптужени и жена.

Како се 3 жупаније сastoјe од племићких имања која имају наследно судско право, то се у *provinciale* већина правних ствари решава пред спахијским судовима. Ако се

¹⁰⁰ Маџарска има исту несрћу као и Немачка да њезино право-суђе, које због парничарске страсти становника, које због многобрojних судова и закона, није чврсто повесано, да би се сачувало од случајева сукоба и сваљаваша између судова. Они су подигли престо како у Маџарској тако и у Немачкој, а пред тим престолом тужитељи морају пасти.

¹⁰¹ Како је неумесно узимати тубе право од тубег народа показао сам ја у својој *Verteidigung derer Hoheitsrechte, welche auf der westphälischen Reichsfeste, der Burg zu Wulften haften*, I Band, страна 158, нота b, као и страна 229, другог издана од 1768.

ствар тиче каквог сељака племића (*armalista*), њу као што треба решавају поджупан и судије (*Stuhlrichter*) у име властелинства на коме се налази племићево имање. После оба племићка суда може се апеловати на жупанијски суд, а после њега у извесним случајевима на краљевску таблу. И слободни град Пожега има свој градски суд, после којег ствари, такође, долазе пред краљевску таблу.

Духовне ствари тичу се или чланова западне или источне цркве. У првом случају решавају се пред бискупском конзисторијом у Баковару и шаљу се затим католичкој архибискупiji у Мацарској. Али у другом случају спадају ствари на епархијску конзисторију у Пакрацу и на архиепископску у Карловцима у Срему.¹⁰²

Правозаступници и адвокати нису овде ни издалека тако многобројни као у Мацарској.¹⁰³ Јер они овде имају мало послана, пошто су у Славонији ретки важни спорови и масне парнице. А Илири имају и дара да своје ствари пред судом и без бранитеља вешто образложе и бране.

§ 33. У световним споровима и кривичним случајевима за Славонце католичке и грчке вере, ако су световног сталежа, иста је врховна власт, судије и закони. Али сви Славонци и уопште сви Илири који су се насељили у мацарским земљама (изузевши Ердељ) а припадају грчкој цр-

¹⁰² Конзисторије грчких владика решавају све духовне предмете, на пример несугласице о важности брака и осталих светих тајни. Оне се баве црквеном дисциплином, суде о смењивању недостојних архимандрита, попова и других, саслушавају духовнике, брину се о издању нових и одржавању старих цркава, капела и њихових утвари. У дужничким споровима они стављају духовнике у притвор и слично. У Карловцима је уређена врховна конзисторија, пред коју апелацијом достављају предмети сих 7 спарапских конзисторија. Уређење тих духовних судова опширно је прописано илирским *Рејуламеном*, VIII одељак, странице 55 до 87.

¹⁰³ У Мацарској има мноштво адвоката, али они су и потребни, јер има много парница, нарочито због граница. Стaje мало мuke и још мање студирања и ученошти да би се постало адвокат. Човек само положи заклетву да се за то осећа способан.

кви стоје непосредно под ц. к. Илирском дворском депутацијом у Бечу,¹⁰⁴ ако се ствар тиче вере и привилегија илирског народа. Пред Дворску депутацију долазе и ствари грчког свештенства, било да су из војних области, или жупанија. И ово уређење не односи се само на Славонију, него и на све мацарске земље аустријског дома.¹⁰⁵ Но разумљиво је само по себи да све ствари које се тичу вероисповедања, савести, службe божијe и литургије, па се према томе односе на духовне послове, искључиво и једино обављају патријарх и митрополит у Карловцима и грчке владике. Ко није задовољан одлуком Илирске дворске депутације, може ићи пред престо и потужити се самоме владару.¹⁰⁶

Иако се права Илира, која имају снагу и важност не само у Славонији, него и у свим мацарским земљама (изузевши Ердељ), односе у ствари само на слободу савести, вероисповест и црквено устројство, и утврђују их, она ипак јако утичу на читаво устројство земље, које је удешено сходно тим правима. Ови су цареви дали те привилегије:¹⁰⁷ а) цар Леополд, 2. априла и 21. августа 1690, б) Јосиф, 7. августа 1706, в) Карло VI, 2. августа 1713, г) Марија Терезија, 24. априла 1743. и нарочито 14. фебруара 1763. године. Осим тога све су те повластице и сувише још једном потврђене 2. јануара 1777.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Илирска дворска депутација основана је најпре 1767. у корист Илира. Она се састоји од једног председника, неколико саветника, 1 секретара и више других чиновника.

¹⁰⁵ Илирски *Рејуламен*, II одељак, параграф 2, на страни 6.

¹⁰⁶ Овај рекурс је Илирима изричito допуштен у реченом *Рејуламену*, I одељак, § 1, стр. 5.

¹⁰⁷ Оригинали ових повластица налазе се у архиепископском архиву у Карловцима и штампани су са следећим написом: *Privilegia per divis Imperatores, Leopoldum, Josephum et Carolum VI, nec non Mariam Theresiam nationi Illyrico-Rascianae concessa et confirmata, die 24. Apr. 1743; 4 и по табака in fol.*

¹⁰⁸ То јест новим илирским *Рејуламеном*, § 1, стр. 5.

§ 34. Како је рђаво уређена полиција у читавој Илирији, не осећа нико боље од онога ко путује кроз те дивље земље. Славонија је краљевина без домаћих убогих и болница, без старачких домова и лазарета, без поправилишта и луднице, без гостионица, без сирочадских домаћина, без бабица, без установа за гашење пожара; укратко, без свега оног што једна макар осредње уређена полиција одмах уводи као ствари неопходне и нужне. Како ли би се уплашио какав размажени Парижанин кад би га судбина бацала у земљу где нема позоришта, отменог света (*beau monde*), гиздаваца, нема концерата, кола за унајмљивање, носила, тапацираних соба и сличних парискских ствари неопходних за живот.

§ 35. За жаљење су све земље које се граниче са Турском. Јер оне нису изложене само неочекиваним оружаним упадима него и кужној болести. Код Османа је војничка дисциплина рђава, а јаничари имају веома малену плату, па и та је поред тога врло неурдерна и често дуго не стиже. Глад и очајање нагони онда људе да наоружани пређу на аустријско земљиште,¹⁰⁹ харапуј, пљачкају и краду, и побију све што се супротставља; којом приликом остављају покаткада кугу за успомену. Она долази и од зараженог ваздуха, као и с робом,¹¹⁰ путницима, па чешће и

¹⁰⁹ Кад турски заповедник примести шта се спрема, одмах опомиње аустријскога, па овај онда пази и почасти незване госте прахом и оловом. Ни Портага не мари много ако у тим приликама буде убијено 100 јаничара. Једном у години притечују турске лаве војничке вежбе на Сави. Догод оне трају, неколико стотина славонских граничара маршира напуњених пушака блабом, да спречи Турке да пристану уз славонску страну.

¹¹⁰ На несрету, аустријске земљама је потребна многа турска роба која је заразна те годинама чува у себи кугу; на пример вуна, памук, и друго. Куга која је страшно пustoшила Марсель и Тулуон од 1720. до 1723. пренесена је у Француску маленим узорком памука који је један трговац донео у цепу из Смирне. Један аустријски официр, кад је дошао из Турске па издржао карантин и био здрав, пренео је кугу у Маишарску кићанку на сабљи; ко год је дотакао кићанку, заразио се.

преко мачака,¹¹¹ и на свакојаке друге начине; преносе је на пример харамије и тако даље, кад прелазе из Турске преко границе. Необичном провидношћу божјом, не заражује се ништа што човеку служи за јело и пиће. Египат је земља где мочваре нилске, квareni се, стварају кугу; одатле се она шири у све турске земље.¹¹² Да би се ова страшна зараза одбила од Славоније, применjuју се разне мере које стају новаца, бриге и муке, и од којих је најглавнија да не само сви путници, чим пређу Саву и ступе на славонско тле, морају у одвојеним зградама издржати карантин, него и да се сва трговачка роба, све бале и писма, пошто их отворе заклети чиновници, сваког дана диме и излажу на сунце. И угон турских свиња тражи велику опрезност. Кад куга стварно хара у суседству Славоније, опрез се удвостучава и карантин траје б недеља или 42 дана; иначе само упона толико. Ко се крадом провуче а не издржи га, тај, према околностима и према изазваној опасности од заразе, бива кажњен смртнју.

Кад би било допуштено да роба и путници који долазе из Турске прелазе славонску границу где хоће, било би тешко спречити да се ко не прочраде. Из ових и других разлога одређена су само 4 места преко којих се пуштају путници и турска роба; то су Земун, Митровица, Брод и Граџишка, четири гранична места на левој обали Саве. Путници и трговачка роба, кад стигну онамо, одмах се

¹¹¹ Продорни и суптилни отров кутин ради се задржава у мачијем крзну; па како се мачке ноћу скитају из куће у кућу или из села у село, тако и преносе заразу из места у место.

¹¹² У све четири дела света има нездравих земаља. Па ипак се куга већином задржава у Турској. Оде нису предузете још никакве јавне противмере, иако има породица које се више не препуштају судбини, као пре, него настоје да се сачувају од заразног отрова. Заражени Тури не остају у кревету него сваки да излазе, али носе болеснички турбани, по коме се познају. Услед крстана они се помало зноје па често спасу живот, док Франци или иностранци хришћани, кад буду заражени, поплашени летну у кревет па умру.

воде у такозване контумаце, где први имају да издрже прописани карантин или контумац, а ова да се очисти; и то под надзором једног лекара, једног ранера и многих контумаца чиновника.¹¹³ Пошто се онда турска роба и писма на прописани начин излагала на сунце и чешће кадила димом, роба се опет запакује и шаље даље, а писма се поново запечате печатом здравственог саветника, на коме стоји царски орао са кружним натписом *sigillum sanitatis*, па се куриром шаљу у Беч, а одатле поштом даље за Немачку, Польску Француску, Холандију, Енглеску, Данску и тако даље.

Здравствени саветник у Славонији, који као и сви остали стоји под бечком санитетском депутацијом, има да води рачуна о свим мерама за одбијање куге. Он непретано има да извештава у Беч опада ли куга у Турској или расте, према чему депутација скраћује или продужује време контумаца, а противмвере се ублажавају или пооштравају. Крајем године 1776. у читавој европској Турској није било куге: случај крајње редак!

Искусти лекари запазили су на 4 контумаца славонских места да куга, према природи људског тела, делује на два начина: или се крв од ње нагло згруша, или се потпуно разводни (*coagulando vel resolvendo sanguinem*). Чим у јесен или у зиму падне први снег, зараза престаје и пошаост се више не шири. Међутим они који је већ имају, морају умрети без спаса. У лето се куга поново преноси из Египта у Европу. Најокушанија средства против заразе јесу да човек остане хладнокрван и одбаци сваки страх, да се потпуно уздржи од меса и да много пуши: три средства помоћу којих многи Османи остају потпуно здрави.

¹¹³ Славонски контумаца чиновници а нарочито контумаца момчи, који бале трговачке отварају и разлажу, не живе дugo, него им опаке гроздице или чак и сама куга прекрате живот; онда њихове удовице и деца добијају поклон под именом сирочадског талира (*Waisenthaler*).

§ 36. Војна сила славонска много је јача но што би се могло мислити о једној слабо насељеној земљи. Јер пошто су Славонци од природе склони рату и воле да служе као војници, то краљевина, и без обзира на слабу насељеност, може у случају потребе сасвим лако да дигне 30.000 људи.¹¹⁴

Народни пукови (*die National-Regimenter*) славонских граничара јесу: 1) Петроварадинска, 2) Бродска и 3) Грађашка регимента, чemu још приодлазе и 4) славонски хусари. Три прве су пешадијске, свака се састоји од четири батаљона, батаљон од 6 компанија, а једна компанија за време мира од отприлике 200 душа, које предводе један капетан, два лајтнанта, један заставник и 6 подофицира. Хусарска регимента броји за време мира 2000 људи и тако је добро снабдевена коњима, да често обичан хусар има по три коња, који свак себи мора набавити и одржавати. Ови хусари имају као сви хусарски граничари не само карабин, пиштоле и сабљу, него и копље, којим у пуном галопу могу да погоде талир, као што сам сам видeo 1776. године.

И 4 славонске, као и осталих 18 аустријских граничарских регименти¹¹⁵ које у маџарским земљама штите границу и чине одличан бедем против Османа, имају свим посебно уређење. Све су оне састављене од војника граничара који по лонгобардском клетвеничком праву

¹¹⁴ Мушкарци дорасли за војску и који могу да носе пушку чине у свим земљама четврти део становништва. Међутим, без штете по земљорадњу и грађанске занате може се да ратну службу употребити само осми део свих становника. Узме ли се 30.000 Славонца осам пута, испада 240.000 становника, не виш.

¹¹⁵ У Хрватској, Славонији, Ердељу и Темишварском Банату има уопште седамнаест граничних пешадијских регименти и пет регименти пограничних хусара. Те 22 регимента, које за време мира броји 60.000 људи а за 4 недеље могу да се повећају на 100.000, не зову се по каквом пуковнику или генералу, него обично по каквој старој тврђави која лежи у њиховој области.

уместо плате имају земљиште.¹¹⁶ Отуд обични војници не примају никакву плату све док се регимента налази у својој области у којој јој је седиште. Али чим изађу из те области, примају плату као и сви други војници и коњаници. Официри су међутим плаћени и за време мира,¹¹⁷ но нешто мање од официра других регименти. Јер и њима је, као и обичним војницима, додељено земљиште. Сви ти граничари, и официри и обични војници, морају сами себи набављати сву опрему. Оружјем су додуше снабдевени на рачун региментске касе, али га после тога под другим именом морају постепено отплаћивати.

Извесно је да су војне области у Славонији и Хрватској велика драгоценост за аустријски дом. Јер те регименте, којих има 15 на броју,¹¹⁸ не стају за време мира ништа, а за време рата се, без муке, трошка око врбовке и губљења времена, могу тако појачати да чине војску од 80.000 људи редовних трупа. Становници тих области сви су рођени војници и имају здраво жилаво тело, коме ратне недаће не школде. Они и не воле ништа друго сем оружја, којим се вредно вежбају од малих ногу. Па кад добу у своју народну регименту, постану од њих за кратко време изврсни војници који с радошћу полазе на бојно поље,¹¹⁹ без страха улазе у битку и тако су верни својим заставама, да се дезертирање код њих сматра као одвратан порок.¹²⁰ Најгоре је што о Михољу днес журе с ратишта кућама, да би обрадили земљу.

¹¹⁶ Преса томе, они су *milites limitanei et feudatarii*. Османи имају такође граничаре, назаване *serratkulu*.

¹¹⁷ Међу официрима има прилично Немаца. И командовање је у свим региментима на немачком.

¹¹⁸ То јест 11 регименти у Хрватској и 4 у Славонији. Међу тих 15 налазе се и 4 регимента хусара.

¹¹⁹ Исти подстручак који чини да Османи воде бој, то јест нала у плен, налази се и код Славонија и Хрвата.

¹²⁰ Али ако се деси да граничар дезертира, кућа му буде срушена а жена и деца отерани.

Сем тога у Славонији има још и немачких и маџарских регименти. Немци су коњаници, који су по жупанијама ту и тамо, по цела чета или по попа чете, смештени у касарнама; Маџари чине посаду тврђава и пешаци су.¹²¹ Јер пошто се народне регименте морају бавити пољопривредом и земљорадњом, не могу се употребљавати као посада тврђава.

§ 37. Пошто велике реке окружују краљевину и одвајају је од Турске с југа и истока, мора се она штитити и са водене стране. За ово служе галије које се у Архипелагу зову *Sayken*, а на Дунаву *Tschaiken*, код Османа. Дунав и Тиса, која дели Маџарску од Темишвара, образују на месту где се спајају у маџарској жупанији *Bacs* један земљоуз или ћошак који настањују Илири и Власи, и који чувени, већ раније у § 15 описаны римски шанац цара Диоклесијана, затвара и са запада одсеца од Маџарске. Овај прилично велики угао јесте војна област у којој је 1771. поново устројена речна војна сила за заштиту Дунава, Саве и Тисе. Сви становници су, као и у другим војним дистриктима, рођени војници, који служе на споменутим шајкама. Отуд и име Шајкашки дистрикт (*Tschaikisten-District*) и Шајкашки батаљон (*Tschaikisten-Bataillon*). Сви становници те области, која признаје грчку цркву, има неколико манастира и лежи у епархији грчког владике бачког, сачињавају само један батаљон, чије се пуно бројно становје састоји од 1113 момака.¹²² Батаљон воде један пуковник

¹²¹ Маџарска регимента која се сад по своме пуковнику зове Јох. Палфи, налази се већ годинама у Срему. Архиепископ или патријарх у Карловцима имао је раније право да ту регименту, која је већином састањена од Илира грчке вере и чији је духовник један поп, даје коме хоће. Због тога је грчке владике још увек зову *nača regimentar*.

¹²² Године 1776. било је у том батаљону пуно бројно становје. Униформа је јасноплава са првеним посувратцима (*Aufschlag*) и белим дугметима.

ник и многи други официри,¹²³ који се разумеју не само у ратовање на води него и у бродоградњу и инжењерију. Штаб се стално налази у варошици Тител (*Titul*) на десној обали Тисе, недалеко од места где се она спаја с Дунавом. Тамо су магазини, арсенал и радионице за градњу бродова.¹²⁴

Шајке (*die Sayken oder Tschaiken*) су мале галије снабдевене једрима и веслачким клупама. Оне се крећу брзо и иду хитро, и против струје и ветра. Ове галије су разлиичите величине: најмање носе 2 топа и 10 војника, највеће 4 топа и 100 људи. Што се тиче војника на броду, они су наоружани пушкама (*Flinten*), мускетама (*Muskedonen*), сабљама и копљима којима се на једном крају налазе мали гвоздени шиљкови, па отуд у чаркама задају страшне ране. Ако би мимо очекивања дошло до рата са османском Портом, те ће галије, којих је много на броју, моћи учинити изврсне услуге и прокрастарити Дунав све до Црног мора. Шајкашки официри познају целу реку низводно, снимили су њезине многообројне аде, спрудове, вирове, плићаке и опасна места и ставили их у мале и цртеже.

Крај друге књиге

¹²³ Како се Илири мало баве инжинерijом, то се међу официрима тих војници бродара налазе и Немци; на пример, фрајхер фон Хеенхаузен (*Hohenhausen*), који је 1777. био мајор и који је познат са својих списка, напр. *Alterthümer Daciens im heutigen Siebenbürgen*. Године 1777. издао је тај искрени официр у Осеку историју Илири: прву немачку књигу која је штампана у Славонији.

¹²⁴ Римске ствари које су овде извадене и из земље и из воде показују да су већ Римљани градили и опремали овде бродове.

ОПИС СЛАВОНИЈЕ И СРЕМА

III књига

Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садацне устројство у црквеним, праћанским и војним стварима. III књига, у којој се налази Јоаноијафија. Из сопственој посматрања и Јоаноија запажања учињена у самој земљи од Фридриха Вилхелма фон Таубе, царској и краљевској правој доносаустројској владиној светейници. Лайци, 1778.

Res ardua, vetustis novitatem dare, novis auctoritatem, obsoletis nitorem, obscuris lucem, fastiditis gratiam, dubiis fidem, omnibus vero naturam et naturae suac omnia.

Plinius

Beschreibung
des Königreiches
Slavonien
und
des Herzogthumes
Syrmien,

sowohl

nach ihrer natürlichen Beschaffenheit; als auch
nach ihrer istorigen Verfassung in kirchlichen, bürger-
lichen und militärischen Dingen.

III. Buch.

welches die Topographie enthält.

Das eigenen Beobachtungen und aufmerksamen im Lande
selbst gemachten Wahrnehmungen entworfen
von

Friedrich Wilhelm von Taube,
Kaiserl. Königl. wirklichen M. Oestr. Regierungsrath.

Leipzig, 1778.

Насловна страна оригиналног издања III књиге из 1778. г.

ПРЕТХОДНА НАПОМЕНА

уз трећу књигу

Ево појављује се, коначно, последња књига, у којој је опис градова, двораца, варошица и других места, те се може надати добру пријему. Кад сам у почетку ове године свој први прилично кратки спис још једном пропуштао кроз руку и спремао за штампу, десило се да ми је ова III књига нарасла под пером јаче но што сам испочетка мислио. Сва места која сам 1776. и 1777. добро разгледао и неко се време у њима задржао описаны су опширије и тачније него она која нисам видео или која сам само окрзио у пролазу, из бојазни да не унесем нетачности. Нико неће лако руке опширио и уз то тачно описати место које сам није видео.

Много ме је ова топографија стала муке и временса, будући да нисам имао ни једног јединог претходника код којег бих се могао обавестити. Оно, каноник Балтазар Адам Kercselich de Corbavia [Крчелић од Крабаве] издао је 1770. у Загребу један фолијант од 522 стране, чији опшири наслов много обежава.¹ Но учени писац сматрао је да сасвим треба да прескочи топографију, природопис, државно устројство, постојеће ствари у Краљевине Славоније и сличне ствари. Штавише, оно мало географских ствари што их је у књизи ретко су тачне. Тако на пример све што на страни 407. стоји о Срему потребно је много исправити.

¹ Почетак наслова је: *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notiae praeliminares etc.*

Ја сам дакле свуд сâm морао крчти пут да једну непознату земљу учиним код нас познатом; али не могу порећи да сам се много намучио да разрешим такав хаос и да не само описем иских стотину места која још нико није описао, него и да их ставим на оно место на које заправо спадају по садашњој политичкој подели земље. Све би ми то било немогућно да нисам пропутовао кроз земљу по јавном послу, да се нисам задржао у њој прилично дugo и да нужна обавештења нисам прсао са извora на самоме месту.

Имена градова и места нисам хтео да сакатим, него сам више волeo да их пишем онако како их учени Илири стварно пишу. Јер да имена треба дати према правопису уобичајеном у свакој земљи, правило је које се не може одбазити; не осврћући се на изговор; иначе ћe доћи до најнеобичнијих привићења. Но ја не могу скрити да се прави изговор већине илирских речи не може тачнији дати никаквим другим словима него илирским или, што је исто, глаголским; због чега ми се чини бесмислено што католички Хрвати, Далматинци и Краинци свој илирски матерњи језик пишу латинским² словима, Чеси свој немачким, а Власи свој језик, који је само покварени латински, глаголским. Но овде глаголска нисам могао употребити а да већини читалаца имена градова и места не учиним сасвим неччитким.

Многа стара места дуж Драве и Дунава, која се налазе преко пута Маџарске, или су Маџари у средњем веку саградили, или их боље насељили, или их бар дugo држали. У сва три случаја добила су ту места обично маџарска имена; на пример Wuko-vár, Вуко-град (Wuko-Burg), Peter-vára, Петров-град (Peters-Burg), данашњи Петроварадин, Diaco-vár, Јаковград (Jacobsstadt),³ Земун и др. Таква имена ваља дакле писати и изговарати маџарски; остала пак, која су по пореклу илирска, илирски.

Маџари изговарају слово S као Š, а Z као Ž (S), а Илири не. Слово Г (глагол) изговарају последњи сасвим тврдо, скоро као X, они, међутим, сасвим меко, скоро као И. Глас Ч (tsch) пишу Маџари помоћу cs, а Илири на стари правилни начин

² Католици Славонци, Босанци и Срби употребљавају сви глаголска слова, што добро чине.

³ Város (Warosch), двор или град, скраћује се често у Várá и у Vár, и значи исто што и Város. На илирском језику двор или град (eine Burg oder Stadt) значи Град, нпр. Београд. Руси и Поляци променили су Град у Грод; Словени и Венци у Немачкој пак у Gard, нпр. Stargard, Mümpelgard, Stuttgart итд.

помоћу ch, а на нови помоћу ts. Они пишу на пример Posegá, Város, Csepín, Petrowics; а Илири Poschega или Boszega, Varosch, Chepin, Petrovich. Многи Маџари који су у Краљевини Славонији, откако се она спојила са Маџарском, делом краљевски, делом племијски чиновници, започели су једну штетну новину; они сад сва места одреда пишу маџарски; нпр. Wutschin вместо Wutchin, Plattermitz вместо Pletternic (а без акцента звучи код њих као e), што се никако не може одобрити. Штавише, они иду још даље, па старо илирско име мењају каткада у маџарско; нпр. Illok или Illok u Ujlák.

Осим тога у илирских сељака у маџарским и турским земљама лоша је навика што воле да уводе нова имена, која се понеки пут узимају из одговора на питање: куд си кренуо?; нпр. у бању! (uam Badet!), и онда се то место временом прозве Убана (Zumbade). Положак неког места такође их чешће даје повода да измисле сасвим ново име. Тако је нпр. прастаро име Дарувар већ пре неколико стотина година промењено у Подборје (Unterdermberge), а то зато што се седиште племића налази у подножју једног брга. Они исто тако имају обично да скују сасвим ново име према каквој новој грађевини, нпр. капели, млину, мосту и др., а и према каквом убиству, несрћном случају и слично. Временом та уведена имена посталају обична, толико употребљавана и у читавој земљи тако општа, да се стара напослетку или сасвим заборављају, или пак да једно место мало помало добије три или више имена, па онда треба велике муке да се пронађе и испита које је тачно и право. Понеки пут прекрштавају се исто тако реке и потоци; много од њих сваких неколико миља носи сасвим друго име, нпр. по каквом новом мосту, или по човеку који се у њима удавио, или по каквој необичној риби што је у њима можда ухваћена итд. Река Verbas (Verbas) у Босни, која противче поред Бањалуке (Banjaluka) а утиче у Саву између Брода и Грађинске, добила је мало помало између Саве и Јајца (Jauscza), престонице пребањских краљева, три различита имена. Јаки брац који тече између Славоније и Срема и најзад се улива у Саву, навише према своме извору зове се Bih (Bich, Bitsch), а наниже према своме ушћу Boszut (Beschud). На овај начин морала су у земљопису свих илирских земаља које су под влашћу било маџарских краљева било великог султана настати многа немила тамна места и свакојаке збрке. Има старих места која су на тај начин постала мало помало тако непозната да стварно више нико не зна где би их ваљало тражити; а то што им се заборавило право име, под којим их спомињу стари споме-

ници, повеље и летописи. Старе добре земљописне карте из XV или XVI столећа овде би изванредно послужиле; али их тако старих нема, ни добрих, ни рђавих.

Како опшiran опис старина и природних знаменитости, нпр. ретких животиња, птица, риба, инсеката, растиња, плодова, окамењењима ствари и т. сл. не спада у топографију, а поред тога се без цртежа и слика не можечинити ни јасним, то сам ја за потпунији и опширији опис природних реткости а и старина (као што је већ речено у предговору I књиге) наменио посебну расправу, а њих сам овде описао само укратко. Но још не могу рећи кад ће речена расправа или критичко саопштење угледати дана, будући да сечење бакра [бакрорез], цртежа и т. сл. у Аугсбургу врло споро иде, а и што се пробни отисак каквог комада често по три-четири пута мора слати тамо и овамо док се не исправе све погрешке.

Нешто морам споменуты овде за први мах, и то да се у свим маџарским и турским земљама Илира сваког дана вредно уништавају многи ретки остати и споменици старине. Јер Словени или данашњи Илири хоће свакојако да буду природни становници ових земаља, и због тога намерно уништавају све споменике који показују да су пре њих живели ту други и много цивилизованији народи, а да су они сами само придошлице. Осим тога, племићки чиновници и закупници имања имају тако мало поштовања за седу старину, да без разлике све остатке њезине, који у земљи и на њој ма и најмање сметају њиховој земљорадњи, наређују да се руше, уништавају и ломе, често не знајући за вредност онога чему из пусте грамзљивости траг затири.⁴ Па су укорењено незнанje и варварство већ одавно избрисали из памћења становника свако сећање на места где су покопане драгоцене старине. А то је исто тако случај у Грчкој, Сирдији, Египту итд. У Срему је још у средњем веку било важних остатака⁵ од којих је већина нестала а остали се могу наћи више под земљом него на њојзи. Где било да се закопа, наилази се на старе зидове и темеље опустошених грађевина. Свега пре осамдесет година

⁴ Један закупник наредио је 1750. да се сруши још управни комад једног лепог тријумфалног лука, да би се могла проширити штала за волове што је стајала до љега.

⁵ Ја сам читао рукопис описа једног путовања које је Беновљанин Гримальди учинио године 1120. до 1122. кроз Хрватску, Славонију и Срем за Београд и онда даље на Крим. Он спомиња да је Срем затекао у дивним градовима и палатама које леже у рушевинама.

изорали су сељаци невероватну количину разних старина, а нарочито римског новца од метала, бакра, злата и сребра, или су их нашли у потоцима, барама и ритовима. Већином их сељаци сад или прво преломе, или их пре тога истопе па онда продају; будући да су из глупости често златне и сребрне новице, који су у земљи изгубили боју, давали за бакарне и металне, што их је напослетку опаметило.

С обзиром на ову III књигу немам ништа више да додам сем да саопштење које садржи закључак о Клементинцима, древном једном народу што је остао непомешан с другима, до сада још није било познато изван Срема. О овом необичном народу није се колико ја знам још никад што појавило штампано. Ја ћу Клементинце у гореспоменујој посебној расправи или критичком саопштењу описати опширије и тачније, а и необичну ношњу њихову дати у бакропису.

Беч, 1. маја 1778.

САДРЖАЈ
треће књиге

Подела Краљевине на Војну границу и на грађанску провинцију,
или 3 жупаније

- I. Топографија Вировитичке жупаније
- II. Топографија Пожешке жупаније
 - О Срему уопште
- III. Топографија Сремске жупаније
 - О Војној граници уопште
 - I. Топографија Петроварадинске регименте или сремских граничара
 - О области славонске граничарске милиције уопште
 - II. Топографија Бродске регименте
 - III. Топографија Градишчанске регименте
- Закључак, који садржи саопштење о Клементинцима, прастаром с другима испомешаном народу
- Додатак, или допуне и прилози опису Срема

ОПИС ГРАДОВА И МЕСТА У СЛАВОНИЈИ

Читава Краљевина дели се у опште на Доњу и Горњу Славонију. Она обухвата Хрватску, ова пак Славонију и Срем. Доња Славонија, о којој је овде једино реч, састоји се из два главна дела, који су I, грађанска провинција (*provinciale*), II, војничке области на турској граници (*militare*). Она обухвата унутрашњи део Краљевине који се не граничи с Турском, него лежи у страни од турске границе, делом према Маџарској, делом у средини земље.¹ Ја почињем са грађанском провинцијом, која се састоји од три жупаније или комитата;² они се зову I. *Вировитичка жупанија* (*Veroviticzer oder Veroczer Gespannschaft*), II. *Пожешка* (*die Bosczegane*) и III. *Сремска жупанија*. Прва лежи на Драви, друга усред Славоније, а трећа усред Срема између Дунава и Саве.

I. Вировитичка жупанија (Die Veroviticzer-Gespannschaft)

Вировитичка жупанија (*die Veroviticzer-Werowitischier Gespannschaft*) почиње са својој западној страни од хрват-

¹ Може се погледати шта о овоме стоји у II књизи овога дела, § 21, стр. 119.

² Шта је жупанија објашњено је у II књизи § 31, стр. 131.

ске границе, и то од предела у ком је насељена Бурђевачка регимента (S. Georger-Regiment), па се затим дуж Драве пружа доле према истоку и завршава се на четири обичне немачке миље с ону страну Осека, или отприлике 1 миљу ниже утока Драве и Дунава, где почиње Срем. На југу се ова жупанија граничи са Пожешком,³ а на сремској страни са војничком облашћу Бродске регименте.

Што се тиче тога каква је Вировитичка жупанија, она величином и становништвом надмаша све три остале. Она је више равна но брдовита; али у њој су велике шуме, много мочвара, бара и водоплавних предела који су настали због честих изливава Драве.⁴ Ваздух је према томе у лето вазда пун нездравих штетних испарења која прекрађују људски век и развијају свакојаке отровне инсекте. Без обзира на то, овај је комитат од сва три најнасељенији и има око 70.000 људи. То чини делом јако сточарство коме је узрок у многој обилној паши; делом бродарство и рибарство на Драви, која повезује Корушку, Штајерску и Хрватску са Славонијом и Маџарском⁵ и пружа прилику за узајамну трговину. Одавде се Дравом и Муром вози за Немачку за 150.000 форинти жита годишње.

Што се тиче религије, становници припадају делом латинској, делом грчкој цркви. Но они су бројем много јачи но они последњи, од којих се мали број сјединио са западном црквом. Сем тога, у околини Осека има реформираних сељака, но њихов број је мали.

Ових девет властелинства сачињава читав комитат.

³ Узан појас Хрватске, пола миље широк и неколико миља дуг, и који припада Бурђевачкој регименти, одваја ону жупанију на хрватској страни од Пожешке.

⁴ Добар део ове жупаније лежи за 2 стопе ниже но што је висока Драва при средњем водостају. За насле и олививна језера онде се не зна.

⁵ Пловници и Штајерске у Славонији и Маџарску обавља се велином сплавовима, који не стају много, носе исто онолико терета колико и бродови и не враћају се нарат у Немачку.

1) Краљевско коморско добро Осек (Das Königl. Kammergut Essek), са градом истог имена:

Осек (Essek), под Римљанима Mursia а у средњем веку Осек (Osek), главни град жупаније а раније читаве Краљевине, јесте тврђава која лежи у мочварама на десној обали Драве, отприлике три миље више утока Драве у Дунав. Због турских упада није начињен мост преко реке, но превоз обављају понтоњери и бродари бесплатно скелама и плитким чамцима. Тврђава је саграђена крајем прошлога столећа, и са своја три предграђа лежи на широкој плодној равници, на којој се ту и тамо налазе одличне њиве, особито на источној страни, према Срему. Ту сам на једном невеликом комаду земље видео како одједном оре 13 плугова, а у сваки беху упрегнута 4 паре волова.

У самом граду, који је једино мали, на броју је не више него 82 грађанске куће, од којих је већина саграђена прилично добро. Насупрот томе, јавне зграде, нарочито војничке, заузимају утолико више простора. Оне су све модерно, солидно и лепо саграђене. Велики четвероугаoni трг усеред града необично је леп на око, и опколен је лепим зградама међу којима се нарочито одваја пространа кућа одређена за стан командујућег генерала у Славонији. Мада је град с обзиром на лепоту испред свих других у читавој Краљевини, ипак се баш не може рећи да је и најпријатнији. Јер како је у њему мало пазара и трговине сем о вашарима, то је он једно тихо мртво место. Уз то још долази да испарења што се дижу из многобројних мочвара, заразе лети сав ваздух унаоколо и стварају опасне трулежне грознице после којих, и кад се преbole и буду излечене, тело остаје потпуно нарушенено. Осим тога, овде су комарци и други инсекти неподношљиви. А о спарним летњим данима, или у пролеће и јесен, нико не може ни да ужива у свежем вечерњем ваздуху и зеленилу, зато што се из претеране опрезности све градске капије

вазда затварају пре заласка сунца а отварају поново тек о изласку. Недостатак јавних забава, састава и пријатних вечерњих друштава осећа се не само овде него у читавој земљи. Играње карата једина је допушена разонода коју познаје уљбен свет и којом се сваки дан забавља или, боље рећи, мучи по читаве сате: да добије новаца.

Скоро сви грађани су Немци католици и поданици краљевске Коморе. Но има и Грка и Јермена. У предграђима је велики број Илира и Славонца који припадају источној цркви. А овај град, којим управља један градски судац и магистрат (Rath), стално је седиште генерала заповедника читаве Славоније и Срема, уз то и генераладвотора, великог жупана у Вировитичком комунитату као и царинарнице и соларе, разних других установа и много бројних чиновника зависних од свих ових побројаних. Број свих становника са читавим свештенством, са уобичајеном посадом, са свим војним лицима, са затвореницима, које из аустријских земаља претерују овамо да зидају утврђења,⁶ износи у граду отприлике 3.600 а у сва три предграђа само 4.400 душа, што у коначној суми чини број од 8.000 људи.

Од највеће користи по становништво јесте како сви логоство тако и годишњи ваџари на којима се обавља велики промет и чини знатан пазар коња, волова, свиња и сирових нештављених кожа питомих и дивљих животиња, а исто тако жита и свакаквих других славонских производа са Маџарском и Немачком.

Тврђава је изведена на холандски начин; на њој су додуше много бројна утврђења јаких зидова са испуњеним каналима, али уопште нема подземних прокопа, које не допушта мочварно земљиште, а исто тако ни довољно магазина и каземата или станови под утврђењима за посаду

⁶ Ја сам међу овим прогнаницима нашао 1776. једног Француза, учитеља играња, како под оковима иде из куће у кућу и получава младеж у пласу и француској конверзији.

ван дохвата непријатељске ватре. Уз то, у предграђу Доњи град налази се један дугачак хум, који се пружа ка тврђави до грађанских или такозваних камералних вешала, и са којега непријатељ може да гађа сва утврђења. Тај хум био је у речном предграђу покрiven остацима и рушевинама једног старог града. Кад је пре тридесет година отприлике настала потреба за камењем и циглама, и кад су у исто то време хтели да начине нове улице и куће, уклоњен је крш, зидови града порушени, и камењем из тих зидова у велико су калдрмисани друмови. Приликом ископавања старих зидина нађени су многи римски натписи, оружје и друге веома необичне старе ствари, но којима се (изузевши новаш) по овамошњем обичној мало поклонило пажње, него су разбацане, расуте и развучене. Но ипак сам с великим трудом скупио нешто од њих.

Осам стотина корака од гласија тврђаве почињу предграђа, која у полуокругу опсажују град и величином га далеко надмашују. Прво се зове:

а) *Горња варош* (Ober-Wáros, Warosch), тј. горњи град, наиме с обзиром на ток Драве. Она лежи на северо-западу и има преко 300 кућа, међу којима су неке саграђене згодно и лепо. Ту је и једна коњичка касарна. Становници скоро сви припадају римској цркви. Лети ово предграђе изгледа из далека као каква мрачна шума, пошто због влажног и масног тла, поред велике припеке, много бројно дрвеће што је туда засађено расте брзо и високо.

б) *Доња варош* (Unter-Wáros), или доњи град, лежи јужно од тврђаве, и има леп положај у љупкој вазда зеленој околини. Она се састоји од више но 400 кућа, од којих је већина сасвим добро саграђена на илирски начин. Отприлике једна половина становништва припада латинској, а друга грчкој цркви.

в) *Majuri* (die Meyerhöfe) чине треће предграђе које лежи у средини између оба прва, и удаљено је од тврђаве

свега 500 корака. Већ име показује чему оно служи и какво је. Оно је најмање од свих, има и најгоре куће, које сачињавају већином штale, шупте, колибе и баштенске кућe. Малобројни становници скоро су сви католици.

У самој тврђави налазе се две лепе парохијске цркве; једна је код бивших језуита, друга у фрањевачком манастиру, који је пространа зграда и у ком има преко 100 капуљера просјака. У њој предграђа налазе се 3 римске и једна грчка парохијска црква; од ових је једна код капуцина, а једна код фрањевца; трећа је у ствари само капела. Речени манастир капуцина једини је који капуцини имају у читавој Краљевини. У предграђима и око њих налази се на неизбројну рпу белих дудова, који овде изврсно успевају и брзо расту. Чиста корист од сваког дрвета рачуна се на 1 форинту годишње, што је становницима значајан подстrek да их саде. Они се у предграђима прехрањују делом од свилогојства, делом од рибарења и сточарства, делом од земљорадње; многи се дају и на трговину. Грађани у тврђави међутим баве се свакојаким грађанским занатима и живе делимично од посаде и од краљевских чиновника што ту станују.

Што се напослетку тиче историје града, морам је почети од старих Римљана. У савској или валеријанској Панонији стајала је Mursia, Mursa, Morsia или Mursum недалеко од десне обале Драве, отприлике 3 миље више њезина утоке у Дунав. Тай у историји чувени град сагradio је цар Адријан. Он је био стара колонија Римљана и седиште римског намесника, који је одатле управљао Панонијом. Све се то потврђује Појтингеровом мапом (die Peutingerische Tafel), сведочанством старих писаца, пронађеним сликама и у камену исклесаним главама племенитих Римљана, новцем, натписима, камењем и другим споменицима који су често ископавани из земље у старом и новом времену, штавише још и у нашим данима. Кад је године 1774.

између тврђаве и предграђа Доњи град уклоњен један део горе споменутог хума, да би се ископаном земљом издигао нови пут, откривене су онде поново свакојаке римске ствари, од којих сам ја преписао овај натпис урезан у мермеру:

IMP CAES
CIVS VERVS MAXIM S
NVS P FAV GT M TRIB TOTIS T
BIS IMP IIL COS PRO CO
PP ET CIVS VERVS MA I
MVS NOBILISSIMVS
CAES FILI AVG N D C
CIC BR MA SAR IIM B
MAXIMI
ABC XQ M
CLX⁷

Већ године 335, или у тридесетој години владе Константина Великог, налазимо у Мурсији установљену бискупiju. Град је цветао још много година дуже, то јест до распада Западног царства, кад су га опустошили Готи, Сармати и Хуни. Бискупija се угасила, и Мурсија се мало помало претворила у бедно село. У средини VI столећа, племе оних Сармата које Ptolemaeus назива Ставани (Stavani, Slavanen), а други стари писци Словени, Слави, Славини (Slovenen, Slaven, Slawinier), настанило се између мурсијанског језера или мочваре, римског града Civitas Noviodunensis (Civitas novi et unensis), Висле и Ђијстра; као што саопштава готски историограф Јорданес. Он је једини који спомиње мурсијанску мочвару (Lacus Musianus

⁷ Ja ове празнине на мермеру и слова која су постала нечитка нећу да попуњавам, пошто учени људи могу то лако учинити сами; а неукима ће и онако бити мало стало до тога.

или Mursianus, а и Stagnum Myrianum или Morsianum); по свој прилици зато што та мочвара није била нарочито позната и није имала правог имена. Јорданес је своје име према томе свакако извео из града Мурсије који је ту смештен. Да је та мочвара иста она која код Осека лежи на обе стране Драве, показао сам ја у једној нарочитој расправи. Ако се повуче линија од Осека до извора Висле и Дњестра, и до некадашњега града Noviodonum-a, који је лежао на Дунаву у данашњој Молдавији на граници Бе-сарабије, показује се да су Словени у VI столећу држали највећи део данашње Краљевине Маџарске, поред Ердеља и једног комада Молдавије и Влашке.

Кад је Славонија године 1091. приклучена Краљевини Маџарској, саградили су маџарски краљеви код села Мурсије један тврди град на самој Драви, прозвали га *Osek* и сматрали га кључем Славоније, који су им Османи године 1529. отели, али га нису могли очувати, док султан Сулејман I (кога неки погрешно називају Солиман II) није године 1535. послао београдског пашу Мухамеда Џахирологију (*Jahyrtologie*) да опсадне град. Његово освојење запалило је нов рат. Краљ Фердинанд I пошао је на њу 1537. са силеном војском, али није могао поново узети град, који је 150 година остао у рукама Османа. Тада се Мурсија звала *Osek* (*Essek*). Султан Сулејман I хтeo је мало пре смрти још једном да продре у Маџарску и да код Осека пређе Драву, да опсадне Сигет. Он стога нареди да се преко реке и свих мочвара подигне један дивљења достојан мост, на коме је дану и ноћу радило 25.000 људи и са невероватном брзином срећно довршило посао за 15 дана. Тај чувени мост био је дуг 8565 корака, или тачније 5500 лаката а широк 15. Лежао је на лађама, чврсто привезаним једна уз другу јаким ланцима, гвозденим кланфама и кукама. Тиме је Осек постао пролаз од највеће важности, који су Османи од тога доба сматрали кључем Маџарске

и трудили се да га што јаче утврде, не само да би сачували мост, него и да би вазда имали слободан улаз у Маџарску. Маџари су додуше заузели тврђаву 1600, али су је убрзо поново изгубили, и 1664. спалили читав мост. Међутим, Османи су га за кратко време поново саградили. Кад је победоносна војска Леополдова године 1685. опседала Нојхјузел (*Neuhäusel*), буде једно летеће одељење послано у Осек, које је натерало пожешког пашу да, изгубивши 700 људи, напусти тврђаву. За то време подметну Хрвати ватру под мост и спале на њему један комад од 1200 корака. Временом се оно што је преостало сруши само од себе, и остане читавих 90 година у мочвари, преко које нико није могао прелазити без опасности по живот. У међувремену доспела је тврђава поново у руке Османа, који године 1687. крену онамо са силном војском да поново поставе мост, али су исте те године потпуно потучени код Мохача. Па иако су 1690. поново опседали град, ипак га нису могли узети, него су затим морали не само Осек, него читаву Славонију препустити победнику Леополду, који је, порушивши старе зидове и утврђења, град поново из основе саградио и претворио га у честиту тврђаву на нов начин. Међутим, војни градитељи учинили су неодговорну погрешку што су тврђаву сместили у низак мочваран предео, који се са хуме где је стајала стара Мурсија може гавати топовима. Иначе висина према Полу износи у сред тврђаве по моме запажању 45 степени, 30 минута и 6 секунди.

Кад се одавде скелом пређе преко Драве на маџарску обалу, стиже се на нови насип, или такозвани chaussée, који уместо често спомињаног турског моста прелази преко свих мочвара у Маџарској, дуг је пола сата, а спојен је помоћу два моста. Ствар је сасвим завршена тек године 1775, и стајала је 600.000 форинти, у које су сви племићи и градови оближњих грофовија у Славонији и Маџарској

морали приложити свој део. Тај изванредни насип од неисказане је користи по обе краљевине и олакшава између обеју земаља како узаймну трговину тако и прогон волова и свиња из Славоније за Немачку, поред увоза немачке robe и потреба за трговце и регименте.

Једну миљу од Осека, на југозападној страни града, налази се једна велика шума а у среду шуме мала пустара Чепин (Csepin, Tscherpin), господина фон Адамовића, који је читаву земљорадњу удесио по немачки. Славонски сељаци су овде вредни; неки имају штале, амбаре и гумна, бубре земљу, врше жито, и често у једном дану терају у Осек 30 до 50 кола дрвета или животних намирница; према томе, обогатили би се кад их не би спречавало кметство. Земља коју ради сам господин фон Адамовић простире се унаоколо око његове куће саграђене на немачки начин, и он помоћу додгледа може из собе да прегледа читаву земљу. Кад његови људи не раде, или кад наопако раде, власник узме у руку трубу за дозивање па им кроз прозор викне шта треба да раде. Овде сам се године 1777. са задовољством задржа неколико дана.

Сад долази опис осталих осам властелинстава Виро-витечког комитата. Почеку га од истока на сремској граници и наставити према западу до Хрватске.

2) **Коморско добро Даљ** (Das Kammergut Dallja) дуж Дунава, које на западној и јужној страни обухвата Срем и то властелинство Вуковар, а на северној страни излази на властелинство Ердут (Erdöd). Даљ је, додуше, најмање властелинство овога комитата, али има плодно житородно земљиште, обилну сточну пашу и добар риболов на Дунаву. Краљевска комора заложила га је у прећашњим новцем оскудним временима грчкој архиепископији у Карловцима за малену суму од 38.000 форинти, која носи камате од 20 процената, зато што годишњи пренос тога добра износи отприлике 3.600 форинти. Баш због тога архиепи-

скопија не би хтела да јој измакне тај масни залогај, већ да добро присвоји као одступљено на вечито. Али Комора тврди да, кад врати дужних 38.000 форинти и плати све поправке које је архиепископија извела, има право да га откупи, што архиепископија неће да дà.

Даљ, трговиште на Дунаву са једном грчком парохијском црквом. Овдашњи протопоп има под собом 25 парохија и 7 филијалних цркава. Становници се јако баве риболовом, нарочито хватањем моруне.

Борово (Bogovo), слободно парохијско село, које се откупило из кметства.

3) **Ердут** (Erdöd), једно не баш велико властелинство грофова фон Палфи (Palffy), који се због тога пиши Palffy von Erdöd. На истоку излази делом на Дунав, делом и нарочито на сремско властелинство Вуковар, на западу на Осек, на југу на сремско властелинство Нуштар, од којег га дели река Вука, а на северу како на Дунав тако и на Драву, који се овде спајају. Земљиште је равно и мочварно.

Ердут, трговиште на Дунаву у углу који гради река својом обавити, са једним древним градом који је у давна времена јако утврђен и који је дugo био у власти Османа. Но кад су ови године 1687. после тешког пораза код Мохача, услед приближавања царског генерала Дунвалда (Dunwald) сами почели напуштати по читавој Славонији сва места која су се могла држати, напустили су и овај град. Становници се прехранују највише риболовом. Старије што су овде нађене сведоче да су Римљани становали у овом месту.

Алмаш (Almas oder Almasch), место које је у давнини било знатно, али сад је село код ког се Драва улива у Дунав. Овде се хвата многа и велика моруна.

Цата (?) (Zatha), недалеко од Алмаша, мало сиромашно село које је под Римљанима било богати град Сог-пасум или Корнаков. У овом крају извађене су из земље

многе римске старине. Понешто се од њих још увек налази кад се зида, копа или оре нова земља.

Бело Брдо и Тенје (Beloberdo und Tenja) су села и општине које су се новцем ослободиле од кметства.

4) *Властелинство Баково* (Diacowar oder Jakovar) излази на истоку делимично на сремско властелинство Нуштар, делом и, углавном, на област Бродске регименте, од које га на југу на приличној дужини одваја река Бић или Босут (Bich oder Boszut). На северој страни протиче рибом богата Вука, која одваја Баково од Осека и Валпова. Ланац високих брегова који сече читаву Краљевину дужином, пролази кроз ово властелинство, но које не оскудева у плодним њивама, сточној паши и ливадама. Иако оно има 40 села, ипак се још многе сељачке куће налазе расуте по планинама и шумама, што има доста лоших последица. Јер распришени сељаци препуштени су сами себи, немају помоћи од суседа, без надзора су и далеко од очију својих духовних и световних претпостављених, чине што хоће и не могу се одржати у запту, него подиљају у пустини. Многа мала деца умиру некрштена, и кад какав човек лежи на самрти, он не може да добије духовника душебрижника, него мора умрети не примивши свете тајне. То пространо властелинство, чији становници скоро сви припадају латинској цркви, својина је католичког бискупа славонског, који је 1739. дошао овамо из Босне и који је некада био бискуп читаве Босне, Хрватске и Славоније.⁸ Но његова се дјељеза необично смањила. Он више чак нема речи ни у Босни, будући да папска столица сада увек именује за босанског бискупа најстаријег гвардијана између три фрањевачка манастира у Босни, који као такав прима годишњу плату од 100 дуката из касе Конгрегације

⁸ О том босанском бискупу говорио сам већ у I книзи, § 55, на стр. 60.

за ширење вере у Риму. Босански бискуп у Бакову стоји нешто боље, будући да делом од тог властелинства, делом од капитолске препозитуре, делом од других доходака има 25.000 форинти годишњег прихода. Он би се међутим лако могао натерати на 30.000 форинти, па још и више, кад би власник само једне године трећину приноса са својих лепих имања уложио у то да их корисно побољша. Но који ће бискуп дати новац да се побољша властелинство које не остаје његовој породици, него ће у будућности припасти каквом непознатом му наследнику, па све кад би тај новац за кратко време одбацио 10 до 100 процената камате.⁹

Баково (Diaco-war, oder Jakowar, d. i. Jakobsstadt), 4 миље од Осека, велико али рђаво грађено трговиште, у ком су бедне куће, прљаве улице и око хиљаду сиромашних становника. Они живе од земљорадње и сточарства. Бискупска резиденција и катедрална црква нове су зграде с којима се овлашти фрањевачки манастир не може мерити.

Горјан (Gorian), *Селци* (Zelza), *Трнова* (Ternava) и *Кесинци* (Kessinzi) су велика парохијска села.

5) *Валпово* (Walpo) је спојено са властелинством Петровић и лежи дуж Драве, према Маџарској. Она је једна од највећих у читавој Краљевини, али има много мочвара и бара које прекривају отприлике четврти део властелинства и чине га неупотребљивим за земљорадњу; због чега се становници много баве бродарством и рибарством. Власник је фрајхер фон Прандау из Беча, који је читаво властелинство дао у најам за 23.000 форинти; но оно доноси закупнику годишње преко 30.000 форинти.

⁹ То је свакако један од главних узрока што је стање свих црквених добара горе од световних.

Валйово, добро насељено трговиште на десној обали Вучине, недалеко од Драве. Прастари град, који је срушен па поново саграђен, био је раније утврђење. Кад су га Османи 1547. напали, буду под воћством храбре супруге Петра Перинија (Peter Perini) одбијени крвавих глава. Овде је једна лепа коњичка касарна и велик манастир пун фрањевата.

Петровић (Petrovich), плодно трговиште према Осеку, на Вучини, која се недалеко од њега улива у Драву.

6) *Властилинство Ораховица* (Orahovicza oder Oraovicza) излази на југу на Пожешку жупанију и има много шумовитих брда. Она припада некоме господину фон Михаљевић (Mihalyevich). Најбоље је место.

Ораховица, место са градом (Burgflecken) које лежи у подножју брегова.

7) *Вочин* (Wutchin oder Wukin), маџарски Wucsin, велико или врло брдовито властелинство, које је господин председник Коморе, граф фон Ердели из Пожуна, године 1776. купио од Угарске дворске коморе за 170.000 форинти. Овде извире Вучина (Vuchina) и тече кроз сред властелинства, које читавом јужном страном излази на Пожешку жупанију, а источном и североисточном на вировитичко властелинство. По причању, у брдима има слојева гвожђа и свакојаких метала, чак и сребра. То је подстакло Кр. комору да пошаље онамо искунсне рударе који су бргове испитали и где год би се показали трагови, наредили да се копа. Да ли су нашли слојеве и жице гвожђа или не, није објављено; а мало затим купио је властелинство председник Коморе. Толико је известно да почетком године 1778. није био онде отворен ни један једини рудник, штавише, нису за то учињене ни најмање припреме.

Вочин (Wutchin oder Wukin) место са градом у планини, између извора двеју река.

Кузма (?) (Kasman), *Хум* (Hum), *Пойовац* (Popowacz), *Чералија* (Seralia) и *Цабуна* (?) (Sabona) су села.

8) *Властилинство Вировићица* (Veroviticz, Werowitzisch, oder Verowicza), једно од највећих у читавој Краљевини, излази на источној страни на Драву а на западу делимично на Вочин, делимично на Хрватску. Велики део овога предела покривају баре и шуме. Но нема оскудице ни у плодним њивама, управо испашама; овде-онде засађени су брежуљци виноградима који дају добро вино. Садашњи поседник, граф фон Пејачевић (Pejachevich, Peatschewisch), чија породица потиче из Бугарске а у Славонији је стекла велика имања, живи сам овде и вредноћом и трудом на различите начине весома је поправио своје властелинство. Између осталог, многе су пусте земље на њему учињене плодним, исушене мочваре и створена нова села, чији становници плаћају према томе десетак њему а не свештенству. Већина становника су католици. Недалеко од овога властелинства лежи у Хрватској нови град Беловар (Bellovar), који је најлепши у читавој Хрватској.

Вировићица (Verowiticza, oder Verocza, oder Werowitzca), некада Verucia, добро насељено, живахно и весело смештено трговиште у пријатној плодној околини. На јужној страни лежи брдо под виноградима преко којег иде пут, но који је такав да се ноћи ниме не може путовати без опасности по живот. Јер пут прелази преко највиших врхова брега, врло је узан и, по овдашњем обичају, нема са страна ограду; а с обе стране леже дубоке, одсечне и стрме долине. У сред места види се не само лепа коњичка касарна него и новосаграђен и простран фрањевачки манастир са красном парохијском црквом и лепо уређеном апотеком. Калуђери се брину како за душу тако и за тело становника места и оближњих села, будући да су у исти мањи попови, апотекари и лекари. Јер недалеко и нашироко не може се наћи лекар или апотекар или ранар, што је

веома непријатна незгода у Славонији и у свим илирским земљама.

Ово место је прастаро, и по сведочанству различитих споменика што су овде нађени, било је насељено већ под Римљанима. У средњем веку било је удовичко седиште маџарске краљице Марије, но она овде није становала. Затим је место дugo било у поседу грофова Банфи, док нису упали Османи, заузели то место и начинили од њега добро утврђено војно збориште, које су држали у својој власти од 1524. до 1687. године. Оно је после тога постало главно место читаве жупаније, која је по њему добила име и још га носи. У њему се налази и модерна добро саграђена жупанијска кућа, у којој стално борави један жупанијски чиновник и каткада се још одржавају жупанијске скупштине, да обаве тамошње јавне послове. У сред местима, на једном прилично високом брежуљку, налази се једна упола опала четвероугаона тврђава, која је опкољена широким, али сад заблаћеним опкопом, са дебелим зидовима и четири чврсто саграђене куле на сва четири угла. Варају се они који ту тврђаву држе за дело Римљана. Цигле и тесано камење, као и пушкарнице, штавише читав начин зидања говори против општег мишљења; но темељи, које нисам испитивао, можда и потичу од Римљана. По свој прилици саградили су ту тврђаву грофови Банфи а затим је Османи боље дотерили за одбрану, пошто се одавде не само читаво место, него и оближња околина, налазе на дometу оружја. Речене четири куле тако су велике, да је гроф Пејачевић уредио у једној пространу капелу, а у другима житни магазин или амбар за много стотина метрица жита. Тај стари град даје читавом трговишту романтичан изглед и весели очи путника. Уосталом, становници места су римокатолици.

Михољац (Miolzi), Мељани (Meliani), Виљево (?) (Billoba), Турначица (Turmosicza) и Градац (Gradacz) су паро-

хијска села, од којих последња два леже на хрватској граници.

Села Васка (Vaska), Соје (Szopie) и Слатина (Szlatina) купљена су године 1761. од загребачке бискупије за 24.711 форинти и 27 крајџара и спојена са овим властелинством, у коме и леже.

9) *Турановац* (Turánovac) лежи на Драви а са свих осталих страна опкољен је претходним властелинством. Мочваре и шуме чине највећи део овога малог властелинства Турановца, јерог чега се становници више баве сточарством, риболовом и бродарством него земљорадњом. Цеста од Градишке и Бруда кроз Славонију и Маџарску за Пожун, Беч итд. пролази овуда. На Драви у скака доба стоји спремна скела, да на први знак превезе путнике са њиховим коњима, колима и пртљагом у маџарско село Барч на другој страни реке; а и обратно. Отуда потиче име томе барчком прелазу. Ово властелинство припада поред Вочина већ горе поменутом грофу фон Ердеди.

Турановац, велико село, најбоље је место овога властелинства, које по њему носи име.

Напослетку треба у овој жупанији забележити још два грчка манастира: *Дреновац* (Drenovac) и *Ораховицу* (Orahovicza).

II. Пожешка жупанија [Boszeganeer (Poscheganer) Gespannschaft]

Ова жупанија *Пожеја* (Bosczega) граничи се на истоку и северу са Вировитичким комитатом, на западу са Хрватском, а на југу са Војном границом (Land der Gränzsdaten) дуж Саве. Ланац високих брегова који изилазе из Хрватске и протежу се на источној страни кроз властелинство Баково и област Бродске регименте прекрива скоро

читав крај. Пећине, подземни бездани и јаме виђају се у планинама на све стране; али су још мало испитани, што је често опасно због медведа, који се у њима радо настањују. Но ипак има понегде и плодних долина и равница, које леже отприлике 30 стопа више од Саве и Драве. Отуда већина речица и потока који наводњавају Славонију извиру било у овој жупанији, било на њезиним границама. Лековити топли извори никде нису чешћи но овде. И ваздух је много здравији и чистији него у осталим крајевима. Због брдовитог положаја јаче је развијено сточарство него земљорадња. Али су коњи, волови и друге питоме животиње овде мањи него у осталом делу Краљевине. У срнама, зечевима и дивљој перади која се може јести нема оскудице. Брежуљци су засађени виноградима, а нарочито шљивама, од чијег се плода сваке године пеке необична количина шљивовице или ракије (Schlivanavizca oder Raki). Дивље воће расте ту и тамо по брдима чији су врхови већином покривени шумом. У храстовим шумама налазе се изврсне трифе, за које становници не знају и које неки пут изрију свиње њушком. Превасходни дар природе је дивни дуван, који овде расте у невероватној количини, далеко надмаша хрватски и маџарски, а изврстан је и за шмркање и за пушење. Као дуван за пушење, он мало уступа канастеру, а као дуван за шмркање прилично је близу шпанском, а није тако непостојан као онај.¹⁰ По свим сељачким кућама виси у јесен дуван одозго до доле. Пожешки дуван врло је омиљен у Италији, те се Савом и Купом превози брдовима у Карловцу у Хрватској, а оданде товарним коњима на море, па се затим извози преко

¹⁰ Пожешки дуван је по боји жутомрк. Што више вуче на жуто, то је лише боље. Због тога се жути бира за шмркање а мрки за пушење. Лише је обично дуго пола стопе. У неким властелинствима морају становници сав обрачни дуван продати закупнику, у другима има трговца дуваном који купују од свих.

Сења, Ријеке и Трста; но мора имати бар једну годину, иначе иструне на мору. Раније је ишло за Италију једва 10.000 центи годишње. Но кад је избио грађански рат између Велике Британије и 13 удружених држава Северне Америке, нису Енглези могли добијати више толико дувана као пре, из Вирџиније и Маријине Земље, те отуда нису више могли довољно снабдевати Италију, Француску, Холандију, Шведску и др. америчким дуваном. Отада се извози из Славоније у Италију преко 50.000 центи годишње, у којима има додуше и нешто хрватског и маџарског дувана из Сигета и из Ерделя. Само из Трста иде за Италију годишње 30.000 центи, а из Сења и са Ријеке отприлике исто толико.¹¹ Штавише, француски, холандски и шведски брдови укрцавају у Трсту, у Ливорну и на сајму у Синигаглији (Sinigaglia) често пожешки дуван, који се у самој земљи из прве руке продаје за 8 форинти, а у Трсту 12 форинти цента по средњој цени, пошто је пренос од Пожеге до Јадранског мора врло скуп. Пре но што је избио северноамерички рат стајала је цена много ниже, али се она из године у годину пење у складу са све већим годишњим извозом.

Добар део ове жупаније зове се *Мала Влашка*. Она почиње код града Пожеге (Pojeg), протеже се ка северо-западу према граду Пакрацу, одатле на запад до Хрватске, па онда на југ преко Саве до у Босну; обухвата дакле и западни део оне области, на граници према Хрватској, коју дуж Саве настањује Градишчанска регимента, па је тако Краљева Велика (Kraljeva oder Kralowa Velika) била некада главно место Мале Влашке, а сад је пак само мало

¹¹ Године 1776. добили су трговци и прекупци у Трсту из разних пристаништа налог да одмах пошаљу 50.000 центи пожешког дувана. Но тако велика количина није се могла доставити из Славоније у Трст зато што у Карловцу није било довољно коња. У Карловцу нема теретних кола, него се сва роба мора преносити на море на коњским лењима.

место и лежи у области речене регименте. Име долази од Влаха који су се овде настанили. Они су се додуше измешали са Славонцима и заборавили свој материјни језик, али су ипак у своме карактеру, у животу, обичајима и навикама задржали још многе црте по којима се може познати њихово влашко порекло.

Сви становници (изузев племиће са њиховим породицама и немачке коњанике који су понекад смештени у касарнама ван градова) сачињавају 53.000 душа,¹² од којих две трећине припадају источној цркви, остали припадају западној.

Мада је жупанија пуна високих брегова, ипак су цесте неоспорно најбоље у читавој Славонији, као што је већ речено.¹³ У њихово одржавање улаже се много труда. У неким крајевима с обе стране цесте засађено је воће, између ког се путује. Оnde где је земља мочварна подигнута су насипи преко којих прелази цеста. Овде се и мостови одржавају боље него у осталим жупанијама.

Овде се рачуна један краљевски слободни град и 13 племићких властелинстава. Шта је краљевски слободни град, то је објашњено већ горе.¹⁴ Слободни град ове жупаније јесте:

Поље (Boszega, Poschega oder Pojeg), код Машара Posega, главно место читаве жупаније, смештено на малој реци Орљави (Orlova oder Oriawa), стara римска колонија која се звала Inicernum. Она је данас отворен град без утврђења, са једним старим напуштеним брдским замком, и има око 600 грађанских кућа, од којих су многе саграђене врло добро. Жупанијска кућа је нова, пространа и лепа

¹² Приликом општег пописа предузета године 1776. нашло се у читавој жупанији 15.817 одраслих мушкираца, 11.446 девчака испод петнаест година, 14.824 одрасле жене и 10.554 девојчице испод петнаест година; према томе, свега 52.641 душа.

¹³ У I књизи овога дела, § 7, страна 17.

¹⁴ То јест у II књизи, § 24, стр. 124 у примедби.

зграда, у којој се налази канцеларија и регистратура жупаније, као и стан великог жупана и поджуправа и других чиновника, а исто тако је дану и ноћу чувају жупанијски пандури, који држе стражу. Овде се налази велики фрањевачки манастир са црквом, и још поврх тога две католичке цркве, од којих једна носи име св. Терезе и сјајно је саграђена у новом стилу. Патронатско право над препозитуром св. Петра имао је иначе загребачки бискуп; од 1703, међутим, дарује га краљ. Пространи и допадљиви језуитски колегијум са универзитетом претворен је године 1776. у гимназију, о којој се као јавни учитељи брину 6 калуђера паулинца уз помоћ неколико бивших језуита. Сем тога, загребачки бискуп има овде конзијорију.

Број становника износи 3.600 душа, који су сви римо-католици, будуће да је град, исто као и Петроварадин, добио право да из права грађанства и поседа непокретних добара може искључити све Илире који су чланови грчке цркве. А сем тога, становници, који су већином имућни и добро стоје, одавно су на гласу да мимо свих других правилно изговарају илирски језик, прилично чисто говоре и лепо пишу; но Сремци их у ороме још надмашују. Иначе је овде мртво и тихо као на селу, зато што у граду нема ни мануфактура, трговине ни бродарства, ни племства, а још мање посаде.

Овај краљевски слободни град је имућан: њему припада читаво градско окружење са 6 села, чији су становници кметови и подложници града. Њиме управља сопствени магистрат, који једнога из своје средине шаље на државни сабор, и има вишу и нижу судску власт како над градом тако и над окружјем које му припада.

Племићких властелинстава која леже у овој жупанији на броју је 13, или у ствари само 11, пошто је једно од њих распарчано на три дела. Почињем описујући властелинства на западу, а наставићу крећући се према истоку.

1) Властелинство *Кутиня* (Kuttinja oder Kuttina) припадао је раније пола Славонији а пола Хрватској, кад је гранична река била још Илова, која, поред Пакре, протиче кроз властелинство са севера на југ и сече га у два једнака дела. Сад је за границу постављена река Лоња (Lugna oder Lonja), која на западу ово велико и плодно властелинство дели од Хрватске;¹⁵ оно се на јужној страни граничи са Војном границом, то јест са Градишчанском региментом. Садашњи власник је гроф фон Ердеди.

Кутиня (Kuttinja), трговиште недалеко од хрватске границе, дало је име читавом властелинству.

Баттина (Battina) и *Илова* (Illova), два села на реци Илови.

Следећа три властелинства која заједно леже у Малој Влашкој, *Пакрац*, *Сирач* и *Дарувар* (Pakracz, Czirach und Daruvar), граниче се са Хрватском и сва три припадају једном господару, то јест господину грофу Јанковићу фон Дарувар (Jankovics von Daruvar), који је и краљевски велики жупан Пожешке жупаније. Она обухватају 3 лепа трговишта, 79 села и 15½ немачких или географских квадратних миља, те су отуд већа од понеке праве кнежевине у Немачкој. Сва три су додуше брдовита, но ипак имају веома плодне долине, јако сточарство, многе и велике шљивике, а понегде и винограда. Пре свега другог, важно је овчарство и свиларство, будући да су стада оплемењена страним овцима. У свиларство улаже се толико труда, да се у та три властелинства добија много и изврсне свиле. Власник настоји да преко својих чиновника, који су делимично Немци, удеси земљорадњу што је више могућно на немачки начин, да сељацима даде подстrekа за рад, да уведе механичке вештине и мануфактуре, да доведе овамо из

¹⁵ Али се ово властелинство не граничи свуда са Хрватском, јер понегде између њих лежи на реци Лоњи узан појас Градишчанске регименте.

Немачке веште мајсторе (Künstler) и корисне раднике (Fabrikanten). Све немачке занатлије и мануфактурести који се настапе у ова три властелинства добијају удобно са-грађену кућу и пространу башту; под условом да их убучи измириши куповну цену постепено плате, кад добују у могућност. Они задржавају и своју немачку слободу и за известан број година, утврђен с њима, ослобођени су од подложничког давања. Већина тих људи успева сасвим добро и има више послса но што може да га уради, те према томе зарађује новаца и не стоји лоше. Број становника још није велики и износи 5000 душа. Садашњи власник купио је та 3 властелинства године 1760. једно за другим за умерену суму новца; али их је својим, од Бога очигледно благословљеним трудом, већ приметно побољшао и уз велике трошкове довео у такво стање, да они без и најмањег угњетавања поданих, с којима се поступа врло благо, дају сада трипут више приноса него под прећашњим власницима.

На сва три властелинства важи судско право властелина; али не кривично; међутим властелин може изрицати казне тамнице, шибања и др. Од становника три четвртина припадају источкој а само једна четвртина западној цркви. За унијате овде се ништа не зна. Описаћу једно властелинство за другим.

2) Властелинство *Пакрац* (Pakracz, Pakrasch) има на јужној и западној страни за границу већ описано добро Кутину. Илова и Пакра противу кроз ово знатно и лепо властелинство, у коме се налази једно трговиште и 50 села. Срна, зечева, тетреба, јаребица, камењарки, шљука и др. има овде у изузетном обиљу, мада се не може смањити необична количина лисица, а у брдима се срећу веома многи па и највећи медведи у читавој Краљевини. Ко је љубитељ лова, тај нигде неће наћи за њу боље прилике,

којом се вредно користе официри што су овде смештени, па кришом залазе у власников забран.¹⁶

Пакрац (Pakracz), уздужно, добро саграђено и врло пријатно трговиште на Пакри, у згодној, плодној и дугуљастијој долини која је опасана високим шумовитим брдима. У месту има 282 грађанске куће, једна латинска парохијска црква, смештена на врху једног стрмог брежуљка и лепо саграђена, до које уз брег воде високе степенице; као и врло згодна грчка парохијска црква, која је владичанска саборна црква, и још две грчке капеле; даље пространа касарна за немачке коњанике; пространи, коња, магараца за мешаву, бивола и др. пун мајур господина грофа Јанковића од Дарувара, који је овде подигао велику лепу перифору са стакленом баштом и једном лепом оранџеријом, као и многе зграде потребне за земљорадњу, на пример житне магацине и амбаре, муљаче за грожђе, подруме, пецаре за ракију, пецаре за шљивовицу, воденице и др. Све те пољопривредне зграде су необично простране и трајно грађене. Међутим, редовни стан власникова, који лежи у среду места и већ је стар, не пада споља нарочито у очи, али је утврдено да је уређен унутрашњи део.

Овде је и редовно седиште грчкога владике славонскога, његове конзисторије и једнога проте, који има под собом 9 парохији и 52 филијалне цркве. Читаво владичанство састоји се од 9 протопопијата или препозитура, 100 парохија и 473 филијале. Овдашња владичанска резиденција саграђена је на источњачки начин и споља је натпреварана са толико много шарених украса да личи скоро на шаховску таблу и необична је на око. Изнутра та велика зграда нити је добро украшена нити удобно уређена; међутим домаћа капела владичине која се налази у њој врло је згодна и лепа. Немуј припадају многа имања, ливаде,

поља и виногради који се налазе у околини, а свуд уоколо места успева пријатно и здраво вино. Изглед кроз прозоре многих кућа на брежуљке који су окићени виноградима, воћњацима и цбуњем, и који се уздижу као какав амфитеатар, стварно је најлепши што га око видети може.

А што се тиче становника, они признају источњачку цркву, изузев 60 римокатоличких породица. Они су имућни, облаче се добро на илирски начин и баве се углавном трговином. У скоро свакој грађанској кући налази се мањи дућан или трговачка болта. Будући да сељаци сваке недеље долазе у град, како куповине тако и продаје ради, то је тога дана највећи промет. Све тада врви од људи; дућани су отворени и роба изложена; трговина и пазар цветају у недељу, која се међутим, као највећи празник од свију, мора по најновијим одредбама празновати у аустријским државама на најстрожи начин, па се чак и у Бечу строго празнује док не зађе сунце.

Већина грађана су кметови. Међутим, власник овога властелинства ослободио је све оне који се баве трговином или занатом од свих стварних кукула и давања, уместо којих они плаћају само законску таксу, тј. 40 круна за кукул с подвазом, а 10 круна за кукул без подваза, као што је већ горе (Књ. II, § 26) наведено. Кад се урачунају многи свештеници и немачки коњаници, сви становници чине 1800 душа.

Да је ово место у стара времена био знатан град, доказују не само многи значајни споменици и остаци старијих зграда, него и различити комади новца нађени у земљи. Пре свега осталог заслужује да се спомене један стари запуштени и упала порушени град у месту, који споља има у обиму 1200 корака. Та голема тврђава опкољена је унаоколо дебелим јаким зидовима и исушеним опкопом, и има 4 високе и простране ронделе од пешчара као и једну још много вишу четвероугаону кулу од тесана камена,

¹⁶ Један поручник има обичај да кришом ћубије годишње неколико стотина зечева и много срна, које у суседству продаје испод руке.

која у пречнику има 50 рајнских притки.* Како четири ронделе тако и кула још стоје и служе буљинама за стан. Међутим унутрашње зграде, заједно са једном црквом, леже у рушевинама: ипак су у једном углу града подигнути станови за властелинског настојатеља и подрумара (Meueg und Kellner). По начину гравења изгледа да је овај град подигнут у XII столећу. Пре неколико година збила су се у рушевинама цркве многа и велика чуда, која је изазвала једна мртвачка глава. Од ње је ноћу био јасан сјај, стварала се око ње светачка аура, и о њој се преносио глас час да је глава Јована Крститеља, час некога свештеника који је овде био мучен. Народ обих вера стао је гомилице да се згрће ноћу (јер кад би свањуло, мртвачка глава је нестајала), молио се овде пред светом главом и никада није пропуштао да јој принесе жртву у новцу. Напослетку, изванредним случајем, открио је превара. Наиме, коњаници који су овде смештени, украдли су били са вешала стару главу некаквог лопова, обојили је бело и сакрили у њу једну малу лампу. Кад би пала ноћ, они би запалили лампу и вазда стављали лоповску главу у једну пукотину старог црквеног зида; пре изласка сунца, сваки пут су је опет склањали, али нису остављали даровани новац, помоћу којег су проводили по један весели дан.

Ово трговиште и властелинство било је својина и седиште смелога партизана и храброг генерала Тренка, који је године 1741. при пут повео одавде у рат све ратоборне људе под именом пандура, тј. својих наоружаних слугу. Неки од њих још су у животу: ја сам 1777. срео у Дарувару једног сељака, једну људину, који је служио као капетан под Тренковим војством. Кад су ти пандури стигли у Аустрију, чули непознат језик и спазили потпуну страну ноћињу, поверовали су да се већ налазе у непријатељској

* Рајнска притка (*theinländische Rute*), стара немачка мера за дужину од око 10 стопа. — Прим. арев.

земљи, те су отуда почели да плачкају, жегу и пале. Пошто је речени генерал Тренк, страх и трепет Француза и Бавараца, био оптужен због нечовечних грозота и насиљног учењивања у своју корист, па због тога изгубио властелинство Пакрац и сва своја остале добра, које је запленила Краљевска комора, то је садашњи власник купио 1760. властелинство Пакрац за себе. Међу стариим хартијама налазе се разни својеручни рукописи и записи генерала Тренка, који не показују некаквог несуког варвара и сиропог нечовека, него један просвећен дух.

У једном гају, не много удаљеном од места, занимљив је један свети извор, који је 1770. изазвао многа чуда и изашао веома на глас. Припадници грчке и латинске цркве одлазили су онамо много на ходочашће, док се није умешала духовна и световна власт, у које спада и грчки владика, испитала учињена чуда без пристрасности, личне користи и предрасуде и насиљно спречила празноверицу. Без обзира на то, светина обе религије ипак је до дана данашњег чврсто уверена да та света вода истерује све болести код стоке и да во, теле или крава, ако само једанпут окусе воде са чудотворног извора, никада не могу оболети од сточне заразе; због чега се много наваљује у овај гај и на чудотворни извор.

Липик, грчко парохијско место, један сат пута од Пакраца према северозападу, сасвим близу нове и праће цете која води из Пакраца за Хрватску. У овоме селу и поред њега могу се наћи многи топли извори. Они прскају увис јако вријући, садрже врло много гвожђевитог шафрана, неутралне соли и нешто алкалне земље, али се не пију. Гроф Дарувар, као власник села, ухватио је и обзидао свега један извор и назидао над њим зграду у којој се налазе три простране купке. Оне нарочито одлично делују код нервних болести, узетости удава и код контрактура или грчења живаца, а јачају и здраво тело у свим његовим

деловима на чудотворан начин. Само је штета што се гости не усјују више да ноћивају у гостионици која припада купци, него што сваке вечери морају ићи у Пакрац, будући да су гостионицу, која се налази поред купатила изван Липика, године 1773. ноћи напали разбојници, који су госте поубијали и опљачкали. Међутим је ово место ипак јако посечено, будући да Илири, кад оболе, ретко узимају друге лекове сем топле купке, па и кад су здрави воле да се често купају, чак и зими; навика коју су примили од Османа. Кад је султан Мухамед IV године 1683. опустошио Аустрију огњем и мачем и у дим претворио сва неутврђена места, град Бален код Беча поштећен је због својих топлих купки и Османи му нису нанели ни најмању штету, него су град узели у заштиту и нису пуштали у њу Татаре.

Пољана (Poliana), *Гај* (Gaya), *Торан* (Toran), *Клиса* (Klissa), *Поповац* (Popovac), *Сасе* (Sasse) и *Каменград* (Kamengrad, Stadt Kamen) су грчка парохијска места.

3) Властелинство *Сирач* (Czirach, Schiratsch) лежи у средини између Пакраца и Дарувара, пуно је шума и плавнина у којима медведи имају своје пећине и тамане много волова. Но сточарство је знатно и шуме врве од свиња, тако да сељаци, који живе у 13 села, стоје сасвим добро. На високим бреговима расту свакојаке лековите траве и корење, но које се не скупља. Ту и тамо виђају се трагови метала. Лов је добар, и зечева, срна и разне друге дивљачи има у необичној количини.

Сурав (Czirach), згодно трговиште у шумовитој окolini која има одлична ловишта. Парохијска црква, стара једна зграда, је грчка. Много лепша је касарна. У њојзи и у оној у Пакрацу налази се стално једна компанија немачких коњаника са своја 3 официра.

Следећа грчка парохијска села заслужују да се забележе; *Бјела* (Biella), *Мильановац* (Millenovacz) и *Кий* (Kipro).

4) *Дарувар* је иначе био северна половина малочас описаног властелинства Сирача. Кад је власник његов, господин фон Јанковић, стари маџарски племић, због услуга учињених Краљевини требало да буде подигнут на степен грофа, тај је северни део, под именом Дарувар, претворен у нарочито властелинство због којега власник има седиште и глас на државном сабору. Он има онде дакле 3 гласа због своја 3 властелинства. Последње излази према истоку и северу на Вировитичку жупанију, а на западу на Хрватску. Ово властелинство има једно трговиште и 16 села, чији су становници већином грчке вероисповести. Највећи део земље састоји се од брежуљака и долина који се смешњују. Има у њему додуше и брегова, али и много плодних равница које носе најлепшу пшеницу и друге врсте жита. Вино се не производи у довољној количини, него се довоzi из суседства. Насупрот томе, многобројне шљиве дају необичну количину ракије или шљивовице.

Дарувар је старо име једне опатије, које су сељаци у новије време, као што се то често дешава, преокренули и изменули у *Подборје*. Напослетку опатија буде секуларизирана и Подборје се претвори у седиште племића. А кад је садашњи власник овога племићког имања које припада Сирачу стекао грофовско достојанство, пронађе он поново старо право име и узме титулу грофа од Дарувара. Но сељаци се на то не обазирју него зову ово место још увек Подборје, под којим је именом оно једино познато у земљи и стоји на мапама.

Ово значајно и плодно трговиште лежи у подножју једног прилично високог брега који је обрастао шумом, састоји се од црног мермера са црвеним пругама и у коме, као што чине вероватним овдашње топле купке, има и

минерала. На осталим странама отвара се широка равница, која се смењује са брежуљцима, и која је плодна житом и воћем. Кад је садашњи власник купио године 1760. место и властелинство Сирач, састојало се оно само од племићког двора и четири сељачке куће. А 1777. било је онде на броју већ преко 60 нових добро гравених кућа. И још увек видљиво расте ово место, чије су улице праве као лениром повучене и због свиларства засађене белим дудом, и број становника расте из године у годину, чemu највише доприносе велика плодност земљишта, блага управа, топле купке и нарочито многобројне немачке занатлије које су се онде настаниле. Има их од свих професија и посао им иде добро. Међу њима има и ткача, који од овдашње вуне праве фланел и грубо платно. Они су готови да плате центу 28 форинти, у другим властелинствима стаје цента 20 форинти.

Овде се налази једна прастара грчка и једна нова латинска црква; грчка црква је парохијска и има једног пртопопа, под којим стоји 9 парохија и 22 филијале. Насујутоме, латинска црква није парохијска, будући да се римско-католичка религија овде баш није јако раширила. Ова католичка црква, која је најлепша у Славонији, стоји сасвим слободно на једном брежуљку, округла је, има троја врата, три олтара и једно високо кубе. Под њим, у средини цркве, стоји шест високих стубова у дорском стилу, који су високи 20 стопа, носе небо или перваз и образују правилан троугао. На сваком углу троугла стоји поднојжије на коме се виде три кипа, који су високи осам стопа и представљају три хришћанске врлине, љубав, наду и веру. На свакој страни троугла налази се леп олтар, а изнад сва три олтара раширила се група која представља Свето тројство, покривена небом или первазом и која је као неки олтарски наслон сва три олтара. Читава ствар је делом од гипса а делом тако лепо мраморирана да би је човек држао за прави мермер. Овакав начин израде, који се при-

ближава старом грчком има у себи нечега великог и племенитог.

Одмах поред цркве диже се један још много виши и пространiji брежуљак, на коме стоји необично раскошна, модерна и пространа палата на два спрата. Она је саграђена од тесаног камена по нацрту начињену у Бечу, и у њој има 60 соба за становање, а дугачка је 30 бечких притки¹⁷ и ширине 20; према томе, чини дuguљast четвероугао. Стубови на којима лежи портал главних врата дорског су стила. Ништа није пријатније од изгледа кроз прозоре и угаоне испусте ове палате: он се шири на неколико миља преко веома лепе околине која пружа очима један парк, као и зелене пољане, ливаде, шљивице, ниске хумке обрасле виновом лозом, разасута села и салаше, чопоре стоке која пасе, потоци који змијолико теку, а на крају га завршавају високи брегови. Овај замак, који с правом сматрају за најраскошнију зграду у читавој Краљевини и који би и у сред Беча представљао лепу палату, завршен је тек године 1777., пошто га је гроф од Дарувара, који је овај замак одредио за свој летњиковац, зидан од 1771. године. Међутим, многобројне споредне зграде, како за племићку послугу, тако и за стране госте и њихове слуге и коње, још увек су недовршene, као и прворој што почине од замка и лежи на нагибу једног брежуљка, са својим сеновитим стазама, киповима, рибњацима, водоскоцима и водопадима. Овај врт, у коме се налазе разни хумови и терасасти одсеки и који је простран, биће, заједно са споредним зградама, готов 1780. године.

У месту и око њега значајни су многоbrojni и јаки извори из којих у јаком млазу тече вријућа минерална вода. Састоји њени су нешто гвожђа и алкалне соли, али главни састојак је велика количина печатне земље (Siegelerde, terra sigillata). Ова вода, која је јасна као кристал, служи како за купање тако и за пиће, а поврх тога покре-

¹⁷ Бечка притка је отприлике за пола стопе дужа од рајске.

ће једну воденицу која ради и по највећој зими, зато што се поток никад не може замрзнути. Кад жељудац тако ослаби да повраћа све, па чак и токајско вино, ову воду ипак прима, и кад се она употребљава, он поново постаје способан да вари. Засад је ухваћен само један извор, и македонски зидари, који су изванредно вешти у грађењу топлих купки, уредили су га 1762. у право купатило са четири места за купање. Ово купатило, поред којег је недавно дигнута гостионица, сеновита стаза са густим дрвећем и друге ствари корисне за удобност гостију, веома долази на глас и из године у годину све јаче се посећује. Кљасти, костобольни и други који болују од укочености, кад се вредно купају, мало помало се излесче и напослетку поново нађу овде своје изгубљено здравље. За болесне војнике, који се овамо шаљу из читаве Славоније, саграђена је поред купатила касарна на трошак грофа од Дарувара. Двадесет корака од купатила, у правцу недалеког високог брега из којег избијају топли извори, откривено је под земљом римско купатило са многоbroјним стварима. Простор који сам наменио овим листовима сувише је мали да бих опиширно описао ово откриће. Учинићу то на другом месту, а овде ћу само укратко навести да је Република Јазору (Jasoru) речено римско купатило посветила цару Комодусу, ономе недостојном сину и наследнику бесмртнога Марка Аурелија. Ово се види из натписа, нађена овде и испуњена многоbroјним ласкавим речима, којега скраћена садржина гласи овако:

DIVO LUC AUREL
COMMODO CAES
PATRI PATRIAE
HAS THERMAS
DEDICAVIT
RESPUBLIK IASORU

Овај натпис утолико је необичнији што се по заповести римскога сената име крволовнога и развратнога цара Комодуса, пошто је он године 193. погубљен, морало згребати са свих паганских олтара и других јавних споменика, што је на овдашњем натпису пропуштено. Сем тога, речено римско купатило показује да је овде била област Републике Јазору, коју стари писци никако не помињу. Само Плиније спомиње народ Jasi, који је станововао на обим обалама Драве, те му је отуд седиште било у данашњој Маџарској и Славонији. Дарувар је dakле свакако припадао Републици Јазору, па се на једном другом разбијеном комаду мермера налазе урезане ове речи:

THERMAE
IASORVENSES H C

По свој прилици, ово прастаро купатило засуто је услед каквог земљотреса па је у току времена потпуно пало у заборав. Оно још није ухваћено зидом нити је над њим назидана икаква кућа, него нема ништа друго сем једне баре у коју доводе кљасти коње те их снага воде за кратко време излечи. Да је у месту или око места Дарувара стајао велики град, можда Јазора, главни град гореспоменуте републике, доказују римске стварине од свакојаке руке које се овде свуда врло често откривају у земљи и на њој. Необично је што су од многоbroјних комада римског новца што је овде нађен сви златни комади ковани под царем Комодусом, који је владао нешто дуже од 12 година, и да сви ти комади златног новца имају тачно 16 грана тежине више од данашњег аустријског кремничког дуката, који по садржини вреди четири форинте и четврт.

Непун сат пута одавде, према југозападу, на граници властелинства Сирач, може се видети још један споменик старих времена, и то једна дивна углавном порушена па-

лата чији остаци показују да је ту била раскошна зграда. Приземље стоји још скоро потпуно, него су га непријатељске руке, а можда и пустоши снага времена, којој за дуже не могу одолети ни мермер, ни метал и туч, изнутра прилично оштетиле. Поразбијани стубови, сводови, лукови, первази, подножја и слично, који час упала вире из земље, час стоје у води, час их опет са свих страна попадају и зарашћују маховина, шиље и цбуње, леже расути на све стране и прекривају велико једно место у чијој средини стоји палата. Стубови, који сви скоро леже порушени и разбијени на земљи или у води, начињени су од сивог мермера обрасла маховином и коринтског су стила. Кипови се више уопште не налазе, било што су их развили суседи и употребили може бити да украсе цркве, или су пак покривени земљом, било можда што су их Тури године 1476. приликом пустошења палате сасвим уништили; мада Османи, који све кипове држе за одвратне кумре, одбијају са њих у част божију обично само главе, као што сам често виђао својим очима.

Не могу да се сложим с општим мишљењем да је овај замак остатак римске раскоши; уздржавам се из многих разлога, међу којима ћутање старих писаца не спада баш у најглавније. Довољно је бити макар осредњи познавалац племенитога, финог и узвишеног укуса који зрачи из свих великих уметничких дела Римљана, да бисмо били потпуно убеђени како ова општераширна прича нема основа. Те рушевине су очигледно дело средњег века. Знамо да су темплари, који су године 1118. настали у Палестини и необично се обогатили, имали велика добра у Славонији и да су своју област били проширили до у Хрватску. Мада је читав ред, због његове неподношљиве обести, краљ Филип IV искоренио у Француској потпуно, и тек после тога папа Клеменс V на црквеном сабору у Виене (Viennе) године 1313. укинуо, повеље показују да су темплари још

дugo после 1313. остали мирни поседници својих славонских имања. Да ли су ти развратни и расипни вitezови имали можда овде своје главно седиште? Неке слике рабење на мокром кречу, које се овде још могу видети,али су јако оштећене и скоро истрте, као да приказују подвиге вitezova у Палестини. Штавише, испод крипа се показују изломљене слике разних људи обучених у одећу великог мајстора templarskog. Ти и други трагови преко којих овде прелазим чине претежно вероватним да стара палата о којој говорим није никаква римска зграда, него да је била главно седиште споменутих вitezova. Они никако нису имали лош укус. Околина личи на јелисиумска поља, а положај палате је не може бити лепши. При руци је било све што живот људски може учинити пријатним, удобним и задовољним. Палата је стајала на падини једног брежуљка с којег се оку пружа простран предео. Мрачан један лук или бивши зверињак, знаци бившега перивоја украшена водоскоцима, воденим украсима и киповима, бистри потоци пуни пастрма, рибњаци, зелене рудине, ливаде и поља, поноси виногради, далеки брегови и друге лепоте природе и уметности укraшавали су ово одабрано место. Штета само што оно лежи пусто у кршу и трулежи!

5) Властелинство *Велика*, које се на западу сусрћава са Пакрацем, брдовито је додуше, но ипак прилично обраћено и настањено. Оно припада фрајфрау фон Петерфи (Peterffy).

Велика, велико трговиште са племићким двором и манастиром фрањевача, који су овде врло многоbrojni и имају парохију.

6) Мало властелинство *Страсемон* (Sztrasemon, Strasemon; код Маџара Straseman или Strascheman) укљештено је сасвим у прећашње, изузев на северној страни, где се

граница са Вировитичком жупанијом. Власник је господин фон Јанковић.

Сайражеман, згодно смештено место чији се становници починују бавити мануфактуром. Власник, који станује овде, славно је служио као капетан (Rittmeister) код хусара у последњем пруском рату који се завршио миром у Хубенбургу 1763, па је неколико пута био у зимском квартиру у Саксонији, где је упознао предности мануфактуре и у овоме месту увео неколико свиларских. Кад би се сви власници славонских имања угледали на овај славни пример! Како би земља брзо процветала!

7) *Брестовац* (Presztovacz, Prestovatz) граничи се на јужној и источној страни са облашћу краљевског слободног града Пожеге, и није додуше већи од малочас описаног властелинства, а ипак је подељен на три дела, чији су власници господа фон Стрижић (Strisich), фон Маљевац (Mallyevacz) и фон Гарић (Garics). На државном сабору и скупштинама Пожешке жупаније њих сва тројица имају само један глас.

Брестовац, главно место са племићким двором. Овде расте много и доброг дувана.

Алаинци (Alaginzi), *Липа* (Lippa) и *Шеовци* (?) , *Чечавац* (?) (Sesovach) су парохијска села.

8) Бродвито властелинство *Церник* (Czernik, Scherneck) сучељава се на југозападу са Градишчанском војном границом, а на осталим странама са 6 разних властелинстава. Како брегови садрже необично много природних реткости, а можда и минерала, треба жалити што их природњаци још нису испитали као што треба. Становници, од којих више но половине припада источној цркви, много се баве гађањем дувана. Господин фон Марковић, власник, станује као краљевски подјупан у Пожеги.

Церник, добро плодно трговиште на граници Градишчана у планини. Замак је некада био тврд, али сад је у слабом стању. Овде је велик фрањевачки манастир и у њему римско-католичка парохијска црква, будући да су калуђери просјаци у исти мах свештеници.

Синије (?) (Sintilija), *Бачиндол* (Bachindol), *Мала* (Mala) и *Остривијер* (?) (Ostrivier), 4 села која гаје много дувана.

9) Властелинство *Плетејерница* (Pleternica) граничи се на југу са облашћу Бродске регименте а на истоку са бискупским властелинством Баковом. У њему је исто онолико брегова као у прећашњем, а припада фрајхеру фон Петерфи. Гађање дувана овде је jako.

Плетејерница, место са племићким седиштем (Rittersitz) и добро саграђеном коњичком касарном.

10) Богата обаћија *Кутјево* (Kutjevo), сада краљевско коморско добро, на југоисточној страни одвојена је једном малом реком која има много имена од властелинства Плетејерница. Ова оклина је у давнини била изгледа врло насељена, будући да су брежуљци покривени старим замковима, од којих већина лежи у рушевинама. Како ово властелинство обухвата не само велики простор од 6 географских миља, него су у њему и не може бити плодније равнице са многобројним селима, то језуити нису мировали док то лепо властелинство нису добили. Но кад је њихов ред папском наредбом од 21. јула 1773. у све четири стране света истребљен и потпуно укинут, припало је властелинство господару земље; но оно се продаје чим се покаже добар купац. Језуити су ово племићко добро на разне начине поправили и увели на њему раније непознате пољопривредне гране, чиме се принос овог плоднога властелинства приметно повећао. Каже се да су језуити, малопре но што им је ред укинут, нашли у брдима сребрне

руде и других минерала, али да су то крили како би утоко лакше добили дозволу од владара да отворе рудник.

Кутјево, лепо трговиште на граници Вировитичке жупаније. Овде се може видети лепо саграђена парохијска црква и коњичка касарна.

Хрњевац (?) (Hernicza), Чайлн (Czaglin), Зарилац (?) (Czaryliak), Лакуција (Lakusia) и Ново Село (Novoselo), 5 села која имају јаку земљорадњу.

На западној страни овога коморског добра лежи пропозитура Каптол (Capitol), коју опкољава већ горе описано властелинство Велика и која је велика 1½ географску квадратну миљу. Она припада краљу, који овај масни залогај вазда даје другом католичком бискупу доживотно. Мало место Каптол и још 10 других малих села чине пропозитуру.

11) Властелинство Насице (Nassicze, Nassitsch) сучељава се на југозападу са доминијумом Кутјевом, а на свим другим странама опасује га Вировитичка жупанија. Мада властелинство има свега две и по квадратне миље и мада га с једне стране покривају брегови а с друге баре и шуме, ипак је власник, гроф фон Пејачевић, коме припада и Вировитица, то малено властелинство тако побољшао, да је у њему на броју 14 села, од којих су нека новооснована. На јужној и северној страни лежи врло високо брдо које се пружа до у место Нашице. У њему се виде огромне провалије, дубине и нагло одсечене долине, мимо којих се пружа редовна цеста врхом брда. Зими се преко ових брда не може путовати без опасности по живот. Ту и тамо показују се мајдан каменог угља, који су тако богати да своје жице и гране истерују на површину земље и покријавају један део земље као црни шкриљац, зашта их и држе. У овом се властелинству налазе и многи стари већином запуштени брдски замкови, чије би поближе испитивање наградило труд.

Насице, старо лоше саграђено место са градом (Burgflecken) са великим манастиром фрањевца који држи и парохију. Близу овога места налази се у сред шуме поташара са радионицом стакла, о којој сам говорио већ горе (II книга, § 7, на стр. 89). Предузимач ове фабрике плаћа власнику имања годишњег закупа само 200 форинти, за шта може да посече дрвета колико му је потребно и која усхте, те је у шуми већ начинио велике празнице. Одавде до села Кошке (Koska) у властелинству Валпово подигнут је кроз мочваре насип да би се удобније путовало. Редовна цеста од Осека за Пожегу и Градишку иде преко тог насила, који је прилично широк и дуг једну миљу.

Манастири калуђера који леже у овом властелинству нису богати и живе добрым делом од милостиње. Они са својих поља имају тако мали приход да је још сумњиво могу ли из сопствених снага да прехране 8 калуђера, те према томе да ли ће остати или их треба укинути.

ОПИС ГРАДОВА И МЕСТА У СРЕМУ

О Срему уопште

Срем, источни део Краљевине, имао је у давнини уже границе него што су данас. Кад се од Илока на Дунаву повуче линија ка југу, до Саве, и то до места где се у њу улива река Бић (Bich, Bitsch) или Босут (Boszut), онда је стари Срем лежао источно од те линије. Данашњи се пружа од Илока, уз Дунав, 6 до 8 миља даље на запад него стари. Дунав га дели од Маџарске; Сава од Србије; река Бић или Босут од Славоније на западној и јужној страни. Име долази од римског главног града Сирмијума, које на старом новцу, камењу и натписима налазим написано час

Syrmium, час Sirmium. Под Римљанима био је овај крај део валеријанске Паноније; и поред тога не неки нарочити предео са сопственим именом.

Срем је додуше најмана, али најплеменитији, најплоднији и најбољи део Краљевине. Читав предео је у лето перivoј у коме умилна природа као да се шали и смеје. Она изобилно украсава брежуљке и долине прборним, шареним и мирисним цвећем, растињем и биљем, чијој се множини и разноликости треба дивити; а и плодност тла је толика да му је потребан свега један поглед сунчев па да му из крила никну све врсте плодова. Мед и млеко потекли би тим крајем кад би становници у њему били многобројни и вредни. Земља сама од себе сопственом снагом носи свакојако корење, биље, биљке, цвеће, дрвеће, шибље и цбуње којима би у Немачкој била потребна мукотрпна нега, на пример смокве, бадеме, питомо кестене, лудове, брескве, кајсије, шљиве свих врста, шпаргле, дине,¹⁸ од којих је погинуло и побијено више царских војника него од турске сабље. Има и дрвећа, названа дивља маслина, које не носи маслине него неку врсту дивљих урми и које расте особито код Карловца. Не може бити сумње да би овде врло добро успевале маслине, као и памук, анилин (једна биљка од чијег се семена добија индиго), даље пиринач, шафран, броћ (Krapp, Färbergröthe) и слично. Овде се налазе и различите биљке, трифе, биље и корење за зачин, који су у Немачкој непознати. Да је шведски вitez и професор за биље Лине икад у свом животу ногом ступио у ово биљно царство, он би о сремском

¹⁸ Срем има две главне врсте дине; то јест шефнерс дине (Zuckermelonen), које имају бело слатко месо, и водене дине (Wassermelonen), по турски дулек, у којих је месо као крв првено и посјето коштицама. Комад је тежак често по 20 фунти и више, а стаје само 4 до 6 крајиара. Ти дуљини освежавају и окрепљају лети невероватно; но ако се неумерено једу, прехладе стомак, те се од њих добије срдцобоља или опасна грозница.

биљу написао можда 10 фолијаната и на радост ботаничара исповртео читаве нове класе и врсте биљака. Јер овде је богата жетва за љубитеље.

Горњи Срем (Ober-Syrmien), то јест западни део земље пун је високих брегова који изилазе из властелинства Бакова, приближавају се код Вуковара Дунаву, иду поред реке и пружају се до Доњег Срема, то јест до у источни део. Код Петроварадина тај ланац брегова је сасвим узан и не шири од једне немачке миље. Одатле се протежу у круг око Карловца и сило се шире онамо према југу, истоку и западу. Напослетку, саехат пута од Карловца према југоистоку одједном се завршавају; али су ту највиши. У реченим бреговима извире понекде из стена некаква густа течност по чијем се ароматичном мирису и укусу да закључити да би се од ње могао правити изврстан балзам. Наилази се на неколико подземних пећина у којима се природа игра и саставља од сига свакојаке фигуре, облике и призоре. Ту се налазе и најнеобичније окаменотине. Заиста је за жаљење што још ниједна пећина није честито испитана. Али ко то да учини? Илири нису потпуне неизналице само у природним наукама, него су и у највећој мери неосетљиви за било какву необичну природну појаву; странци не долазе овамо с намером да их проналазе и испитују, па ма иначе и били познаваoci и љубитељи природних реткости. И тако природопис свих илирских земаља остаје стално у мраку, ма колико да би заслуживао да се објасни и осветли.

Остали део земље, од Карловца до Земуна и Митровице, штавише све до Босута, раван је додуше као патос, но лежи 20 стопа више од средњег водостања Дунава и Саве. Отуда путник може између Карловца и Земуна одједном да сагледа Маџарску и Темишварски Банат, и да види српске планине где леже испред њега, а босанске позади: изглед који усхијује око. Та пространа равница језгро је Срема; масноћа њезина тла чини да сва жита

више расту и више плода доносе него у Славонији. А и сремски сељак једе хлебац од чисте пшенице, и уопште не једе кукурузни (von Mayss oder Kukerus) као славонски, босански, хрватски или штајерски. Сатима се путује између све самих добро обраћених поља, на којима роди толико пшенице, кукуруза, проса, грашка, дина и других плодова, да би се у случају лоше жетве читава Немачка могла изобилно снабдети. Међутим нема извоза; отуд се њима морају товити свиње и волови и онда терати за Немачку.

Цар Aurelius Probus, рођен у Срему, донео је године 280. прву лозу из Грчке и његови војници засадили су њом сремски брег око Карловца, који се звао брег Almus. Одаље се виноградарство расширило по целој земљи. И још дан данашњи, велики карловачки брег и његове безбройне падине засађени су обилно виновом лозом, која не само што даје најбоље вино него и највише вина у Славонији и Срему.¹⁹ Но опет нема извоза: свега неколико хиљада акова (Eimer) годишње извози се Дунавом делом у Темишварски Банат, делом у Маџарску, у жупанију Бач (Bacs, Batsch) која лежи преко пута Срема и нема винограда. Остало се попије у самој земљи, и продаје аков за 3 до 5 форинти.²⁰ Сва сремска вина најбоља су кад су стара 3 до 4 године; после 6 година оно губи свој пријатни грожђани

¹⁹ Карловачко вино већином је тамноцрвено и јако и жестоко као греко. Кад се умерено пије, високо је здраво. Још заравије је бело карловачко вино, које је, додуше, такође јако, али није тако жестоко као првено и врло гони на мокрење. У Карловима се сим тога о берби прави једно пријатно пите од најбољих и најрелативнијих гроздова који се не муљају и не цеде, а зове се бермст (Tropf-Wernthwein). То слатко вино је чувено и извози се чак у Немачку.

²⁰ Сремски аков има 30 сремских или 42 аустријска маса (Maass), или по тежини 84 фунте. Двадесет сремских акова чине једно рајнско буре (Stückfass), и стају у земљи 60 до 100 форинти, уместо што се на Рајни једно буре продаје за 1000 форинти; а рајнско вино ни изадеска није као сремско. Мокрајни мехур, гихт и болна костобоља или подагра у рајнским су крајевима опште болести а у Срему нико за њих и не зна.

укус, постаје опора и сувише јако. Ма колико да је вино дивно и јевтино, пиво такође већ почиње да бива омиљено, а свакодневно га пију многи, нарочито немачки становници. Три чешка пивара направила су пре неколико година велике пиваре са сушаром за јечам и свим осталим што уз то иде, у Земуну, Карловцима и Петроварадину; но у лето, због врућине, не могу да праве пиво.

Важна грана пољопривреде у Срему је *свиларство*, које је већ постало знатно и из године у годину напредује; будући да белим дудовима, који се сваке године умножавају новим сађењем, овде није потребно дugo да одрасту. Нега свилених буба и одвијање њихових чаура није тежак посао и исплаћује труд толико, да и ленога Сремца привлачи свилогојству. Овдашња свила је по суду ткача изврсна за основу свилених тканина (zum Aufzug oder zur Kette der seidenen Zeuge), ако се конац не тка сувише танко. Ма колико да би било прикладно за ову цвећем богату земљу, пчеларство је лоше и скоро још непознато.

Срећа је за овај крај што у њему нема медведа. Но утолико је више лисица, дивљих мачака и вукова, а ови последњи могли би се истребити или бар смањити кад би се ко старао да припреми што је за то потребно. Јелена и дивљих свиња уопште нема; срне, зечеви, фазани, јаребице камењарке, дивље патке такође нису честе, зато што их јако лове дивље мачке, лисице и птице грабљивице, нарочито многобројни орлови. Насупрот томе, има много стрнадица, шљука, препелица, дропљи, грлица, дивљих гусака, ждралова, рода и чапљи, од којих ове последње у разним европским и азијским земљама служе великој господи за пријатну и скупу разоноду. Све равнице у Срему, Србији, Бугарској итд. пуне су чапљи, чије је лепо перје разлог да се јако лове.²¹ Ту се налазе и разне у Немачкој

²¹ Чапљина пера служе не само женама за украс на глави, него их и хусари и коњаници носе за шеширима и капама. Свака чапља има у репу свега једно дугачко перо које се цени.

непознате врсте водених птица које се делом могу јести. Ретка птица (*volucris*) коју Османи називају птица гласник (*tir chaous*) виђа се каткада у Срему и сматра за весник највеће. Од питоме живади не виђа се баш много кокошака, голубова, гусака, патака и слично. Бурке су чешће.

Коњи, нарочито јахаћи коњи, не гаје се у довољној мери: мањак се надокнађује из Маџарске и Турске. На пустама или сточним испашама које су често дугачке по неколико миља, налазе се многобројна стада дебелих волова. Ту се наилази на више оваци, но међу њима вукови често праве штету. Али оне, као и енглеске, остају у пољу лети и зими, даљу и ноћу, а чува их извесна врста срчаних паса који су такојаки да је један једини дорастао највећем вуку. Већином су овце македонске и влашке, које дају грубу и дугачку вуну, која се продаје за 18 до 20 форинти цента. Но има још и једна друга врста македонских оваци, названих клементинским, које дају много финију и краћу вуну, чија је цена обично 30 форинти. Кад су се 1690. многобројни Илири селили из Македоније у Срем, дотерали су овамо неколико стотина својих најбољих оваци са фином вуном, од којих потичу такозване клементинске. Једна компанија славонске хусарске регименте, која је по реклом од оних Македонаца, размножава ову врсту оваци. Понегде се наиђе и на стадо аустријских оваци, чија се вуна не може упоредити са клементинском. Како овде нема великих храстових и букових шума, то се свиње у Срему не могу гајити тако јевтино и много као у Славонији и Босни. Свиње се морају товити кукурузом, па и пшеницом. На извесним местима, обори за тов стоје на великим саоницима, па се превлаче с једног места на друго. Иначе, мањак шума узрок је недостатку дрвета, које надокнађује Турска. Прости народ испомаже се међутим трском, која често расте по многобројним мочварама и ниским дунавским адама, и има дебелу стабљику, поред тога што је

висока 10 до 12 стопа. Ова трска не само што се ложи уместо дрвета, него се употребљава да се њом покривају куће.

Ова лепа земља имала је под Римљанима двадесет пута више становника него данас; она је у то доба била посејана напредним градовима и местима. Још у средњем веку било је у Срему десет пута више људи и градова нису сад; док године 1471. нису провалили Османи, и градове, места и села претворили у пепео. Земља је поново била дошла себи, кад ли 1739. буде изгубљена Србија и Босна. Од тог доба Срем се раселио; делом због близког турског суседства, које вазда доводи до свакојаких непријатних последица; а делом и зато што је због царине, страха од куге и других препрека отежан извоз и увоз природних земаљских добара између Срема и Србије. Оно мало градова и трговиšta што их данас има у Срему нису ни сенка онога што су били пре 1471, штавише, многа места опустошена у тешким турским ратовима нису после уопште саграђена, и једва да се више зна где су стајала. Овде су се насељили многобројни Арнаути и Албанци, међу којима има и Црногорца. Ови говоре још прастарим илирским језиком, и кад добу у Срем, Сремци их не разумеју; али за који месец науче да говоре данашњи илирски језик. Од 1770. долазе овамо и насељавају се многобројни Далматинци. Како долазе из венецијанског дела Далмације, зову их Венецијанцима. Но то је нерадан лен свет, и због тога их нерадо узимају у националне регименте, мада живе у Војној граници. Много су вреднији Немци или такозване Швабе, који се спуштају низ Драву и Дунав и овде настањују.

Што се пак тиче религије, грчка је далеко јача од римско-католичке. Оној припада отприлике три четвртине становника, а особито прави Сремци. Насупрот томе, сви Арнаути, Албанци, Далматинци и Немци, као и већина Маџара припадају римско-католичкој цркви. Такозвани

нови сељац (Neubauer) или прећашњи Цигани у верским су стварима тако равнодушни да се држе најближе парохијске цркве, не водећи бриге на какав се начин у њој Богу моли и служи. Има додуше у Земуну и мухамеданаца, турских Јевреја, Јермена и других источњачких хришћана од разних секта, но они не одржавају јавно богослужење. У Срему има на броју 150 густо насељених грчких парохија, 21 филијална црква и 12 имућних лепо саграђених манастира, који су пуни калуђера. Лако је дакле схватити како је многобројно грчко свештенство, које живи како у манастирима тако и ван њих. Оно држи најплодније земље, убира скоруп са овога краја и гоји се у богатим пребендама. И поглавар целе грчке цркве, која је расширена у аустријским државама,²² то јест карловачки митрополит, има ове своје редовно седиште. У његовој архијеџези, којом он као и сваки грчки владика управља непосредно, има 6 протопопијата (тј. препозитура, викаријата, инспекција, суперинтендантура, архијаконата), 175 парохија са 28 филијала и 12 лепих манастира. У читавој земљи уопште нема унијата, или Грка који римског папу признају за поглавара опште правоверне цркве.

Како у старом тако и у средњем веку данашњи се Срем увек сматрао као део Славоније, без неког нарочитог имена. Кад се Никола, династ из Илока, у другој половини XV века храбро показао у борби против Османа, мађарски краљ Матија I Корвин именује га у граду Братислави као краља Босне. Поренц, последњи војвода (Herrzog) у Босни, син тога несрћног краља Николе босанског, држао је почетком XVI века велико очинско властелинство

²² Једино источна црква у Ердељу и у молдавској Буковини, као и у Галицији и Лодомерији, не стоји под карловачким митрополитом, него под шарграцким патријархом. Сто и педесет грчких породица које се са Архислага селе у Аквиље и настањују у аустријском Фрајауду, потпадају под реченог патријарха.

Илок, па да би томе дао израза и у својој титули, назове се *војводом Босне и Илока*; и на крају чак *војводом сремским*, мада га мађарска круна као таквог није признала. Коначно је читав источни део Краљевине Славоније услед погрешне употребе и из незнанја назван Војводство Срем, титула која никад није била законита, а данас је погрешна и нетачна, мада се по навици још употребљава.²³

Овај источни део Славоније дели се према току Дунава и Саве на *Горњи и Доњи Срем*; подела од које нема никакве користи. Больја и плодоноснија је она према којој се Срем прво одваја у Војну границу, а друго у грађанску провинцију, која се састоји од свега једне жупаније, са којом почињем.

III. Сремска жупанија (Die syrmische Gespannshaft)

Ова жупанија излази на истоку делимично на Дунав, делимично на Војну границу и то Петроварадинске регименте, која је онде опкољава на извесним местима на источној, јужној и северној страни; на јужној и западној страни противе река Биљ или Босут и одваја жупанију од области Бродске регименте, мада она лежи и с ове стране реке. И славонска жупанија Вировитица чини на извесним местима границу према западу и северу, но само на малој дужини.

Земља је у највећој мери плодна и благословена житом, вином, стоком за клање, вуном и свилом. Дуж Дунава плодност због брегова није толика као у осталом делу који има више раванице и житних поља. Но брегови у

²³ Гостолин Kercselich von Corbavia вара се кад у својој књизи *De rebus Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae etc.* pag. 407. саопштава да кнезови Odescalchi nose титулу војвода сремских.

разним крајевима роде многим вином које је добре каквоће и делом се извози Дунавом. С обзиром на религију грчка је много јача од римско-католичке.

Од све 3 жупаније, ова је најмања. У њој има 33.000 људи и 4 племићка властелинства, поред неких мањих имања које су почети описивати од запада са славонске границе.

1) *Власићелинштво Нушићар* (Nostar oder Nustar) припада мађарском фрајхеру фон Sándor (Schlándor). На северној страни тече Вука (Wuko), која га дели од славонског властелинства Ердута и од сремског властелинства Вуковара. На југу лежи област Војне границе, и то Бродске регименте; на истоку Вуковар, а на западу делимично Баково, делимично споменута војничка област. Но на југу излази ово властелинство на малој дужини и на реку Биб. Оно је врло родно житом.

Нуштар, прилично велико трговиште са једним племићким двором.

Ланка (Lanka), *Маркосицца* (Markosicza), *Габош* (Goboch) и *Маринци* (Merincze) су села на десној обали Вуке.

2) *Велико власићелинштво Вуковар* излази на североистоку делимично на архиепископско властелинство Даљ, делимично на Дунав, а на југоападу на реку Босут или Биб; на северу се граничи с властелинствима Ердут и Даљ; на западу лежи Нуштар, а на истоку Илок. Вука (die Wuka oder Wuko) тече кроз ово властелинство, одваја га на јужној страни од Нуштара и на једну миљу испред Дунава дели га на два неједнака дела; онај што лежи на левој обали и који је мањи има мочварно тле. Утолико је плоднији остатак на десној обали Вуке, који је додуше нераван, нарочито према истоку на Дунаву, но ипак има изврсно житородно тле и много добро насељених села. Дунав и бродљива Вука пружају прилике како за риболов тако

и бродарство, а и једним и другим баве се становници с нарочитом приљежношћу. Они такође много тргују и настоје да извезу своје многоbroјне пољопривредне производе. Нигде свијарство не цвета више но овде; дудова има у неизбројној количини.

Грофови Елц из Мајнца (Elz zu Maynz), којима припада ово лепо властелинство с градом Вуковаром, управљају њиме преко закупца (Rentmeister); или не добијају од њега сад више од 20.000 форинти прихода, зато што су три добро насељена села од њега одвојена и припојена бродским граничарима.

Вуковар (Wukovar) тј. Вуко-Град, раније Валковар (Valkowar), прилично велик, добро грађен и врло насељен град од 700 кућа, главни град целе Сремске жупаније, лежи у пријатној околини на обим странама Вуке, која се овде улива у Дунав и дели место на стари и нови град. Нови град (die Neustadt) лежи на левој обали Вуке, па нити је велик, нити добро грађен, но значајан је ипак због тога што су скоро сви становници Немци занатлије и радници (Fabrikanten), који се јевтино спуштају Дунавом из Беча, дочекују овде расирилених руку и добро прехранују. Стари град (die Altstadt), смештен на десној обали Вуке и Дунава, много је већи, а има и далеко боље зграде. Жупанијска кућа, у којој се одржавају скупштине читаве жупаније и обављају јавни послови, коњичка касарна, пространи фрањевачки манастир са фрањевцима којих је у њему преко сто људи, племићки двор грофова фон Елц што се налази поред њега, итд. су све модерне и врло лепе камене зграде, од којих нова елегантно саграђена жупанијска кућа, која је довршена тек 1777, стоји на првом месту. Ту се налази и поштанска станица у којој путници који долазе из Осека а иду за Београд по други пут мењају коње.

Становника је на броју 3.600 људи, од којих више него половине припада грчкој цркви; а ту се зар и налази и једна грчка и римско-католичка црква, а у овој последњој служе фрањевци и она је у њихову манастиру. Између њега и племићког двора стоји и једна малена римско-католичка капела, која припада грофу фон Елцу. Грчка парохијска црква стоји под једним протопопом, који стоји на челу 30 парохија и 15 филијала. Код становништва се осећа више вредноће и радљивости но у другим местима у Срему. Они се много баве свиларством и рибарством, а још више бродарством и трговином, који град чине веома живањим. У старом граду, у свакој грађанској кући има по трговачка радња и дућан (Kaufmannsgewölbē und Kramladen) који су пуни робе. Одавде се води важна трговина са Ердевљем. Ту се налази и велики млин за одмотавање јаја свилених буба и упредање сирове свиле, посао који окупља и прехранује многе младе девојке.

У пребањша времена овај је град био важна тврђава, за шта га и његов положај чини веома згодним. Но баш због тога град је имао несрећу да га чешће опсадају и пустоше. Сад су сва утврђења пропала. Обала Дунава почиње овде да бива неравна и прелази у брежуљке, да би се најзад код Илока претворила у високе брегове.

Шаренград (Sztaragingrad), код Маџара *Tarkawara*, на Дунаву, недалеко од Илока, био је некада утврђено место, а данас је отворено, са једним фрањевачким манастиром.

Вера (Vera), трговиште, 2 миље од Осека, на поштанској цести, где путници мењају коње. Кад се из Немачке директним поштанским путем кроз Маџарску путује за Београд и Цариград, пут иде преко Осека, Илока и Петроварадина за Земун; а Вера је прво место на које се налази у Срему. Оно је надалеко и нашироко опкољено мочварама које су густо обрасле трском и ибуњем и пуне

вукова, због којих је то место названо вучијим гнездом у чију близину путници по зимској ноћи не треба да долазе.

Опатовац (Oppatovac), село са црквом на Дунаву, на средини између Вуковара и Илока. Баш преко од тога села, на другој страни Дунава, лежи маџарски град Бач, који је главни град једне велике жупаније. Овуда пролази поштански пут, и у том селу је трећа поштанска станица од Осека за Београд. Овде постепено почињу и велика брда, која се на дужини од 11 миља продужавају низ Дунав до Карловца.

Тординци (Tardinze), *Бојдановци* (Bogdanovich), *Оролик* (Orolik) и *Сотин* (Sotin) су добро насељена села која леже у овом властелинству.

Бобоја (Bobota) и *Петроваци* (Petrovacz), 2 општине које су се ослободиле од кметства, али су запале у дугове.

3) *Илок* (Illok), једно од највећих и најуноснијих властелинстава у читавој Краљевини, лежи дуж Дунава и скоро са свих страна опкољено је облашћу сремских грађичара, изузевши на западној страни, где се граничи с Вуковаром. Читав предео који плаче Дунав од Илока до Петроварадина висока је и дивља планина преко које поштанска цеста иде у дужини од 7 миља. Често се стиже у какву долину која је свуд унаоколо опкољена високо наднесеним и стрмим брдима, тако да је путник затворен са свих страна и чини му се као да је заробљен, док се ненадано не отвори какво брдо и створи узан излаз. Неки пут узана поштанска цеста тече стрмом косином каквог нагло одсеченог брега уза саму ивицу Дунава, који човек угледа сасвим поред себе на дубини од неких 100 хвати. Исклизну ли кола или преврнули се, сурвавају се са људима и коњима у Дунав или, већ према томе какав је пут, у неку долину која лежи на по 100 хвати дубоко. Такви страшни путеви срећу се између Петроварадина и Илока неретко.

Због тога је поштански пут од Осека ишао код Илока преко Дунава и његовом левом обалом право у Нови Сад, прско од Петроварадина. На тај начин не само што се пут скраћивао отприлике за једну миљу, него је путник обилазио и све брегове, будући да је маџарска или лева обала реке ниска и мочварна, пљосната и сасвим равна.²⁴

Онај део овога властелинства који лежи једну миљу даље од Дунава, ка југу, има не може бити плодније равнице и у њему роди неописана количина пшенице, кукуруза и слично. Сем тога, сточарство, лов и рибарство су знатни. Ту и тамо добија се и вино добре врсте. Укратко, томе лепом властелинству недостаје ништа сем трговина његовим производима.

Цар Карло VI поклонио га је грофу Odescalchi да би подмирио извесне захтеве грофове због предјуђмљеног новца. И оно још припада његовом потомку и наследнику, кнезу Bracciano из Рима, коме ово пространо властелинство доноси годишње само 30.000 форинти, зато што га је дао под закуп. Кад би кнез Bracciano становао у Илоку и сам водио пољопривредне послове, приходи би се лако попели на 50.000 форинти и становници би били задовољнији него сад. Али један Римљанин сматра Славонију за страховиту пустину која служи за стан само разбојницима и дивљим животињама. Најзнатнија места су:

Илок (Шлок, обично Шлок), код Маџара Јулак (Uglack), прастари брдски град на самом Дунаву, који је овде широк скоро четврт миље. Он је у давнини био напредан, врло насељен и добро утврђен град; сад је лишен све своје дивоте и утврђења, а само је једно незнатно отворено место

²⁴ Но ко побећим путем, тај мора, да би стигао до Петроварадина, даљу пут прелазити преко Дунава, што је зими опасно и често чак неизводљиво. Сем тога је пут на маџарској страни, кад киша окупни, пун воде и сасвим неупотребљив.

чији су становници постали сељаци. Међутим, рушевине и остаци који прекривају пола града показују какво је то место било у доба свога благоства. Овде су преостала 3 голема, на 3 висока хума саграђена замка, чији темељи потичу још од Римљана; но они су чешће поправљани. Сад сва три леже пуста и упала порушена, сем што је у једном граду уређен у рушевинама мали стан за закупничка властелинства, из ког се пружа не може бити лепши изглед преко Дунава и једног дела Маџарске. Кад се посматра Илок са једне аде која лежи према њему, он пружа оку романтичан изглед. Сем тога, у граду се виде 2 разорене цркве, поред једног великог манастира у коме се изгледа налазе калуђерице. За чуђење је што радозналост још никога није подстакла да почне копати у остацима 3 замка и 2 цркве, пошто би се могла очекивати важна открића.

Већина становника припада римско-католичкој религији; њихова парохијска црква је код фрањевача и изнутра је украсена много лепше него што су фрањевачке цркве иначе. У њој се може видети гроб већ споменутог војводе Лоренца босанског и илочког, чији је кип у природној величини на унутрашњем црквеном зиду извајан у камену и са једним илирским написом из ког се разазија да је он умро године 1525. без наследника. Краљ Лудвиг II поклонио је после тога извесна права и имања (Zugehörungen) илочкој династији. Но, следеће, 1526. године освоје Османли тврђаву Илок и задрже је до 1691. године. Ту лежи сахрањен и свети Иван Капистран, који је саградио неколико фрањевачке манастире и који се у Срему нарочито поштује. Грчка парохијска црква, стара неправилна грађевина, неманичега знатног.

На источној страни града у плодној љупкој долини стоји лепа коњичка касарна коју је у размаку од неколико година гром осам пута палио и која је више пута изгорела

до темеља, зато што је у тој касарни, као што верује светина, било содомије. Напослетку је морала бити напуштена, из страха да гром још више пута у њу не удари и не побије људе и коње, као што се већ десило неколико пута. Непун сакат одатле има један шумарац и у њему остати једне римске зграде, која као да је била храм Дијанин, јер су у једном камену великим словима уклесане речи:

DIANAE SACRUM

Међутим, то је зар могла бити и ловачка кућа, јавно купатило, или иначе што слично; што би се свакако нашло кад би се земља прокопала на неколико хвати.

Уосталом, висина према Полу у овоме старом месту јесте тачно 45 степени, 4 минута и 10 секунди.

Сусек (Szuszeck, Schusseck), село на Дунаву, 2 миље од Илока, са једном грчком црквом и поштанској станицом, у којој путници што путују из Осека за Београд по пети пут добијају одморне коње.

Ириц (Iregh или Irék), пространо али лоше саграђено трговиште са коњичком касарном, смештено у лепој долини на подножју једног високог брега који се спушта на обалу Дунава. Ово место је највеће у читавој Краљевини, јер у њему има преко 1000 кућа, но које нису много боље од обичних сељачких.

Моловин (Molovin), *Бингула* (Bingula), *Диваци* (Divach), *Манделос* (Nangelos), *Радинци* (Radinze), *Кукињац* (Kukinacz) и *Бешка* (Peska), 7 добро насељених села.

И у властелинству Илок, у коме већина становника припада источној цркви, има сувиших грчких манастира, од којих следећих 2 заслужују да се овде наведу: *Буковац* (Burkovacz), *Бешеново* (Pesenovo), *Врдник* (Vernik), *Јазак* (Jasek), *Хойово* (Opova) и *Крущедол* (Kroczendol или Krušendol). Недалеко од овог последњег манастира, у мрач-

ном шумарку и сасвим маленој долини, стоји диван римски гроб, који је покрiven ибуњем и опкољен старим дебелим липама и храстовима, те тако скрiven очима. То је ваљда узрок што овај споменик није оштећен толико као остale римске ствари. По сведочанству натписа који је још прилично читак, у том гробу лежи сахрањен Praefectus Praetorio Gneius Flavius Aelianus, намесник Илирије, а подигли су му га његових 5 синова. На другом месту расправљају о том опширији.

Илоку припада још неколико малих имања која се граниче с властелинством, али су иначе опкољена облашћу сремских граничара; и то *Марадик* (Maradek), сасвим на источкој страни властелинства, 2 миље од Карловца, у околини која има изврсно сточарство. Село Марадик је велико и украшено врло лепом грчком парохијском црквом. *Рума* (Ruma) је друго добро, које са свога благословеног житородног тла стоји на гласу; као што се већ одашања пшеница сматра за најбољу у читавој Краљевини и претпоставља свој осталој. Један млади гроф Пејачевић станује као закупник тога добра у селу Руми.

Насупрот томе, следећих 5 малих имања леже долуше у области властелинства, али више не припадају њему, него су дошли у туђе руке. Она се зову 1) *Шид* (Schid, tj. Schiid — Штид —), седиште протопопа који врши надзор на 30 грчких парохија и 6 филијала; 2) *Кукујевци* (Kukofcze); 3) *Чалма* (Chalma, Tachalma); 4) *Нештин* (Nestin) на Дунаву; и 5) *Нерадин* (Naradin или Neradin) добро које је поред *Панковца* (Pankofze) припадало манастиру *Григоријеј* (Gergeteg). Кад је он укинут, оба су добра припала архиепископији карловачкој.

4) Властелинство *Черевић* (Cserovicz), које је од сва четири најмање и нема ни једну квадратну миљу, лежи на Дунаву између властелинства илочког и области сремских

границара. У њему су само брда и долине и нема ораће земље. Но зато у њему не само што се пече много ракије од шљива, него ту успева много и доброг вина, које мало уступа карловачком. На другој страни Дунава у Маџарској лежи пространо властелинство Футог (Futok), који припада ц. и к. фелдмаршалу и председнику Ратног савета (Kriegs-Präsident) у Бечу, господину грофу фон Хадик. Како Футог не производи ништа друго сем жита и стоке за клање, а нимало ракије и вина, и само га Дунав дели од Черевића, то је речени гроф пре неколико година купио ово мало властелинство, да би у својој области имао како земљорадње и сточарства, тако и виноградарства.

Черевић (Cserovicz, Scherowisch), прилично велико село на Дунаву, последња поштанска станица између Осека и Петроварадина, од које је тврђаве село удаљено свега 3 миље. Но овај кратки пут због високих и дивљих брегова најопаснији је и најтежи од свих. Но ко овде остави поштански пут и удари надесно преко Ирига за Карловце не дотичући се Петроварадина, избегни ће скоро све брегове и у њихову подножју наћи ће боли пут.

Стан власников, који међутим због своје високе службе ретко може да напусти Беч, требало је 1777. вешти нејмар Манет (Manet), родом Београђанин, раскошно да сагради на једном повишеном брежуљку који лежи у селу и са којег се изглед шири преко Дунава и великог дела предела како у Маџарској тако и у Срему, тако да власник може обухватити погледом сва своја пространа добра на обе стране Дунава. Но, план се променио, и исти тај замак гради се сада у Футогу.

Баноштар (Banostar), раније Bakmonostra, на Дунаву, био је некада славан град у ком су седели сремски бискупи. Али су га Османи више пута опустошили, па се напослетку претворио у село, око којег се у земљи и на њој налазе још многобројни остаци старих зграда.

Војна граница (Das Land der Gränzsoldaten)

Мада је већ горе (књига II, § 30 и 36) укратко описана опште устројство Војне границе, ипак је потребно дати овде пре свега другог тачније обавештење о њезином нарочитом уређењу, пре но што узмогнем приступити опису градова и места која се у њој налазе.

Кад је победоносно оружје Леополда Великог отело Хрватску и Славонију од Османа, биле су те две краљевине потпуно у истом оном стању у ком су Енглези 1606. затекли Северну Америку приликом оснивања својих првих колонија. Од градова и места мало се шта могло видети, пошто су лежали у праху. Огромна дивљих животиња пуша шума покривала је читаву земљу, а њезини становници, баш као год и дивљаци у Северној Америци, живели су само од лова и риболова, а нарочито од плачкања својих суседа, са којима су без престанка водили рат. Онај ко је имао да покаже дугачак списак побијених Османа и изведенih плачка називан је у знак почасти именом јунака. Напослетку се Хрватима и Славонцима морало забранити да у време мира прелазе границу и чине непријатељске поступке, али је после тога плачка, која се обављала на турском земљишту, почела узнемиравати обе краљевине. Урођена потреба да се живи без пољскога рада, љубав према несталном животу, све до дана данашњег нису се могли сузбити, па штавише ни ослабити.

У оно време становници су имали све врлине и поро-ке сировог дивљег света: честитост, гостољубље, спремност на узајамну помоћ, телесну снагу, неустрашивост и ратнички дух с једне стране; а с друге стране дубоко не-знање, празноверје, прорицање, врачање, мађије, пијанство, осветољубивост, одвратност према раду, склоност да суседа узнемирују и плачкају, итд. Сад су Славонци и

Хрвати измешани са многим странцима који су испочетка дошли да их поуче и образују, али су их на крају крајева лишили наклоности према врлинама њихових старих и разили их свим пороцима цивилизована света, не научивши их добним примером врлинама цивилизована света. Јер они још живе у старој лености и тупом незнанљу. Нагон да харају и пљачкају у њих је још јак и могућно га је одржати на узди једино страхом од штита и набијања на точак, страхом који код њих замењује морални путоказ према коме удешавају своје поступке.²⁵ Изглед и нада на плен брише у њиховим очима, при свим ратничким подухватима, највећу опасност. А како поврх свега имају јако здраво тело које може да поднесе све незгоде живота, жегу и хладноћу, глад и жеђ, непроплаване ноћи и дугачке непрекидне маршеве, то овај храбри и срчани народ изгледа рођен за рат. Читав њихов начин живота сиров је и као небо од земље далеко од живота разножежних нација. Навешћу свега један пример. Њихове куће од блата потпуно су сличне становима америчких дивљака. Свега једна јединица соба испуњава читаву кућу, а у њој се не могу наћи ни прозори, ни огледала, ни столови, ни клупе или столице, ни пећи, нити кревети и слично. Овај соба поред улаза у кућу служи као стапан стан како најмногобројнијим породицама тако и њиховим свињама и перади. Све кухинско посуђе састоји се од једног котла, једног јединог ножа, и од неколико дрвених кашика и тањира; прсти служе уместо виљушака. Најпростија јела њихова су оми-

²⁵ Где су људи толико задивљали, неуки и без осећања да са својим слободним моралним поступцима не умjerу да повежу било каквим појам морала, непозната је савест по самом имену. У свим илирским земљама главни део богослужбена састоји се код римокатолика у жарком поштовању светаца; а код Грка у строгом одржавању постова. Године 1777. убили су у Хрватској чланови једне пљачкашке дружине, којима ништа није било убити и опљачкati, свога честовој зато што је на посни дан, не имавши воде, угасио жеђ млеком.

љена храна; а читаво њихово одело стаје једва 1 дукат. Такав народ који не зна ни за какве друге потребе сем животињских у свако је доба лен и непријатељ рада. Отуд се често женама и воловима препушта да обаве польске радове. Мушкарци међутим, који, као што је показано већ горе (књига II, § 36), воле само рат и ратничке послове, задовољавају се тим да иду на стражу и да се вежбају оружјем; остало време проводи се спавајући и дуван пушчи.

Овај живот и морални карактер становника, то стање новосвојене земље, а још више турско суседство, које је тада било далеко опасније и сумњивије него што је данас, навели су цара Леополда и његова наследника да у Хрватској и Славонији уведу војни начин управљања. Сем преимућства што су границе Монархије живим бедемом утврдили против суседа, могло се надати да ће војно устројство ових држава довести до веће послушности, а и да ће се ново уређење, које је несрћено стање ових опустошених земаља изисквало, лакше одржати, па ако устреба спровести и силом. Неколико генерала, који су земљу умели опустошити, али не уредити и учинити напредном, требало је то да остваре. На најважнија места постављени су Немци, а неважнима задовољено частолубље најотменијих у земљи. Уведена је ратна дисциплина, утврђена извесна земаљска такса и изведена нова подела земљишних поседа. Но грамзљивост војних чиновника дочекала се најбољих земаља па напослетку прешла у осино утњставање сиромашних становника, што их је отерало од кућа и приморало да постану друмски разбојници.²⁶ Напослетку паде у

²⁶ Нечувана насиља која је Славонија имала да претрпи од немачких војних чиновника и вештину њихову да прикрију своју пљачку прича опат Kercselich de Corbavia у свомс делу *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae etc.*, pag. 403.

јарост дивљи дух становништва, које више није хтело да плаћа намете и осветило се својим угњетачима поубијавши их. То се десило за време цара Карла VI.

Пошто је грчко свештенство поново смирило узнемирене духове, услуга коју је грчко свештенство уза све немире спремно учинило, нашло се да је више не икад потребно становништво уљудити, побољшати земљорадњу, увести нешто трговине и отворити нове изворе хране. Од тога тренутка стала се јављати гомила политичких планова и предлога за побољшање, нове установе и промене, чије је извођење стало владара великих сумा новца, но самој земљи није до сада донело никакве користи. Све што се од тога доба десило изилази на то да се из све снаге настојало да се домаћи језик постепено потисне увођењем немачких школа, прекине дружење са османским поданицима и да се у одевању становника учине неке измене. Хтело се да се народ уљуди на тај начин, баш као год да се ко боја латити се правих средстава, то јест боље наставе, коју је требало почети прво за духовне учитеље. Често сам слушао где се говори како је неукусност разума и суровост нарави најбоље средство да се неослабљени одржи послушност и јунаштво народа који је одређен само за ратну службу; како би више разумевања и знања сувише умножило његове потребе и мало помало оживело прохтев за удобнијим животом, из ког би се временом свакако разбило опште мекуштво и женска разнеженост, па би ратнички дух тако убрзо нестао; а онда више неће бити могућно људе у којима се једном пробудило осећање за задовољство и привлачност удобног живота поново приковати у јарам циничких закона, и слично. Међутим, ономе ко воли да разбија главу нека је овде од мене слободно да у својој соби измишља свакојаке ствари и из њих извлачи правилне закључке. Ја ћу се једино позвати на историју прошлих и садашњих времена, која доказује да један на-

род може имати и те како велику храброст, човечанско осећање и просвећен разум очишћен од предрасуда. Читава тајна да се ублажи суровост нарави добром наставом, а сачува притом народ од мекуштва профињеног начина живота, јесте у том да се раскоши и разузданости заувек спречи приступ у Славонију и Хрватску и да се баш тим спречи да народ не постане мекушан и не изгуби храброст.

Фелдмаршал Најперг (Neipperg) створио је с великим трудом и радом, и још већим трошком, ново уређење, пре ма коме су становници морали у исти мах бити сељаци и војници. Као сељаци требало је да плаћају земаљске порезе, а као војници да служе без плате, будући да желе да буду само једно или друго, а не обоје у исти мах. Из тога су се родили немири; не мало становника прешло је преко границе и населило се на турском земљишту, где преко читаве године немају да даду ништа сем харача, то јест порез од 5 пијастера или $5\frac{1}{2}$ форинти по глави, а немају ни ратне службе ни обавеза према властелину. Данашње уређење потиче од генерала Бека (Beck). Но, како оно смета становницима и развитку земље, почeo се крајем године 1777. правити план за сасвим ново и боље уређење. Али смрт изборног кнеза баварског прекинула је посао.

У свим маџарским земљама део који се граничи с Турском војничка је област, тј. живи бедем против Османа.²⁷ Штавише, највећи део Хрватске, па и онај који лежи далеко од турске границе војничка је област, пошто становници тога неплодног, брдовитог и каменилог краја немају доволно земљорадње, па према томе само као сељаци

²⁷ Турци нису више онај страшни народ од ког су суседи држали. Отул је тај живи белас сад у известној мери постао непотребан. Требало би га поманити више на север, где је као гљива преко ноћи израсла једна много страшнија сила.

могу да плаћају мало контрибуција.²⁸ Насупрот томе, у Славонији, у Темишварском Банату и у Ердељу на војнички начин уређен је само онај део који се граничи с Турском или га од ње одваја Сава или Дунав. Права сврха ових граничара је да држе границу како у време мира тако и рата и да је чувају дању и ноћу; према томе, да спречавају Османе да не праве неред на аустријском земљишту, да не упадају турски разбојници, да се не провуче нико ко није издржao quarantaine, да нико не иде у Турску без пасоша, да се задрже бегунци, злочинци и други који би да пређу преко границе у турску област, и тако даље. Сем тога, за време рата граничари морају на бојиште, када примају плату и изврсно служе као лаке трупе.

По новоме уређењу сви становници без изузетка ослобођени су додуше од контрибуције и десетка, но уместо контрибуције морају ипак под другим именом да положају извесне дације у ону касу из које примају плату официри (die Ober-) и подофицири (und Unterofficiers), као и каплари (die Gefreyten). Од осталих давања и од кулучења властелину нису ослобођени сви становници, него само они који носе пушку и заиста служе; али не и старији, браћа и синови војника који служе заиста. Кулук се мора давати у односу према томе колико ко има земље. Народ се жали због многих кулука; а зашто? Зато што кулуком назива све оно што иде у његову корист, на пример поправку каквог моста или пута у селу, чишћење каквог бунара или воденичког јаза, и тако даље. Сваки становник је дужан да му број волова вазда буде попуњен,

²⁸ Оне земље које су у Хрватској најплодније имају ретко више од 10 палци добре земље у просеку; после тога долази песак или камен. Земља не може довољно да снабде своје становнике, којих је број за 30 година постој за једну трећину већи, ни житом, ни вином. Ни сточарство није знатно, јер су ливаде у лошем стању. И поред свег тога у земљи нема пројсака, но утолико више лопова и разбојника. Јер у свим сировим нацијама сиромашни не прибегавају самилости него насиљу.

зато да би могао ићи на кулук, давати војни подвоз и слично. У случају нужде могућно је земљу заложити, али не продати. Официри морају непрестано будно пазити на све пољопривредне послове свих кућа; нарочито о жетви и берби грожђа, пошто, што је могућно тачније, имају да процене број овршених мерица жита и исцећених акова слатког вина и да их упишу у књиге, те да по могућности спрече да се ништа не развуче или неразумно не страхи.²⁹

Најгоре у садашњем уређењу свакако је то што домаћини и власници земље у Славонији и Срему не дају војнике у односу према величини својих имања и земље, него према броју синова.³⁰ Ако отац има на пример 7 синова, мора 3 или 4 да дâ у војнике па имао земље колико му драго. Други, који има много земље а 2 сина, даје само једног. За сваког прима отац 2 форинте унапред (Handgeld), чиме има да за синове набави пуну спрему (изузевши оружје). Оне војнике који сами немају земље прекрањују њихови родитељи и браћа. Многи домаћини који су способни за војску а још немају одраслих синова, морају сами да служе, а тада им пољске радове обављају жене, деца и слуге. То се чешће дешава.

Једна compagnie је мала област у којој има известан број сељачких имања, села и других места која су уређена по војнички и којима у грађанским, политичким и судским стварима управља 1 капетан. Градови обично имају свој сопствени градски сенат (Stadtrath) који њима управља, но који је сам потчињен командујућем генералу. Под

²⁹ Сви Илири у машарским и турским земљама имају обичај да после жетве израчунају колико им је мерица жита потребно за породицу до следеће жетве; они што простирају сместа се поједе или поклони мајстришима. Но они каткада погреше у рачуну, а и жетва зар закасни за неколико иседља због лошег временса. У оба случаја вала главу и именштином окажати погрешку у рачуну.

³⁰ У Хрватској је друкчије. На сваких 8 јутара земље даје се један војник. Ко не може да дâ војника а сам не може да служи, тај уместо тога полаже годишње 12 форинти.

капетаном стоје 2 поручника (Lieutenants), 1 заставник (Fähndrich), 1 наредник (Feldwebel), неколико фурира и каплара. Капетан је нешто као старешина, предстојник или окружни начелник (Amtmann, Drost oder Kreishauptmann), остали су њему потчињени надзорни чиновници и службеници (Vögte und Amtsleute). Из свих градова, већих места и села која припадају једној compagnie, свега 250 становника стоји под пушком и прави су војници, који служе било као пешадинци (zu Fuss als Fußsäfers), стрелци (Scharfschützen), констабли (Constabels) и артиљерци (то јест за оружје своје регименте) или пак на коњу као хусари. Сви дечаци, чим буду крштени, уписују се у списак регименте; а сви борци из читаве области или читаве компаније могу чим устреба да узму пушку на раме или да појашу хусарског коња, будући да је Славонац или Хрват већ по природи уполна војник и лако се дà потпуно обучи-ти. Шеснаест таквих дистриката или компанија сачињавају једну регименту,³¹ која носи име по каквом старом граду или тврђави што се налази и коју предводи 1 пуковник, 1 потпуковник и 1 мајор. Свака регимента има и једног аудитора, војног свештеника или попа, једног лекара и 16 ранара. Пуковник је нешто као обласни старешина, предстојник или капетан (Landvogt, Landdrost oder Landeshauptmann) свих 16 округа, над којима има врховни надзор. Четири компаније чине 1 bataillon, а четири bataillons једну регименту. У ратним временима 3 батаљона обично одлазе на бојиште, док четврти остаје у земљи да чува границе; но хрватске регименте обично иду на бојиште сасвим, јер већина од њих седи далеко од турске границе. Обично сваке две или три године смењују батаљоне на бојишту

³¹ Краткоће ради реч дистрикт обично се изоставља и каже само регимент: па пример, у Петроварадинској регименти ударно је гром; или Бродску регименту поплавила је Сава; или разбојници из Турске упали су у Грађанчанску регименту.

свежи војници покупљени између осталих становника. Јер сваки укућанин хоће да иде у рат, а они што морају да остану код куће незадовољни су и псују.

Отприлике половину свих хрватских и славонских официра чине Немци и Маџари, но они, чим добу у регименту, морају да науче илирски језик; мада се приликом војних вежби командује немачки. Фурири и региментски писари свих регимената које се налазе на граници морају научити турски језик, и то не само да га течно говоре, него и разумљиво пишу, будући да скоро сваког дана имају да се обаве писмено и усмено свакојаки послови, пријатни и непријатни, са беговима у Србији, Босни и у турској Хрватској, а често и са пашом у Србији, као и оним у Босни, Хрватској и Далмацији. Сваком командујућем генералу у Војној граници додељује се у исту сврху по један заклети тумач.

Славонска и сремска војна граница (das Land der slavonischen und syrmischen Gränzsoldaten) подељена је на 3 регимента. Свака се састоји од 4.000 војника који стварно служе, међу које је урачунато и 333 хусара; будући да славонска хусарска регимента, која се састоји од 1.000 коња, има додуше свога пуковника и друге официре, али нема издвојен дистрикт. Она почиње на хрватској граници па иде кроз целу Краљевину, дужином, све до Земуна. Јер како се ради о коњима, које сваки хусар има себи да набави, то су свуд приљежно истражени они крајеви у којима се коњи највише гаје и где се ждребе најбољи хусарски коњи, па су додељени овој регименти која је дакле измешана са три остале. Војни коњ мора бити висок 14 и по подланица. За време мира ови хусари стоје у исти мах под заповедништвом онога пуковника у чијој се области налазе. Њихов пуковник води бригу само о економским стварима своје регименте, па пример коњи, оружје, монтура и слично. Униформа је састављена од зеленог гуњца (Pelz).

и прслука (Kamlsöler) са белим дугметима, и од првених чакшира, аше и атарчук (Säbeltasche).

Пошто је читава славонска војна граница подељена на 3 регименте а свака регимента на 16 области или округа, где сваком округу на челу стоји по капетан, то произлази да овом војном крајином управља 48 капетана, изнад којих се налазе 3 пуковника и други штабни официри. Бригадир (Brigadier) је непосредни старешина сва 3 пуковника. Командујући генерал Славоније има врховни надзор над читавом војном крајином. Он сам зависи од краљевског намесника (locum tenens) у Пожуну;³² а овај у војним стварима стоји под Дворским ратним саветом у Бечу.

Овде се, исто онако као и у 3 жупаније, налазе две верске странке које су међусобно измешане и живе врло мирно, ма колико да се њихово верско учење разилази. Сремска војна граница (изузевши тврђаву Петроварадин) припада већим делом источној цркви; у Славонској војној граници је обрнуто, јер област Бродске регименте има већином становнике римокатолике, а у области Градишчанске регименте има свега б парохија грчке религије.

Пре него што приђем описивању градова и места, морам још рећи да се у многим крајевима војничке области и жупаније уплићу једни у друге. Чак у сред Краљевине путник улази час у узан војнички појас, час на земљиште жупаније; као што се може видети по граничним знакима.³³ Снимљена мапа војничких граничарских области шарена је као шаховска табла. Исто тако било је радије и у Хрватској, све док пре неког времена земљиште није боље издељено и изменјано. Стварно би било веома

³² Под тим краљевским намесником, који представља личност самога краља, стоји читава војна служба како у Краљевини Мађарској тако и у синх припојним земљама.

³³ Ти гранични знаци зову се хумке (Hunken, турска реч) и састоје се од земље набицане у рупу, а из њесина врха вири округа колач.

пожељно да се исто то учини ускоро и у Славонији, будући да штетно мешање војничког земљишта са жупанијама даје повода хиљади незгода, заплета и сукоба, при коме ником не цвета цвеће.

ОПИС ГРАДОВА И МЕСТА у Сремској војној граници или Петроварадинској регименти

Овај крај, који чини источни врх Краљевине између Дунава и Саве, почиње на миљу и по више Петроварадина и пружа се десном обалом Дунава низ реку до Земуна, преко пута Београда; а одатле навише уз Саву до реке Босута или Бића, чијом се левом страном ово земљиште пружа до вуковарског властелинства. Оно дакле обухвата скоро читаво илочко властелинство, које лежи скоро у самом средишту. Прећашња три велика племићка властелинства Карловци, Земун и Митровица, који су поред неких мањих имања купљени зе "сремску граничарску милицију", сачињавају ову војничку област, којој су додати и неки делови илочког властелинства. Она је од све три војничке граничарске области или регименте најплоднија и најзначајнија, па према томе заслужује да се опише по-добрине но друге две.

Кад се изузме брдски крај око Петроварадина и Карловца, ово земљиште је равно и пљоснато. Овде лежи и велика лепа равница о којој је већ горе (приликом описа Војводства Срема уопште) било речи и која заслужује да се назове је згрој читавог Војводства. Како се Дунав и Сава чешће изливaju из корита, то и овде стварају многе штетне мочваре и смрдљиве баре. Кад се за врелих летњих ноћи баци у њих камен, иструлели ваздух сукне из баре у

ваздух у облику ватрене зраке. Насупрот томе, остали део земље, који лежи у страни од те две реке, а нарочито споменута равница, тако су суви, да се понегде дубоко мора копати да би се дошло до живе воде за напајање марве. Околина Петроварадина и Карловаца необично је богата вином и ражијом; а остале житом, дњама и лубеницама и стоком за клање. Изобиље у житу, нарочито у најбољој пшеници, исто је толико као и у марви. Многобројна стада оваца пасу разбацима по равници. Риболов је тако богат да прост човек не може јести ништа јевтније од рибе. Пре свега важан је лов моруне у Дунаву и заслужује да се назове главном храном народа. Нико неће пропутовати кроз ту лепу земљу да га не обузме чуђење што је она тако сасвим лоше насељена. У најплоднијим крајевима налазе се на једној квадратној миљи ретко више од 2 до 3 села, која укупно састављају једва 40 огњишта. Рачуна ли се на свако огњиште или породицу 6 душа, то изилази само 240 људи. У исплодним крајевима виђа се још много мање села.

Треба забележити следећа места на Дунаву:

Петроварадин, главни град регименте, који су Маџари у средњем веку боље утврдили и назвали Peter-Vara, тј. Петровград. Он се латински зове Petri-Varadinum, од чега је сковано садашње немачко име. Град се дели на 1) доњу и 2) горњу тврђаву, 3) хорнверк и 4) предграђе. Описану једно за другим.

Доња тврђава (Die untere Festung) или стварни град лежи на равном ниском језичку земље који гради Дунав заокрећући са југозапада на југоисток, па је према томе изложен поплавама реке. Многобројни спољашњи бедеми шире се далеко у поље. Број свих грађанских кућа, од којих су неке лепо и добро грађене, износи свега 42. Војне зграде заузимају највећи простор, раскошно су грађене и лепе на око; на пример, касарна поред Београдске капије,

сама та капија, командантова кућа, главна стража, која лежи на једном великом тргу опкољеном лепим кућама. Међу грађанима, који су скоро сви Немци или бар немачког порекла, нема их много који се баве каквим занатом: већина их се прехранује виноградарством и земљорадњом. Само католицима је допуштено да у граду подижу куће и станују, стичу непокретности и право грађанства, из чега су за сва времена потпуно искључени не само протестанти, него чак и Илири грчкога закона. Турци и Јевреји такође се не трпе. У бившем језуитском колегију, великој и раскошној грађевини, налази се парохијска црква коју опслужују само петринци, тј. свештеници који нису капљевери. И фрањевци имају велик, али стар и рушеван манастир са црквом, смештен поред командантове куће. Највећа корист од тога манастира је свакако то што у њему могу да одседну путници и да за свој новац буду добро угождени. Дунав који противе поред самога града, тако је широк, брз и дубок, да се као што се, мада погрешно, верује не може преко њега саградити било дрвени било камени мост. На неколико корака од Дунавске капије (Wasserthor) обични је превоз за Нови Сад у Маџарској, који се врши бесплатно. Наиме понтонери и бродари морају сваког превести (rudern) преко реке одавде у Нови Сад и обратно, све док сунце стоји на небу, а што они обављају, према томе какав је ветар и вода, под надзором својих официра, скелама, плитким чамцима и сплавовима, и крећу са обале кад год се напуни људи и коња.

Горња тврђава сушљава се на јужној страни са доњом и лежи на самој обали Дунава на високој стрмој стени са које се може туђи не само доња тврђава, него и читава река, на чијој је левој обали као tête de pont саграђено неколико линија, редута и шанчева да би заштитили понтонски мост, ако би се за време рата ту поставио. Дугачки стрми колски пут из доње у горњу тврђаву, да би

посади било згодније, а и да би се лакше одвлачили и спуштали тешки топови, барут и булад, не само што је обложен дебелим планкама и даскама, него и снабдевен зидовима са стране и јуришним кровом, тако да се у сред тврђаве стиже и не спазивши је успут. На извесним местима стоје стражари који одбирају непознате. У самој тврђави нема грађанских кућа, него су то многобројне, простране и свакојаке војне зграде и станови за официре и послугу, поред једне грчке капеле у којој службу служи региментски поп. Све ове зграде модерне су и лепе, но имају много да претрпе од олуја и ветрина. Град који тада пала обично сваког лета излупа све прозоре, чија поправка стаје 5 до 600 форинти. Како су утврђења подигнута на стени, то би непријатељу било немогућно да их приликом опсаде својом тешком артилеријом оштети или минама дигне у ваздух.

У складу са природним положајем на дунавској обавити и у складу са брдовитом околином, доња тврђава могла би се у случају опсаде напасти само са источне стране а горња такође само са источне и јужне, где је равно, као што се може оком видети. Са Дунава не треба сеничега бојати, будући да би напад са воде био ако не немогућ а оно бар тежак опасан подухват. За опсаду је остала дакле отворена само јужна и источна страна. Да би се она заштитила, сматрало се као најбоље средство да се онде на једном пространом пешчаном узвишењу, које се сучељава са горњом тврђавом, сазида хорнверк, који се може тући и бранити са горњом тврђавом, а тако је велик да сам за себе представља тврђаву. У њојзи додуше нема грађанских кућа, али се ту налазе разне лепе зграде у којима станују лица која припадају посади и друга војна лица. Читав хорнверк је од 1764. јаче утврћен и минерски корпус (Corpo der Mineurs) под надзором генерала Шредера (Schröder), свуд је испод њега прокопао минске ходнике;

којом приликом је ископан један зуб од слона и друге реткости. Сад опсађивач не може прићи доњој и горњој тврђави ако пре тога није заузeo хорнверк. У правцу према отвореном пољу мински су прокопи гравени троструко један над другим тако да на једном месту мина може три пута да експлодира. Мински ходници у земљи теку испод откопа, покривеног пута и гласија хорнверка, и пружају се још неколико хвати даљу у отворено поље. Сви ходници под земљом обзидани су; такозване магистралне линије високе су 6 и по стопа а 4 широке, ходници са стране пак високи су 5 а широки 3. Да би се прошли све линије, везе, галерије и ходници, потребан је, без задржавања, читав дан. За то су потребни и неколицина добрих путовођа, поред плана тог као гроб мрачног лавиринта, да се у њему не би залутало. На томе послу вредно је радило четири стотине минера, многобројни колапчи шанчева и надничари, и свршили су га тек крајем 1776. године. У току рада држао је генерал Шредер читавом минерском корпусу јавна предавања о вештини полагања мина и њиховој вештој употреби против непријатеља, а за основу тога узео је своје лично писмено упутство. Извесно је да би се тврђава на јужној и источној страни могла сачувати и појачати са малим трошком и без изградње и скупог подземног минирања једног тако пространог хорнверка. Требало је само спровести уоколо тврђаве узан рукавац Дунава и обе његове обале између стена, налик на зид, учинити сасвим стрмим, чиме би стешњена река појурила таквом снагом, да нема непријатеља који би преко ње могао прећи брдовима а камоли пристати на обали уз тврђаву. На тај начин уштедело би се отприлике пола милиона форинти.

Предјава се зову *Majuri* (Meuerhöfe) и леже на источној страни испред Београдске капије близу доње тврђаве, између поштанског пута за Београд и Дунава, на који и изилазе. Она су пространа и у њима има преко 600

кућа, од којих је већина сељачка и лоше грађена. Многе припадају грађанима града као пољске куће и пољска имања ради обављања њихових пољопривредних послова. У осталима станују већином Албанци и Аrnaути, који због недостатка добре земље живе сиротински. Они су сви римокатоличке вере и припадају парохији у граду. Недалеко од поштанског пута начињен је вештачки брег за калварију и на њему многобројна стајалишта. Овде се налази и поштанска станица, да би путницима, који се после заласка сунчева више не пуштају у тврђаву, омогућило да и ноћу наставе пут. Око предграђа леже многе циглане.

У граду има 5 капија, од којих међутим 3 не изилазе на отворено поље него служе само за то да повежу већ описане 3 тврђаве. Те тврђаве, које леже једна поред друге чине од југозапада према североистоку праву линiju од три четвртине миље дужине. Њихова посада није петроварадинска национална регимента, којој би то сувише ометало земљорадњу, него маџарска регимента Палфи (Palffy). Обични војници примају дневно уместо 5 круна само четири круне плате, а и официрима се нешто одбија. Овамо се из свих аустријских земаља прогоне многобројни злочинци да граде тврђаву; или због веома нездрава ваздуха и влажних камазата у којима спавају врло брзо умиру, ако се, као што многи чине, не ослободе ланаца и не побегну. Са овим затвореницима, са обичном посадом од 2.000 људи и са свим духовним и световним становницима у граду и предграђу, број људи износи не више него 5.300 душа.

Промет и трговина су слаби, пошто је маџарски слободни град Нови Сад, који лежи преко пута, сву трговину привукао себи. Овај слободни град знаменит је пример шта могу да створе трговина и толеранција. На месту на коме сада лежи Нови Сад, није у прошломе столећу било ничега сем Петроварадинског шанца са неколико бедних колиба. Како се Рашани или Рац (Rascier oder Rätzen), то

јест Срби грчкога закона, у Петроварадину не трпе, исто као ни остали Грци, и као ни Јермени, протестанти, мухamedанци и Јевреји, то су се многобројни Рашани мало помало населили у споменутом шанцу, тако да је од њега постала варош која се дуго звала Рацка варош (Rätzen-Stadt), док напослетку због своје напредне трговине, снажног развијатка и великог броја становника није године 1751. подигнута на степен слободног краљевског града. У то доба место је имало 4.000 становника. Сад им се број, који још увек расте, попео на 8.000, а састоји се од свих хришћанских струја, од многобројних Јевреја и нешто мухamedанаца, и сви они уживају пуну слободу вероисповести. Ту се једна за другом граде парохије за припаднике источне и западне цркве. У Нови Сад наилазе трговци са свих страна истока, који својим развијеним трговачким пословима повезују Немачку и Маџарску са Турском. Штавише, овај велики и напредни трговачки град прехранује и Петроварадин, па шаље у њу, преко Дунава, све врсте животних намирница, чак млеко, сир, пуптер, јаја, зелен и поврће, будући да грађани тврђаве и становници предграђа могу да снабдеју само сами себе а исто тако и зато што сремски сељаци из близине не доносе много животних намирница да их продају на пијаци. Између оба града осећа се од јутра до вечери јак промет и трговина.

Данашњи Петроварадин био је у давнина римска колонија која је у току времена постала напредна. Птоломеј је назива Acumincum или Acuminacum, које је име добила по свој прилици по шиљатом језичку или рту (acumen) на којем је лежала на Дунаву. Амијан Марцелинус (Ammian Marcellinus), међутим, без сумње се вара кад овај град назива Aciminium или Acumineum и ставља га на место где се данас налази Сланкамен (Salankamen), будући да како Птоломеј тако и Страбон данашњи Сланкамен називају изричito Rittium. У средњем веку, дивљи народи који су

преплавили Илирију више пута су опустошили Acuminum; но он је у даљем току временса поново саграђен, а затим су га Маџари претворили у добру тврђаву под новим именом Peter-Vara или Петровград, док га коначно нису освојили Османи 1526. године. Претрпевши много бројне поразе, напустили су тврђаву године 1687, а она је од тада остала у аустријским рукама. Кад је цар Карло VI године 1715. у корист слободног млетачке државе започео нови рат са султаном Ахмедом III (не Ахметом), чији син (Prinz) сад стварно седи на престолу под именом Абд-ул-Хамид I (не Ахмед IV), недалеко од Петроварадина, и то на источној страни тврђаве, одиграла се 5. августа 1716. главна битка, у којој је принц Еуген Османе потпуно разбио, те су они не само читав свој логор, него и 30.000 мртвих и рањених, поред много бројних топова, морали оставити на ограђу; после чега је принц Еуген следеће године, 1717, извојевавши нову победу код Београда, освојио ово важно гранично утврђење, које је, међутим, 1739. издајом предато Турцима.

Данас је *Петроварадин* после Осека не само најлепши град у држави, него спада и у јаке европске тврђаве. Штавише, он је најбоља и најача тврђава у свим аустријским земљама и надмаша Темишвар, Нови Арад, Оломоуц, Намир и Луксембург. Његова важност била би трипут већа кад би био смештен не у Срему, него у Чешкој, можда код нове тврђаве Кенигреца. Међутим, не може се порећи да три тврђаве које сачињавају Петроварадин захтевају за одбрану посаду од 10.000 људи и 4.000 центи барута, док се у свим много бројним казаматима не може сместити више од 6.000 људи, а у свим барутанама сигурно склонити од бомби једва 2.000 центи. А где да се сместе намирнице потребне за 10.000 људи за време од 3 до 4 месеца? Висина према Полу у горњој тврђави, то јест у средини града, износи тачно 45 степени, 15 минута и 10

секунди. Он дакле лежи заправо преко две миље даље на југ но што је убележен у свим географским картама.

Каменица (Kamenitz, обично Kamenz), село на Дунаву, 1 миљу изнад Петроварадина, која је миља, због крших и високих брегова, за путнике најтешобнија од свију између Осека и Петроварадина. То село, чији су становници већином рибари, било је пре 300 година град.

Карловци (Karlowitz, илирски Carlovacze, Carlovce и Carlovicz) велики и добро насељен град на Дунаву, једну миљу ниже Петроварадина према југоистоку. Он лежи у ували на подножју високе карловачке планине, која се у облику ланца од 3 миље протеже од Дунава уоколо града и поново излази на реку; но ипак, кад је она мала, може се близу обале са обе стране града наћи раван и сув колски пут. Једна половина града лежи у долини а друга на брежуљцима. У томе положају има нечега љупког и привлачног. Јер пошто је из многих кућа слободан поглед на прекрасни Дунав, који је овде широк као Рајна код Келна, а да се о пријатним штетњама по обали и не говори, види се како пролазе све лађе које из Немачке и Маџарске иду за Земун, Темишвар и у Турску, или оданде долазе. Кад се попне на најближи врх брега позади града, који је свега четврт сата далеко, као што је на пример Магарчев брег (der Eselsberg), показује се призор који гледаоца задивљује. Дубље у планини пружа се човеку исто тако леп изглед, час преко града и Дунава према Маџарској, час на не може бити лепша шљивице и винограде који се дижу у облику каквог амфитеатра и напослетку се губе у даљини. На понеком брежуљку стоји летњиковац а на већини колиба за пудара. И грчки митрополит саградио је 1776. у свом винограду згодан летњиковац на 2 спрата.

Колико је ваздух бистар и чист у карловачкој планини, толико је нездрав и густ у граду, изузевши једино онај његов део који се налази даље од Дунава на првим узви-

шицама где почиње брег и који је за 20 до 30 стопа уздигнут изнад средњег водостаја. Довољно је да се река свега за неколико стопа дигне изнад свога обичног водостаја, па да на обе стране града поплави велики предео, од чега после тога постаје нездрава мочвара која заражује ваздух.

Како је место без икаквог утврђења, то у њему уопште нема ни посаде; сем кад се бира патријарх или кад бискупи грчке цркве држе синод. И касарна за немачке коњанике је празна и гостионица је. Без обзира на то, нема примера да су многообројни становници икада започињали какве нереде. Овде је 845 нумерисаних грађанских кућа и много духовних зграда. Од оних највише ако је 300 од камена а отприлике 100 кућа које имају више од једног спрата; остало су највећим делом колибе од земље покријене трском. Најбоље куће стоје у близини архиепископске резиденције, на пример у Шећер сокаку (Zuckerstrasse); нешто их је мало међу њима за које би се и у Бечу или Берлину рекло да су лепе, на пример стара пошта. Како ниједна улица није калдрмисана а земља је масна и гњеџава, то се после јаке кишне човек заглави у блату. Кад су Beograd и Србија 1739. изгубљени, неколико стотина породица источне и западне цркве преселило се из Србије овамо. Римокатоличке породице прошириле су град новим кућама на југоисточној страни до Капеле мира (die Capelle Maria-Frieden). Године 1777. саграђена је у граду прва гостионица за путнике, зато што овуда иде поштански пут за Beograd. Брестови, тополе, дивље јурме и дудови итд., који су посађени покрај многих кућа, дају освежавајућу хладовину и пријатно зеленило.

Редовни стан и седиште грчког патријарха или митрополита, који је 1739. своје седиште из Pećи (Ipek) у Србији преместио овамо, састоји се од 6 зграда које се сушљавају једна с другом: оне окружују велики или не-

правилан јавни трг, који на јужној страни затвара саборна црква и на коме има 2 чесме. Прва и најотменија од тих архиепископских зграда је *нова резиденција* положена пре-ма северу дуж Дунава, куда је окренуто њезино лице, дуго 18 хвати и где је главна капија. Иза ње лежи гореспоменути јавни трг. Приликом грађења заборављено је да се темељ резиденције дигне за неколико хвати, зато да Дунав, кад набуја, не потопи приземље, као што се већ десило пре 12 година. Кад је Дунав после тога поново опао, у архиепископској кухини хватани су живи шарани од по десет фунти и друге рибе. Зграда има приземље и спрат и још један додатак одозго који излази из крова, саграђен à la Mansarde. У њој има 20 соба. Из ручаонице или трпезарије ступа се у један угаони испуст из кога се пружа прекрасан изглед на Дунав. Одостраг на споменутом тргу дозидана је поред зграде лепа дворска капела и украшена кубетом. Поред ње стоје два висока дрвена стуба, који по источњачком обичају носе звоно за звоњење. Овде се одржавају и обична заседања конзисторије, врховне конзисторије и синода, кад је на окупу, у присуству митрополита. Унутрашњост резиденције украшена је са племенитом једноставношћу старине. Намештај је веома далеко од расипничке раскоши данашњег света.

Двадесет корака одавде лежи *стара резиденција* на речном тргу, која је дугачка 10 хвати, широка 8, а има приземље и спрат, који стоји празан, осим кад се овамо пошаље царски комесар, који тад у њему станује. Иза ње стоји кућа у којој станује илирски народни секретар, а тачно преко пута те стваре резиденције нова економска зграда украшена каменим стубовима и лебдећим луковима, која тек затвара јавни трг и дугачка је 24 хвата, али има свега приземље. У њој, са њезиним 3 стражњим зградама, налазе се како станови за митрополитове чиновнике и лакеје, тако исто и његова пекара, амбар, шупа за кола,

штале за коње итд. Ту се исто тако у великој количини прави чувени бермет (Tropf-Wermuthwein) и аковима разшиље надалеко. Најбољи гроздови ставе се неизгњечени у платнене цакове, из којих сок прокапљује и отекне сам од себе, а затим се једанпут прокува са миришљивим биљем и јаким корењем, и тако се добија дивно горког вино. Између ове зграде и старе резиденције стоји на једном узвишењу саборна црква, или управо њезина северна страна, у средини, а иза цркве је seminarium за младе попове. Кућа у којој станије протопоп који надзира 30 парохија лежи на Дунаву поред нове резиденције. Са Дунава и са оближњих брежуљака планинских, патријархово седиште и стан, са зградама које му припадају, пружа прилично раскошан изглед, који зар много губи кад се приђе ближе и кад се зграде тачније посматрају. Но он ипак остаје леп. Штета је једино што Илири не познају вредност добрих грађевина и што ниједан дукат не даду да их одрже. Из тога узрока, све описане зграде (осим цркве) налазе се у рушевном стању, штавише неке од њих прете да се сруше.

Грци имају 3 парохијске цркве и 1 капелу. Од ових је Светониколајевска саборна црква (die Kathedralkirche zu St. Niklas) најлепша и њу је пре неких 20 година један неимар Бечлија саградио правилно у новом стилу са два лепа звоника. Она је изнутра удешена потпуно на источњачки начин; дакле, без клупа и столица, без оргуља и других украса. Штавише, ограда или дрвена преграда (Iconostas, Εικόνοςτασις) која као зид дели олтар и сакристију од цркве, није добила чак још ни кандила ни иконе. У овој цркви служи о велиkim празницима службу сам митрополит у патријарашкој одежди са великим раскоши. Две градске цркве су изнутра боље украшене, али у осталом нису ни тако велике ни тако лепо саграђене као архиепископска. Уз ове 3 парохијске цркве припада преко 20 слободних кућа расутих по граду, у којима станију попови са

женама и децом, као и друга свештена лица. Римокатолици имају свега једну парохијску цркву и једну капелу, називану Maria-Frieden, у којој се служба служи веома ретко. Парохијска црква је модерна зграда и врло је лепа како споља тако и изнутра. Она има 3 олтара, 1 свештеника и 1 капелана, који проповедају наизменично илирски и немачки.

Што се пак тиче становника, сматрам да њихов број са многобројним духовним лицима износи 5600 људи, од којих свега једна петина припада латинској цркви. Протестанти се овде не трпе, а немају ни права да поседују куће, винограде и слично. Међу грађанима има неколико занатлија Немаца. Такозвана Швайска (Schwabendorf) лежи поред града а саградили су је Немци сељаци, који доносе у град млеко, бутер, сир итд. Главни извор прехране становника, који су већим делом имућни, састоји се не само у грађанским занатима, него превасходно и у виноградарству, у рибарству и трговини, зашта Дунав и Карловачка планина која припада граду пружају не може бити лепшу прилику. Рачунато с године на годину, овде се годишње цели 100.000 акова (Eimer) слатког вина. Исто тако је обилат и улов рибе, који даје не само неописану количину шарана, штука итд., него и много моруне од по неколико центи. Дуж Дунава подигнуте су дрвене буде и свакодневно су пуне рибе за продају. И то је рибља пијаца. Пролазници, кад огладне, баше рибу на тепсију која стоји спремна на жару, и поједу је упала сирову са подоста турског бибера, који се у Срему свакодневно једе.

Један градски судац, 1 синдик и 4 градска већника поред 1 градског капетана и других нижих чиновника сачињавају магистрат. Ако је градски судац припадник грчке цркве, синдик мора бити припадник латинске, и обратно. Градски већници морају пак половином припадати обим религијама. Градска кућа је стара ружна зграда. Ма-

гистрат има ниже или грађанско судско право над свим становницима и њиховим имањем, изузевши свештенство. Кривичне случајеве који повлаче телесну или смртну казну решавају официри по војном правосуђу, као што бива свуд у Границама. Магистрат се брине и о полицијској служби, али врло лоше. Јер дућаније, механије, ашчије, пекари, месари или касапи, продавци рибе, млинари итд. варају publicum где год могу и како год хоће; општа једна невоља у илирским и турским земљама! У полицијским стварима стоји магистрат под ратним комесаром у Петроварадину. Иначе град има не само уносне приходе, нпр. монопол продаје огревног дрвета, право да обавља подвоз по читавој земљи итд., него и многа лепа општинска имања: нпр. *Мале Карловце* (Klein-Karlowitz) или добро насељено село Сасе (Sassa), које, заједно са 3 друга имања која припадају граду, лежи на 3 миље одавде, према Земуну, у житородној равници. Како приходима, тако и општинским имањима управља магистрат како хоће. Кад ономе који највише понуди хоће јавно и законски да прода или пак у закуп да какву кућу, виноград, ливаду, какво право и тако даље, што се дешава скоро свакодневно, онда судски послужитељ са добашарем крене по сокацима и из свег гласа извикује шта се продаје и шта нуди. Ко понуди више, рекне своје име и где станује. Напослетку врате се они у градску кућу, па онај који је највише понудио буде купац или закупник.

Ово место ће у духовној и световној историји остати у трајној успомени, како због синода које овде од 1740. одржавају илирски бискупи источне цркве, тако и због тога што су цар Леополд, република Польска и Млетци закључили овде године 1699. са султаном Мустафом II чувени мир, којим су Османи изгубили многе земље. Кућа за конференције где је закључен мир налазила се тада на четврт часа од Карловаца, а данас је на излазу из места,

зато што су Србијанци (Serbier) 1740. подигли овде нову улицу. Речена кућа претворена је после у католичку капелу и за вечиту успомену названа Maria-Frieden. Четвора врата кроз која су амбасадори и посланици 4 уговорне силе улазили у кућу свакога дана у исти мах зазидана су додуше, но тако да се могу видети. Уосталом, висина према Полу у средини града јесте 45 степени, 11 минута и 9 секунди.

На пола пута одавде према Петроварадину стоји на поштанској путу једна друга још много лепша капела, чије је порекло необично. У бици код Петроварадина, коју је принц Еуген добио 5. августа 1716, заробе Турци генерала Бројнера (Breuner), и кад су се дали у бекство, поведу и њега собом; но на пола пута према Карловцима посеку га. Породица грофова Бројнер сазида после, на ономе месту где је наћен раскомадани леш, веома лепу капелу и назове је Снежна Госпа (Maria-Schnee), пошто у аустријском календару на дан 5. августа увек стоји Снежна Госпа. Ланац тежак сто фунти, којим је, каже се, генерал био окован, показује се као каква реликвија у војном арсеналу у Петроварадину као и у Бечу.

Сланкамен (Szalankamen или Salankemen, обично Slankement), 3 миље од Карловаца, велико прастаро место са тврђавом (Burgflecken) на Дунаву, у који се баш преко пута улива пловна Тиса. Већина становника припада грчкој религији, и рибари су, који су великим уловом моруне учинили ово место значајним. Они преко листа хватају неописану количину моруне, од којих су многе тешке 15 до 16 центи.

Под владавином Римљана ово се место звало Rittium, као што сведоче Птолемеј и Страбо. У средњем веку било је оно знаменит добро утврђен град, но услед турских ратова изгубило је сву своју славу и лепоту. Како ово место има не може бити бољи положај за тврђаву, штета је што

је остављено без икаквог утврђења. Овде је царска војска 11. септембра 1691. однела једну од главних победа над Турсцима, који су после тога напустили Срем.

Земун (Semlin или Zemlin), велики добро насељен трговачки град смештен у углу који граде Дунав и Сава спајајући се према Београду. Град ипак лежи више на Дунаву него на Сави, преко које је раније био саграђен мост за везу са Београдом; но он је 1739. године прекинут. Положај места је ниско на подножју једног прилично високог бруда које се на западној страни града почевши од капије стрмо уздиже. Кад се човек налази на његову врху, удаљен од капије још четврт сата, Сава је заклоњена кућама, те Земун и Београд личе на један једини непрекинути град, у чије улице гледамо. Једноструки ред палисада опкољава читав град, и у том се састоји читаво утврђење. Кад су пре 20 година хтели да узвестируче палисаде, београдски паша се због тога тако узнемирио и уплашио да се од тога одустало. Маџарска регимента која се налази у Петроварadinу шаље овамо неколико компанија за посаду која чува градске капије и, поред немачких коњаника који су овде смештени, поставља страже на обалама Дунава и Саве, да нико не би могао кришом прећи из Београда. Пребеглице из Аустрије Османи не враћају, него они добијају од паше пасош да иду куд их је воља, само се у Земун враћа оружје које су понели.

Кад је Београд 1739. дошао у турске руке и све цркве без изузетка претворене у ѡамије или мошеје, све римокатоличке и врло многе грчке породице напусте тај несрћни град, од којих се већина насељила у Земуну, услед чега је ово раније малено место знатно порасло. У XVI столећу у Земуну се могао видети само један стари запуштени замак, у ком је средином XV века становова Јован Хуњади, отац краља Матије I. У палисадама има сад 850 кућа, а изван њих 280, према томе свега се ту налази 1130 кућа,

од којих се многе с правом могу назвати лепим, нпр. кућа грофа фон Штаремберга (Starhemberg), који овде, као многи други трговци, држи велико ствариште немачке robe за Турску; исто тако и поштанска станица, командантова кућа итд. Четири цркве красе град, то јест једна римокатоличка парохијска црква и једна манастирска црква код фрањевца, као и две грчке парохијске цркве од којих је друга саграђена тек 1777, зато што једна није била довољна. И Јевреји имају своју синагогу. Становника има на броју 6.800, не рачунајући стране трговце који се овде само тренутно задржавају, и путнике, који овде издржавају карантин или контумац. Од становника једна половина припада грчкој вероисповести, а друга се састоји од католика, Јевреја, Јермена и мухамеданаца. Најзнатнији грчки свештеник је протопоп; под њим се налази 30 парохија. Како међу грабанима и војницима има много Немаца, то се у католичкој цркви проповеда немачки и илирски. У командантовој кући начињена је згодна позорница на којој се изводе немачке позоришне представе.

Јавна постројења за предохрани од куте описана су већ горе (књ. II, § 35). Томе још додајем да се од карантине нико не ослобађа, чак ни хришћански и турски амбасадори и посланици који иду из Цариграда за Беч. Но велика је невоља за путнике што су контумацке зграде не само рђаве и без икакве удобности, него и тесне, па ипак стају много новаца. Путник који је већ неколико дана провео заточен у тим одвратним тамницама, мора чешће отрпети да због недостатка простора у његову собу сместе неког ко је тек дошао, а на тај начин он губи оне дане које је провео у свом карантину и мора их поново почињати с почетка. Пошто је бечка санитетска депутација укинута, то бригу о здрављу у свим војним областима које леже на турској граници води Дворски ратни савет у Бечу, под којим стоје сви за то нужни чиновници.

Оно што ово место чини важним јесте трговина. Како се оно налази отприлике на средини између Бече и Цариграда, и како све што се креће тамо и амо мора додирнути овај град, то је он постао јака пијаца и главно стовариште све немачке и турске robe, за чије су смештање трговци саградили многобројне магацине и складишта. Између Земуна и Београда држи се на Београдским ливадама (Belgrader-Wiesen) свако јутро важна пијаца, на коју сваког дана долазе трговци из Београда и Србије са својом робом. Пијаца је ограђена палисадом; београдски трговци који нису издржали карантин стоје на једној страни а Земунци на другој. Они се међусобно не смеју дотицати, и због тога на средини између њих стоје страже и контумачки чиновници који на све пазе. Кад какав Београђанин има да изврши исплату у готовом новцу, он избројану суму мора да баци у чанак наснут сирћетом, а контумачки чиновници изваде онда из њега новац и даду га повериоцу. У граду увек има и Београђана који су издржали карантин и које они трговци што прелазе Саву само за неколико сати да би изашли на пијацу, употребљавају као прерадавце и посреднике. Купа (die Kulpa) и Сава доводе овамо многобројне лађе и барке из Хрватске и из Крањске са немачком и талијанском робом; Дравом и Дунавом долазе лађе из Штајерске, Маџарске и Аустрије са маџарском, немачком, француском, холандском и енглеском робом. Чим се роба истовари и смести у магацине, лађе се натоваре турском робом и шаљу натраг. Неке се и продају и због тешке пловидбе уз реку не враћају у Немачку. Још више немачке и холандске robe долази кроз Маџарску преко Петроварадина колима; у повратку се кола товарове турском и неком сремском робом. Одавде је могућно мењати новац скоро за сву Азију и Европу: поуздано обележје и сигуран знак напредне широко развијене трговине. И царина доноси овде сваке године важне суме новца.

Јака трговина и бродарство, положај у лепој околини на две главне реке, кратка и блага зима, велики број становца свих националности који кроза њу путују, и још тога више, чине град пријатним и живим. Он лежи на 44 степену, 58 минуту, 49 секунди северне ширине; према томе, висина према Полу му је скоро иста као Bourdeaux-а, Торина, Пјаченце, Мантове итд. Крајњи источни угао који граде Дунав и Сава уливajuћи се између Земуна и Београда унесен је на Хомановој мапи Славоније и скоро на свим другим на 38 степену, 40 минуту дужине. Но речени рт треба помаћи за 48 минута даље према истоку, јер он стварно лежи на 39 степену, 28 минуту, 5 секунди дужине. И то је крајња и најдаља тачка којом се Срем пружа према истоку. Средина Београда лежи за још 2 минута даље ка истоку; то јест на 39 степену, 30 минуту и 5 секунди.

Из града се за четврт сата хода може стићи на Саву, но преко ње нико не сме лађом у Београд ако нема пасош од београдског паше; иако се овуда пуштају амо османски поданици, и није им потребан пасош од земунског команданта. Читав простор на коме стоји Београд стеновито је брдо чији врх лежи баш у самом углу рта који граде Дунав и Сава уливajuћи се. Тај врх поседи горњи град, у коме борави паша Краљевине Србије, и са ког је могућно држати под ватром како Дунав тако и Саву. Пошто је принц Еуген године 1717. освојио Београд, схваћени су изврсни за главно утврђење погодни положај и важност тога места, које је кључ Маџарске. И тако је оно уз трошак од 4 милиона форинти (не од 40 милиона, како стоји у книгама) претворен у главно утврђење, које се мало помало тако ширило и расло, да би временом постало други Беч, као што је године 1739. већ било важно трговачко место украшено лепим јавним зградама, раскошним палатама и кућама. Кад је тај бедем хришћанства 1739. морао бити уступљен султану Махмуду I (обично називаном Мехмеду V),

пошто су утврђења порушена, задовољио се генерал Шметтау (Schmettau) тиме да грађевински материјал порушених утврђења, уместо да га баци у воду, закопа мало у земљу. Отуд Османима није било тешко да у доба Рата за аустријско наслеђе, који је одмах затим настао, без муке и трошка поново поправе утврђења у извесној мери, што није био прекријаш уговора о миру, будући да у Београдском миру од 1739. нема ни речи о том да се Београд никада више не утврђује; док у члану IV изричito стоји да Порта неће поново подићи порушена утврђења града Верихана (Verichan) у Влашкој, који јој је уступљен. Исто то обећала је Аустрија у члану V у погледу шанаца који су опколавали Мехадију (Meadia), једно врло дугачко село у Темишварском Банату на Церни, које је изванредно занимљиво делом због својих топлих купки, делом због својих многобројних римских старина и натписа. Кад су Османи 1739. добили у руке Београд, који они називају *Билград*, већина кућа била им је сувише висока, јер они неће да се пењу много уза степенице. Они због тога поруше горње спратове, и тиме су овом лепом граду дали бедан изглед. И неке цркве буду срушене, а на њихово место постављене рђаве дрвене мошје или чамије. Једном речи, пребањи сјај је нестао, и улице, чија је калдрма пропала, прекривене су делом кршом порушених зграда, делом струнама угинулих коња, волова, паса и сличног. Тако изгледа у свим турским градовима. Кад неки од њих буде освојен у ратним временима, прво што је увек најужније, то је да се очисте улице и да се неколико стотина товара ћубрета изнесе из града. Међутим су Турци у телу чисти као ниједан хришћански народ. У Београду има 14 мошјеа: минаре које путници сматрају за 15-ту мошјеју припада једном амаму. Грци немају више ни једне једине цркве, него само некакву јадну молитвену кућу на Сави, наспрам Земуна, мада их има око 12.000 душа. Сви остали

становници, то јест мухамеданци и Јевреји неће сачињавати више од 8.000. Највећи део града лежи данас на Дунаву, где се врло одужио, и кад се пролази лађом изгледа много веће место но што је стварно. Ма колико да Турци иначе слабо маре за одржавање јавних зграда, толико су још у добром стању аустријски барутни магацини, касарне итд., које су затекли у граду приликом предаје. Висина према Полу овде је 44 степена, 57 минута и 55 секунди.

Остало места која леже у сремској Војној граници, и то на Сави, следећа су:

Митровица (Demetrovicza, обично Mitrovicza), велико и добро насељено нешто утврђено трговише стварно је главно место Границе, зато што се овде налази штаб Петроварадинске регименте, чија се униформа састоји од белих капута са као штутка плавим посуврацима, прслука и чакшира, и са жутим дугметима. Ово место је једно од четири у којима се издржава карантин. Становници места, који се баве како обрађивањем земље тако и бродарством и рибарством, припадају скоро сви грчкој вероисповести. Под овашњим пропопом стоји 30 оближњих парохија.

Оно што ово место чини значајним јесте што се на непун сахат одавде према истоку, недалеко од села Јарка, на Сави, налазе у земљи и на њоји остати врло славног града *Сутмишт-а* или *Sirmium-а*. Он је у доба Римљана био главни град читаве западне Илирије; према томе Далматије, трију Панонија и северних предела (Noricum). Римски praefectus praetorio, који је управљао овим земљама, седео је овде. Неколико царева умрло је овде и родило се, нпр. Марко Аурелије Пробус, који је године 276. дошао на престо и прогтерао из Илирије Сармате. Цар Марко Аурелије Клаудијус II, који је у Мезији победио Готе, умро је године 270. у Сирмијуму од куге. У следећим временима био је овај главни град седиште најважнијег архибискупа читаве Илирије, као што је овде одржано и неколико чу-

вених црквених сабора. Теодосије Велики однео је код овога града главну победу над Готима, Аланима, Хунима, Сарматима и Квадима. Да су остале на окупу све римске ствари које су само у садашњем столећу нађене између Митровице и Јарка, сачињавале би збирку од неоцењиве вредности. У читавој околини изоравају сељаци до дана данашњег многобројне римске новице, посуде, прстене, до маће идоле, оружје итд.; али због незнања мало на њих обрађају пажње. Између осталог, нашао је један сељак велики Трајанов златник, па га је, мислећи да је од метала, продао за 3 гроша, а златник је после тога у Бечу продан за 20 дуката. Место које држим за бивше средиште овога чуvenог главног града лежи на 44 степени, 56 минуту, 40 секунди ширине и на 17 степени, 58 минуту, 39 секунди дужине, рачунато од париског меридијана.

Кленак (Klenak), село. Тачно преко пута налази се турски град Шабац (Sabacz), код Османа Бујурделен, на једној али на Сави, који је кључ Срема. Мухамед II начинио је од овог пограничног места тврђаву, коју су Османи 1717. додуше изгубили, али су је 1739. Београдским миром поново добили, пошто је царска војска порушила утврђење.

Кујиново (Kupinowa), утврђено трговиште на Сави.

Следећа села налазе се усеред равнице:

Голубинци (Golubincze), добро насељено парохијско село, између Петроварадина и Земуна у средини. Овде се налази штаб Славонске хусарске регименте.

Попинци (Popincze), *Инђија* (India) и *Папуина* (?) (Papuina) су познати због одличне пшенице којом у великому изобиљу роде тамошње плодне равнице.

Између Попинаца и Земуна види се још неоштећен војни логор у којем се 1716. ушанчио принц Еуген са 70.000 момака. По царевој заповести он има за вечиту успомену да остане онакав какав је, и да се не разорава.

Напослетку треба забележити још ова 4 грчка манастира:

Беочин (Beochin) и *Раковац* (Ratkovicz), који се налазе на једну и по миљу јужно од Петроварадина недалеко од Дунава. *Дреновац* (Drenovacz) није далеко од Саве. Близу Карловача налази се лепи манастир *Гретег* (Gergetegg) који је 1777. укинут, зато што су његове раскошне зграде биле у таквом нескладу са приходима, да од њих није могло живети ни 8 калуђера. Манастирска имања припојена су архиепископији карловачкој.

ОПИС ГРАДОВА И МЕСТА

у Славонској војној граници

или

Бродској и Градишчанској регименти

О Славонској граничарској милицији у опште

Славонски граничари настављају крај који је у правој линији кроз ваздух дугачак 25 географских миља, почиње од Хрватске и иде до тврђаве Раче на Сави и још нешто даље низ Саву до реке Босута, где почиње Срем. Читав крај лежи на левој или северној обали Саве, која долази из Крањске, у Хрватској прима Купу, па тече између Босне и Славоније. Ова пловна река врло је згодна за извоз немачке и хрватске robe. А и бечка Финансијска комора (Finanzkammer) отпрема лађама годишње много стотина центи морске соли из Барлете и Трапанија низ Саву до Земуна и одатле је вози за Темишвар. Осим тога служи Сава и за извоз славонских продуката за Трст, Сењ и тако даље. Но превоз лађама спор је, несигуран и опасан; спор,

зато што река чини многобројне змијолике завијутке; несигуран због многобројних плићака, ада и пешчаних спрудова; опасан зато што пут води скоро 100 миља поред Турске. Кад лађа услед неповољних прилика буде присилена да пристане уз турску обалу, онда, уместо да нађе на помоћ, често има да се плаши злог дочека и сусрета. А није никаква реткост да Османи разоноде ради вребају с пушком хоће ли проћи каква лађа па из забаве убију по неког лађара као врапца.

Наниже уз реку, од Хрватске до Раче, саграђене су на обали многобројне стражарнице и мале куле, које се називају чардаши (*cserdaken*), и стоје нарочито тамо где је какав плићак. У тим кулама држе граничари стражу ноћу и дану, и иду у патролу десно и лево по обали реке, да би спречили да не беже војници немачких и мађарских регименти; да се из Турске не провуче нико ко није издржао карантин; да Турици не прелазе и не начине какво зло. Са овим последњим долази код стражарских кула каткада до крвавих чарки.

Мада овај крај нема тако плодно тло као што је тле сремских граничара, ипак је оно боље насељено и јаче обрађено него Срем. Узрок томе је у том што гранична добро насељена Хрватска може да надокнади недостатак становништва и што тај крај није тако често бивао поприште страшних турских ратова, који су Срем опустошили и разбили.

Источни део ове области настава Бродска регимента, а западни Градишчанска регимента. Гранична линија која их дели полази са обала Саве право према северу до властелинства Џерник, и скоро је подједнако, отприлике 3 миље, удаљена од 2 тврђаве, Бруда и Градишке. Обе регименте имају исте униформе, то јест беле капуте са посуврвацима боје меса, прслуцима и чакширама; само што Брођани носе белу а Градишчанци жуту дутгад.

Област Бродске регименте

Ова регимента има на читавој јужној страни за границу Саву, а на северној страни делом 2 властелинства Плетерницу и Баково, делом и превасходно пак реку Биб или Босут; но она понекде прелази и преко реке па на њезиној левој или северној обали обухвата још по који мали део.

Према истоку, област је шумовита, мочварна и неплодна; утолико је већа плодност на западној страни, где се срећу не може бити лепше равнице и поља, засађена турском пшеницом. Нешто ове пшенице шаље се Савом за Хрватску и Крањску, будући да не само Крањска, него и сва аустријска приморска места на Јадранском мору трпе од велике оскудице у кукурузу, који је и у тамошњим крајевима свакодневна храна простог народа.

Брод (Brod или Brodj), врло старо лоше саграђено трговиште на Сави, по коме област има име. Ма како да су утврђења мала, то се овде ипак стално налази посада са командантотом, који је обично бивши штабски официр. Ово место је заправо одређено да штити аустријско брдариство на Сави, због чега овде у пристаништу стоје наоружани чамци и лађе који каткада изилазе на воду да прокрстаре. А и већина трговачким робом натоварених лађа које плове тамо и амо обично свраћају овамо да се снабдеју животним намирницама и утоваре или истоваре робу.

Како између Славоније и Босне влада прилично жив промет живом стоком, сировим нештављеним кожама, вуном, дуваном, гвожђем итд. преко овога места, то су овде на јавни трошак подигнута сва потребна постројења за одржавање карантине за људе, стоку и робу, да би се предупредила куга.

Становници са свештенством и посадом чине непуних 3.000 душа. Они су већином римокатолици, а баве се земљорадњом, сточарством, рибарством и лабарством.

Кобаси (Kobass), стари нешто утврђени град на Сави, 2 миље више Брода, у коме се налази посада.

Лукач (Lukach), шанац на Сави, у коју се овде улива река Босна, по којој је Босна добила име.

Рача (Ratscha), мало утврђење на адријако које се извија Сава у великом луку. Дрина, која је граница између Босне и Србије, спаја се са Савом наспрам те аде. После великог пораза Османа код Петроварадина, узета им је тврђава 1716. године. Непун сахат одавде, низа Саву, налази се село Босут (Boszut), код кога се истоимена река улива у Саву.

Моровић (Mogorovic), утврђени град на малочас споменутој реци Босуту.

Винковци (Vinkovczi или Vinkofwze, Winkofz), добро насељено трговиште на Босуту, 3 миље од Осека и исто толико од Бакова, смештено у шумовитој мочварној околини. Област Бродске регименте прелази овде преко Босута и обухвата на његовој левој обали један део који је иначе припадао сремском властелинству Нуштар. Ово место је у ствари главно у читавој области, зато што се у њему не налази само штаб Бродске регименте, него што је овде и редовно седиште 3 бригадира све 3 регименте. Осим тога, 1778. било је на претресању да се штаб славонске хусарске регименте премести из Голубинца овамо.

Област Градишчанске регименте

На северој страни ове области леже 2 пожешка властелинства, Кутина и Јерник; јужну страну плаче Сава; поток Требеш и неколико ископаних канала или јарака деле ову област на западу од Хрватске; на истоку је

област Бродске регименте, која почиње пола миље испод шанца Свињара (Swiniar) на Сави.³⁴

Област лежи на подножју оних брегова који прекријавају Пожешку жупанију и од којих неколики улазе у овај предео. Према Сави налазе се мочварне шуме. Велико је обиље у гвозденој рудачи, но она је лоше врсте, која је црвено-жута и зове се стаклена глава (Glaskopf, Schistus). Дуго и шиљато комаде продаје се као крвавик (Bluststeine). Већина гвоздене руде у Босни од ове је врсте. Уосталом, Мала Влашка се пружа довде.

Мада је област ове регименте најмања од све 3, ипак она има највише становника. Узрок јаке насељености није плодност земљишта, која је у Срему несравњено већа, него то што је у суседству Хрватска. Јер пошто Хрватска не може да прехрани своје становништво, то оно ради одлази у граничне крајеве. Градишчанска регимента има 4.000 стварних војника, а на списку стоје преко 40.000. Стрелци ове регименте имају исто као и они обеју других, пушке са 2 цеви, од којих је једна изолучена. У руци носе кратко копље са рашљама; па кад хоће да пукну из пушке, насаде копље преда се у земљу и ставе пушку у рашље, да би им хитац био сигуран. Они гађају само непријатељске официре: на 4.000 корака нико није сигуран од њихове кугле. Уосталом, овом облашћу, као и другима, управљају њезине старешине, 2 мајора, 1 потпуковник, 1 пуковник и 1 бригадир.

Градицка (Gradisk или Gradiska), три града овога имена, које не треба мешати.

Стара Градицка (Alt-Gradiska), град на левој обали Саве, онде где се у њу улива крак реке Струг који се зове Мали Струг. Замак је прастар и читавој области је дао

³⁴ Г. Крчелића *De rebus Dalmatae, Croatiae, Slavoniae etc.* вели на страни 404. да на западној страни противе Сава и да је Брованска област на југу Градишчанској. Јако одступање магнетне игле г. Крчелића!

име. Град је прилично простран ијако насељен; има, међутим, нечисте улице и скоро све саме јадно саграђене куће. Како су се овде насељили многобројни Хрвати, град се дели на хрватски и славонски. Само је овај утврђен против првог напада; да би се, рецимо, против непријатељског упада заштитили магацини који се налазе у њему; или опсаду не може издржати. Што се тиче вероисповести, скоро сви становници припадају римокатоличкој. Панохијска црква је у фрањевачком манастиру, чији су капуљери редовни пароси и врло многобројни. Сви путници из Турске морају овде да издрже карантин.

Турска Градишка (Türkisch-Gradiska), код Османа назvana *Бербир* (Berbir), лежи на десној обали Саве у Босни, тачно преко од Старе Градишке, и ново је правилно утврђење, које су Османи под руководством неколицине француских војних градитеља, градили неколико година и завршили га сасвим тек 1774.

Неколико миља одавде, према граду *Бања Луци* (Bagna или Bagni), био је један фрањевачки манастир, који је године 1762. погодио зао јудес. Паша је по наговору грчког свештенства тражио да ови фрањевци признају цариградског патријарха за поглавара истините правоверне цркве, па кад су они то одбили, набио је гвардијана на колац а свој 26 калуђера одсекао главу.

Нова Градишка (Neu-Gradiska), на граници Пожешке жупаније, нов град, који је потпуно изграђен тек пре неколико година. Она је додуше отворено неутврђено место, али надмаша Стару Градишку како с обзиром на величину, тако и лепотом и правилно изграђеним и чистим улицама. Касарне су простране и модерне зграде. Како се овде налази штаб целе регименте, то граду не недостаје животи.

Краљева Велика (Kraljeva Velika или Kraliowa Vellika), прастаро место на једној малој ади коју гради Пакра

на три четврти миље пре но што се улије у Саву. Ово место лежи у Малој Влашкој и било је некада велика престона варош, као што показује име. Но сва дивота је нестало; утврђења су у лошем стању и место више личи на село него на град.

Ново Село (Novosello), плодно и добро насељено трговиште у коме је свагда капетанов стан.

Голеци (Golesia), *Цаје* (Zaga), *Медари* (Medari), *Нова Суботица?* *Сијеци?* (Sigisia), *Бодоваљци* (Bodovals) и *Петрово Село* (Petrovosello) су велика села.

ЗАКЉУЧАК

Закључак ове књиге чиниће кратко саопштење о једном необичном, с другима непомешаном, прастаром народу који живи у Срему и Албанији, и по свом језику, карактеру, телесном саставу, нарави, обичајима, навикама и животу потпуно се разликује од свих других народа у маџарским, османским и персијским земљама.

Нико не уме да им дà икакво друго име неко Клементинци; зато што их је бискуп Клеменс, или Клемас на илирском, у XII столећу крстio и у Албанији преобратио из паганства у римокатоличку веру, коју сви још признају. Они сами заборавили су своје право име и примили име Клементинци, које су створили Арапи. Све што знају о своме старом стању јесте да су њихови претци били моћни, али да су их најзад пре много стотина година непознати страници сатерали у теснац и да су их напослетку Османи приморали да се повуку у најбеспутније и најдивљије пленине, само да спасу слободу и веру.

Њихов језик разликује се потпуно од свих других који се говоре у Азији и Европи. Илир, Влах, Грк, Татарин, Арапин, Маџар, Немац итд. не разуме ни једне ре-

чи њиховог језика. Одећа мушкараца и жена мора натерати на смех свакога ко је први пут види. Мушкарци носе висок шиљат харлекински шешир и, исто као жене и деца, имају необичну ношњу.³⁵ Они, исто као и брбани Шкотланђани, воле шарене чарапе и одела, које праве сами. Од свих познатих ми ношњи изгледа да клементинска ниједној није толико слична колико ношњи брбана Шкотланђана, која је још иста она што су је носили стари Римљани.

Ти људи дошли су из Албаније у Срем тек године 1737, кад је патријарх Арсеније Јовановић хтео да се из Албаније у Славонију поведе неких 20.000 Албанаца, но од којих ни хиљада није срећно стигла.³⁶ Међу њима било је отприлике 300 Клементинаца (урачунавши жене и децу), који су се међутим за 40 година изненадујући размножили будући да већ у 20. години, или мало затим, узимају жену. По њиховим сопственим подацима, њихове браће који су остали у Албанији има преко 12.000 душа.

Они су у области сремских граничара саградили 5 села на Сави, која сачињавају једну компанију славонских хусара.³⁷ Они који ступе у регименту као прави хусари, морају прво научити илирски језик, који ретко разумевају. Хвали се њихова храброст, верност и добро држање, које показују као хусари. Они се не мешају ни са Сремцима нити са другим народима; њихова је навика да се вазда жене и удају између себе. Код њих се не осећа додуше никакав жив дух ни продоран ум, али ни лукавство; још много мање природна леност или урођена несклоност пре-

³⁵ Мада је свет у Бечу навикао да свакодневно виђа на улицама све врсте ношње истока и запада, ипак би се, кад би каквак Клементинцу са породицом прошао улицом, сјатило старо и младо.

³⁶ О овом подухвату, који је много хиљада невиних људи стао живота, дато је обавештење већ горе у књ. II, стр. 118, у примедби.

³⁷ Овај народ довоје је 1737. из својих планина једну прсту изврених овца и размножио је у Срему. Зову их по њихову имену клементинске овце, као што сам навео приликом општег описа Срема.

ма раду; напротив, они су познати као свет веома честит, вредан и радишан, који се у масном Срему добро прехранују, јако шири и кришом исмејава своје лене суседе.

Овај необични народ једни сматрају остатком Гота, други Алана, трећи опет Геугена или Авара. Међутим, очигледно је да су они чист остатак старих првобитних Илира, од којих још многи живе на планини Цераунис или Црној Гори и о којима сам већ горе (књ. II, на стр. 100) укратко саопштио.

ДОДАТAK

или допуне и прилоги опису Срема

У доба Јустинијана I велики буљук Гепида заузeo је градове Syrmium и Singidunum и у онамошњим крајевима успоставio краљевину. Војвода гепидски узме титулу краља сремског, као што саопштава Цедренус. Међутим, та је краљевина била кратка века.

Почетком XI столећа био је Срем под влашћу некаквог Серма, кога историчари називају господаром Срема. Но Сермо буде број убијен, а после тога источни цареви начине некаквог Диогенсса војводом Бугарске и Срема. То је мало помало створило погрешан назив војводе сремског.

Међу сведоцима који су 1231. потписали једну повељу налази се и Gileetus, dux Sirmii. Но краљ Бела IV мађарски, одмах затим, то јест године 1242. назива власника земље Срема, који је био његов рођак, не војводом, него просто господаром Срема.³⁸

³⁸ Све те повеље даје г. Kercselich de Corbavia у својој књизи *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae etc.*, стр. 123. и 124.

Кад је тај власник ускоро потом умро, припојио је речени краљ Бела IV Срем поново круни Маџарској и поделио га на жупаније; у свакој је поставио Бела једног великог жупана поред осталих чиновника. У то доба као да је тај краљ установио у Срему и нову бискупију; стара и прва пропала је већ у V столећу приликом продора варвара. У следећим временима Срем је међутим поново отпао од Маџарске.

Краљ Стефан II маџарски хтео је из известних разлога да казни деспота рашког. Отприлике године 1123. преће он из Срема преко Саве, поруши зидове града Београда и превезе комаде преко Саве, па од њих тачно преко од Београда сагради један тврди град и дâ му име Zeugminut. То је први почетак данашњег града Земуна.

Кад су Османи стали сваког дана све више ширити своју моћ у Србији, увиде Бураб (Georg), деспот Рашке (von Raschiah oder Rascien) да је исувише слаб да се одупре Османима. То подстакне Бурба да године 1439. дâ краљу Албрехту маџарском Београд у замену. Зато што је уступио тај важни бедем Краљевине Маџарске, добије деспот од аустријског Албрехта неколико градова и замака у Славонији; између осталог и град Сланкамен на Дунаву. Три године после тога, то јест 1442, Османи су већ опседали Београд; али их је одбио Јован Хуњади.

— Kraj —

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

ТАУБЕ, ФРИДРИХ ВИЛХЕЛМ ФОН (ц. к. владин саветник, рођен у Лондону 12. марта 1728, умро у Бечу 16. јуна 1778). Таубов отац, лични лекар краљице Каролине у Енглеској, отишао је после њезине смрти у Целе, где се бавио природним наукама и хемијом, па и код сина побудио интересовање у том правцу. Г. 1743, годину дана после очеве смрти, пошао је син на Универзитет у Гетингену, где се посветио студију права. Није му било још ни 19 година кад је већ издао спис: *De differentiis juris civilis a jure naturae* (Göttingae 1747, 4°), у ком је настојао доказати да су поставке канонског, немачког и римског права супротне законима природног и међународног права. Али с тим није наишао на нимало повољнији пријем, што му је тако темељито покварило вољу за писање, да ского двадесет година није више ништа објављивао. Поншто је завршио права, пропутовао је најважније европске земље и наставио да путује и по Африци и Америци. Кад се вратио, положио је правни докторат, а кад је 1749. дао и испит пред највишим Апелационним судом у Целе, примљен је, пошто је положио судску заклетву, међу краљевске адвокате у Хановеру. Као адвокат прихватио је одбрану више лица осуђених на робију, а кад је својом речитошћу спасао живот двојици осуђених на смрт, раширио се глас о њему и поверије у његову веснтину порасло толико да му је поверијано да води најважније процесе и правне ствари. Због правичности, која га је водила у свим тим стварима, због несломљиве неустрашивости, која га је чешће подстицала да код највиших Земаљског суда изборне кнежевине потражи заштиту од неправничких одлука нижих судова и да се жали на оклеваше или чак одбијање да се изрекне правда, имао је да доживи много непријатности, неизгода, чак и личног прогањања, тако да је напослетку 1754. сит

кавги и препирки, обесио адвокатуру о клин и у својству правника и домаћег адвоката ступио у службу ц. к. камерхера и царског дворског саветника фрајхера фон Хамерштајн (Hammerstein). Али како му није одговарала страст овога да се суди и парничи, која му је задавала пуне руке посла, већ следеће (1755) године напусти он то место, усед чега се заплесо у парничу са самим фрајхером, но њу је срећно добио. Нато, 1756, оде у Беч, и као домаћи адвокат и секретар ступи у службу код ц. к. тајног саветника и власника регименте фрајхера фон Молтке (Moltke), чије је замршено правне ствари средио код највишег Царског суда. Место код овога високог војнику дало му је прилике да се мало упозна с војничким животом, чија га је природа напослетку тако привукла да је 1757. учествовао у рату као добровољац. У битци код Колина (17. јуна 1757), која се завршила ослобођењем опсаднутог Прага, примио је ратни крштење у облику лаке ране на глави. Кад је закључен мир, поново се прихватио своје секретарске службе. Али кад је 1763. Кристијан Август граф Сайлерн (Seilern) имао да побе у Енглеску као амбасадор, изабран је Таубе, који је ову државу познавао са својих ранијих путовања и, исто тако, тачно говорио енглески, за пратиоца именованом. Затим, именован је провизорно за наследника секретара амбасаде, Алојса Емериха фрајхера фон Лоцела (Locella), који је из Лондона отишао у Шариград, вршио је ову дужност на положају у Лондону са таквом обазриваошћу и таквом вештином да му је царица Марија Терезија, преко тадашњег врховног дворског канцелара графа Котека (Chotek), послала 1766. златну медаљу у знак свог задовољства. У то време, после деветнаестогодишње списатељске повучености, иступио је са делом: *Through on the present state of our colonies in North-America, on their Behaviour to the mother Country and on the true interest of the Nation in regard of the Colonies* (London, 1766, 8°). Мислимо да не грешимо ако споменуто одликовање медаљом доведемо у везу са овим списом, с којим се царица, свакако, упознала. Таубе, разумевајући у пуном значењу положај који је заузимао, тачно се упознао са устројством Енглеске, с њеним трговинским, индустријским и финансијским приликама. Кад је као редовни секретар царске амбасаде у Лондону ступио на положај фрајхер фон Рајгерсфелд (1766), позван је Таубе у Беч, спремајући се да га одреде на неко место у Трсту. Али како се од ове мисије убрзо одустало, поверено му је место државног секретара при тадашњем Трговинском савету (Commerzrat). После укидања Трговинског савета, 8. јануара 1766, чија су агенда додељена онда ц.

к. Чешкој и Аустријској дворској канцеларији, био је Таубе без службе. У то време пада његов спис: *Gründliche Vertheidigung der Ober- und Untergerichtsfreyheiten und anderer Hoheitsrechte, welche der uralten Westphälischen Veste... zu Wulften unlängbar haften...* *Im Namen des Freyherrn Philipp Ludwig von Moltke auf Toitkenwinkel, Suman, Schorsar, Walkendorf, Streitfeld, Driesewitz u. s. w., Herrn zu Bissendorf, als itzigen Burgherrn und Inhaber des vorge-dachten... Burgguts Wulften..., wirklichen Geheimraths, Cämmersers, Hofkriegsraths, Felsmarschalls und Obersten über den Regiment zu Fuss...* (Wien, 1766, Fol., mit einer Landkarte von der Wulster Burgfreiheit); има и егзemplара са годином 1767. и једно ново издање из године 1768; а постоји и друго поправљено издање географске карте. Међутим, службена незапосленост Таубове није имала дugo да траје; јер крајем 1767. послao га је цар Јосиф II у Славонију, а одатле у Ердељ и у Војну границу, да у име владарево присуствује у Карловцима онамо сазваном синоду седам епископа и митрополита илирске нације, тј. несједињених Грка, а затим да испити спорне границе између Сибиња и Брашове; осим тога, имао је по налогу цареву послу у Темишварском Банату и у Београду. Кад се у фебруару 1777. вратио у Беч, добио је, у знак одликовања због обављених послова, племство и место саветника при Доњоаустријској влади, али као такав умро је већ 1778, у добу од педесет година. Осим већ наведених дела, Таубе је написао: *Historische und politische Abschilderung der Engländischen Manufacturen, Handlung, Schiffahrt und Colonien nach ihrer jetzigen Einrichtung und Beschaffenheit: theils aus eigener Erfahrung, theils aus zuverlässigen... Nachrichten im Grundriss entworfen* (Wien 1774, 8°; 2. умножено издање у истом месту 1777, 8°); — *Geschichte der englischen Handelschaft, Manufacturen, Colonien und Schiffahrt in dem alten, mittleren und neueren Zeit bis auf das laufende Jahr 1776.* (у Бечу, 1775, 8°); — *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien, sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer ißigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen, aus eigener Beobachtung und im Lande selbst gemachten Wahrnehmungen entworfen.* 1. до 3. књига (Wien, 1777—1778, 8°). Још се од њега појавило: *M. Joh. Jac. Schatzen's Kern der Geographie aufs neue umgearbeitet und vermehrt* (Wien, 1776, 8°); — у Бициштом Магазину за нову историју и географију: *Tableau historique et politique de commerce d'Angleterre tel qu'il fut en 1772* (Део VII, стр. 571 и д.) — у *Wöchentliche Nachrichten von Landkarten und Büchern*, истога: *Antwort an die Anfrage*

an das Deutsche Publikum, die Handelsbilanz zwischen Deutschland und England betreffend (1774, стр. 13); *Gedanken über die Vernehrung der Menschen in den amerikanischen Pflanzörtern der Engländer* (на истом месту, стр. 169. и д.); — у Philosophical Transactions: *Short account of a particular kind of the Torpedo found in the river Danube with several experiments made in this fish* (1775); — у Teutsches Museum-у: *Gedanken über die Verschönerung der Städte, mit einer historischen Nachricht, wie seit 1763. die vornehmsten Hauptstädte in Europa sich allmählig verbessert und verschönert haben* (1776, јул, стр. 625. и д.). Сем тога, од Таубеа потичу многе исправке и додаци познатој Бишињговој *Erdbeschreibung*. Овај последњи спомиње у својим *Beyträgen* (Theil IV, S. 284. и д.), наведним у извирима, још једно Таубесово дело, заостало у рукопису, под насловом: *Critische Nachricht von unterschiedlichen neuen Entdeckungen, welche 1776. und 1777. in Slavonien, Syrmien und in den angrenzenden Ländern gemacht sind und sowohl die Alterthümer als auch die Naturgeschichte betreffen. Mit Kupfern, Rissen und Landkarten*. У споменутим *Beyträgen* (Св. IV, стр. 237—304) налази се и додатак значајних места из Таубесових писама Бишињгу. Горњи правни спис о фрајхеру Молтке и његову граду садржи, прелазећи границе обично одбране, многе још нештампане повеље које се односе на устројство Немачке у средњем веку, смер и уређење краљевских дворова под франачким скриптом, затим важне податке о стариим дворцима, стању властелина, династа итд., дипломатски разјашњене; даље расправљање о немачким племићким лозама, њиховим министеријалима и дворској чељади, о правима заступника на земаљским скупштинама итд. Све излаганы и објашњења која у њему нико не би ни помислило да тражи.

Büsching, Anton Friedrich: *Wöchentliche Nachrichten von Landkarten und Büchern* (Berlin, Haude und Spener, 8°), год. 1778, број 42, 43 и 44. — Исти: *Beyträge zur Lebensgeschichte merkwürdiger Personen* (Halle, 1783 и д., 8°), свеска IV, стр. 219—304

(Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien, 1851—1891. Teil 43, S. 122—123)

САДРЖАЈ

ОПИС СЛАВОНИЈЕ И СРЕМА

I книга		
Предговор	9	
Садржај прве књиге	11	
II книга		
Предговор	79	
Садржај друге књиге	81	
III книга		
Претходна напомена	145	
Садржај треће књиге	150	
Белешка о аутору	249	

*Библиотека
Осамнаести век*

Уредник
Лазар Чурчић

Фридрих Вилхелм фон Таубе
ОПИС СЛАВОНИЈЕ И СРЕМА

Издавачко предузеће Матице српске
Нови Сад

Директор
Милорад Грујић

Технички уредник и коректор
Мирјана Јовановић

ISBN 86-363-0663-5

Компјутески слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа
МИНЕРВА, Суботица

1998.

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

830-992
949.713"17"
949.711.3"17"

ТАУБЕ, Фридрих Вилхелм фон

Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, граванским и војним стварима : из сопственог посматрања и зајажма учињених у самој земљи / Фридрих Вилхелм фон Таубе ; превод с немачког Башко Петровић. — Нови Сад : Матица српска, 1998 (Нови Сад : Графичар). — 256 стр. ; 20 см. — (Библиотека Осамнаести век)

Превод дела: Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Sirmien, sowohl nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer äligen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen / Friedrich Wilhelm von Taube. — Белешка о аутору: стр. 249—252.

ISBN 86-363-0663-5

а) Славонија — Историја — 18. в. б) Срем — Историја — 18. в.